

ISSN 1814 - 6961

ОТАН ТАРИХЫ
ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛ

ОТЕЧЕСТВЕННАЯ
ИСТОРИЯ
НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ

HISTORY OF THE
HOMELAND
RESEARCH JOURNAL

Үш айда бір рет шығатын ғылыми журнал
2014, № 3 (67)

3/2014

Құрылтайшы:
Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі
Ғылым Комитеті
Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты

Бас редакторы:
Ханкелді Әбжанов

Редакциялық алқа:
Р. Абдуллаев (Өзбекстан), М. Асылбеков, Б. Аяған, М. Әбусейітова,
С. Әжіғали, Н. Әлімбай, К. Бұрханов, Б. Байтанаев, М. Ескендіров,
Қ. Жұмағұлов, Ғ. Кенжебаев, Б. Көмеков, Мансура-Хайдар (Үндістан),
Р. Масов (Тәжікстан), Ә. Мұқтар, В. Плоских (Қырғызстан), Ю. Петров
(Ресей), О. Смағұлов, Сон Ен Хун (Оңтүстік Корея), Е. Сыдықов,
У. Фиерман (АҚШ), Чень Шиамин (Қытай), А. Чубарьян (Ресей)

Бас редактордың орынбасары:

С. Рүстемов

Жауапты редактор:

Қ. Әлімғазин

Редакторлар:

К. Нұрымбетова, З. Теленова

Редакцияның мекенжайы:

050100, Қазақстан Республикасы,

Алматы қ.,

Шевченко көшесі, 28,

Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты,

«Отан тарихы»

журналының редакциясы

Телефон: 272-68-46

E-mail: kazhistory@bk.ru

Электрондық мекенжай:

www.iie.kz

Журнал Қазақстан Республикасының Ақпарат және қоғамдық келісім министрлігінде 1998 ж. 9 наурызда тіркеліп, N 158-ж куәлігіне ие болды.

Мақалаларды қайта бастырып жариялағанда, микрофильмге және басқа да көшірмелерге түсіргенде міндетті түрде журналға сілтеме жасау қажет.

Мазмұны
Содержание
Contents

Қазақстан және әлем қауымдастығы
Казахстан и мировое сообщество
Kazakhstan and the World Community

ПОЧЕКАЕВ Р.Ю.

Указ императрицы Анны и присяга хана Абулхаира 1731 г.: между старинными традициями и новым имперским законодательством.....5

ШАДМАНОВА С.Б.

Дороги и мосты как часть инфраструктуры городов Узбекистана (1920-1930 годы XX в.).....16

Тарих және тұлға
История и личность
History and Person

ИСМАГУЛОВ О.

КОЖА М.

ИСМАГУЛОВА А.

Еще раз о месте погребения хана Абылая.....21

МАХАЕВА А.Ш.

Байсейіт батыр: дәуірі және тұлғалық келбеті.....36

Тарих толқынында
В потоке истории
In the Stream of History

БАЙСАРИНА К.Қ., БӘЗЕН Б.Қ.

Семей өңіріндегі жәрменкелер тарихы (XIX ғасырдың екінші жартысы).....43

Тарих және демография
История и демография
History and Demography

ҚАЛШАБАЕВА Б.К.

Қазақтардың Алтай Республикасына қоныстануының кейбір мәселелері.....49

Тарихнама және деректану
Историография и источниковедение
Historiography and Source Studies

JOHN CLARKE

GULZIRA SEKSENBAYEVA

VISUALISING HISTORY: NEWSREELS.....58

БАЛТАБАЕВА К.Н.

Российская историография о казахах России.....66

ОРАЛОВА А.А.

Құжаттану ғылымының теориясы мен методологиясы.....80

Этнология және археология
Этнология и археология
Ethnology and Archaeology

ШАЙМАРДАНОВА З.Д. Этнографическая информативность американской периодики XIX – первой четверти XX вв.....	87
ЯСИН ҚҰМАРҰЛЫ Ежелгі түркі тайпаларындағы төтем аң-құстар: аңыздық негіздері.....	98
ХАМИТОВА М.А. Ғұндардың ою-өрнектері: қазақ қолөнеріндегі іздері (академик Ә.Х. Марғұлан зерттеулері негізінде).....	111
НЕСИПБАЕВА Ж.Ж. Современная наука и педагогика Казахстана в контексте этнокультурного образования.....	118

Ғылыми экспедиция материалдарынан
Из материалов научной экспедиции
Materials of Scientific Expedition

Қияндағы қыстаудан табылған қолжазба сыры.....	125
АБДУЛИНА А.Т. По следам этнографических экспедиций в Алматинскую область.....	144
ҚАНАЙ Ө., ӘПЕНДИЕВ Т. Көне діни кітаптар және оның ғылыми құндылығы (этно-тарихи экспедиция материалдары негізінде).....	152
САТЕНОВА М.Р. Биі Баянаульского региона (XVIII-XIX вв.).....	156
ОРЫНБАҒАЕВА Г. Sketches from Mongolian Kasakhs life.....	163
НҰРЫМБЕТОВА К.Қ. Досбол датқа ауызша деректерде.....	166

Рецензия және библиография
Рецензия и библиография
Reviews and Bibliography

ЫСЫМУҰЛЫ А. Қимақтар – қазақ халқын құраған бір арна.....	173
ГАЛИЕВ А.А. Новая книга по истории средневекового Казахстана.....	180

Мерейтой
Юбилей
Anniversary

ӘБЖАНОВ Х.М. Тарихи тұлғалар өмірін зерделеген ғалым.....	183
---	-----

Ғалымды еске алу
Памяти ученого
The memory of the scientist

Памяти С.Г. Кляшторного.....	188
-------------------------------------	-----

ҚАЗАҚСТАН ЖӘНЕ ӘЛЕМ ҚАУЫМДАСТЫҒЫ
КАЗАХСТАН И МИРОВОЕ СООБЩЕСТВО
KAZAKHSTAN AND THE WORLD COMMUNITY

УДК 94(574)

ПОЧЕКАЕВ Р.Ю.

Национальный исследовательский университет «Высшая школа экономики»
Санкт-Петербург, Российская Федерация

**УКАЗ ИМПЕРАТРИЦЫ АННЫ И ПРИСЯГА ХАНА АБУЛХАИРА 1731 Г.:
МЕЖДУ СТАРИННЫМИ ТРАДИЦИЯМИ И НОВЫМ ИМПЕРСКИМ
ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВОМ¹**

Аннотация

В статье анализируются формально-юридические особенности начального этапа вхождения Казахстана в состав Российской империи. Автор приходит к выводу, что в оформлении принятия хана Абулхаира в российское подданство были использованы как прежние традиции взаимоотношений Российского государства с кочевыми народами и государствами, так и новые имперские правовые практики. В результате этого сочетания статус казахов на раннем этапе пребывания в составе Российской империи оказался довольно неопределенным, что впоследствии приводило к обострению отношений между российской администрацией и казахскими правителями.

Ключевые слова: Казахстан в XVIII в., Российская империя, хан Абулхаир, Анна Иоанновна, вассалитет, подданство, традиционное право, имперское законодательство.

Начало процесса вхождения Казахстана в состав Российской империи достаточно подробно освещено в исторической литературе. Первые такие работы появляются уже в XVIII в., в частности в «Истории Оренбургской» П.И. Рычкова [29], в дальнейшем к этой теме обращались в своих работах А.И. Левшин [20], И.И. Крафт [17], А.И. Добросмыслов [9]. В советский период специальные исследования посвятили этому вопросу Н.Г. Аполлова [2] и Т.Ж. Шоинбаев [38], также значительное внимание уделили ему такие специалисты по истории Казахстана как М.П. Вяткин [8], В.Я. Басин и Б.С. Сулейменов [4, 32]. В пост советский период обстоятельства признания ханом Абулхаиром российского подданства исследовали, в частности, Ж.К. Касымбаев [15], И.В. Ерофеева [10, 12] и Р.Д. Темиргалиев [33]. Обращались к данной тематике и отдельные зарубежные авторы [см., напр.: 39].

Большинство авторов в силу сложившихся в отечественной историографии традиций исследовали политические обстоятельства вхождения Казахстана в состав России, социально-экономические последствия и т.д. Правовые акты, которыми впервые было закреплено признание казахов российскому сюзеренитету, естественно, неоднократно привлекались исследователями, однако преимущественно как исторический источник, хотя их правовой характер вполне учитывался историками [см., напр.: 32, с. 37].

В настоящем исследовании предпринимается попытка проанализировать первые акты, закрепляющие статус казахов в составе Российской империи – грамоту императрицы Анны Иоанновны и присягу хана Абулхаира 1731 г. – именно с формально-юридической точки зрения. На наш взгляд, подобный анализ может помочь пролить свет как на особенности правового положения Казахстана на начальном этапе пребывания в составе Российской империи, а также и в какой-то мере объяснить причины периодических обострений во взаимоотношениях между российской пограничной администрацией и казахскими правителями в 1730-1740-е гг.

Особенностью вхождения Казахстана в состав Российской империи стало то, что, в отличие от тюрко-татарских народов Поволжья, Приуралья и Сибири (в частности, населения бывших Казанского, Астраханского, Сибирского ханств), казахи признали российский сюзеренитет добровольно и даже более того – фактически они сами проявили инициативу по поводу вхождения в состав России. В связи с этим российские власти в течение довольно длительного времени не вполне понимали, каким образом следует выстраивать правоотношения со своими новыми подданными, поскольку схемы, применяемые в отношении жителей тюрко-татарских ханств, покоренных военным путем в XVI – XVII вв., в данном случае были неприменимы. Специфика правоотношений Российской империи с ее казахскими вассалами нашла отражение и в правовых актах, закрепивших вассальный статус казахских правителей в отношении России.

19 февраля 1731 г. от имени императрицы Анны Иоанновны на имя хана Абулхаира, хана Младшего жуза, была выдана грамота о принятии его в российское подданство [21, № 3, с. 12-13]. А 10 октября Абулхаир вместе с несколькими влиятельными султанами и родоплеменными предводителями принес присягу на верность императрице [21, № 5, с. 16-17]. Эти два документа и стали первыми актами, закрепляющими новый статус казахов [см., напр.: 32, с. 39, 41-42]. Сразу же возникает вопрос: почему понадобилось целых два правовых акта для оформления вассалитета казахских правителей в отношении России? По нашему мнению, эти два документа отразили переходный этап в политике Российской империи по отношению к соседним тюрко-монгольским народам и государствам.

Присяга Абулхаира, по сути, представляла собой так называемую шертную грамоту или просто «шерт» (в восточной традиции – «шарт-наме»), т.е. международно-правовой договор, оформленный в форме присяги одного государя другому. Подобные грамоты получили широкое распространение в XVI – XVII вв. в отношениях между Московским государством и соседними тюрко-монгольскими ханствами – наследниками Золотой Орды и вновь созданными на ее бывшей территории государствами. Специалисты уже давно исследуют шертные грамоты, оформлявшиеся в рамках взаимоотношений Московского царства с Крымским ханством [5; 19; 36], Ногайской Ордой [22], Калмыцким ханством [34], народами Сибири [16; 31] монгольскими ханствами [37] и даже, в некоторых случаях, с собственными подданными и «иноземцами» (т.е. выходцами из Западной Европы), поступавшими на московскую службу [13]. Важно отметить, что хотя в большинстве случаев подобные договоры носили неравноправный характер, поскольку, как правило предусматривали в одностороннем порядке обязательства соответствующих тюрко-монгольских правителей по отношению к московским государям, они все же имели статус актов международно-правового характера, т.е. между самостоятельными субъектами права, обладавшими свободой волеизъявления.

Клятва Абулхаира на верность императрице Анне прежде не рассматривалась как продолжение этой традиции – вероятно, в силу того, что в отечественной (как имперской, так и советской) традиции было распространено мнение о том, что Казахстан изначально вошел в состав Российской империи как ее неотъемлемая часть, а при такой трактовке рассмотрение присяги 1731 г. как международно-правового договора не было оправданным. Однако, обратившись к ее тексту, мы приходим к выводу, что положение Казахстана в Российской империи в соответствии с актами 1731 г. не было столь однозначным.

Какие же нормативные положения нашли отражение в присяге Абулхаира? Все его обязательства прямо отражены в пяти пунктах, составляющих текст этого документа: 1) быть верными императрице Анне Иоанновне и ее наследникам; 2) направлять свои войска для участия в военных действиях Российской империи; 3) воздерживаться от нападений на других российских подданных; 4) не нападать на российских купцов,

проезжающих через казахские степи, а напротив – обеспечивать их безопасность; 5) наконец, вернуть всех взятых в плен российских подданных [21, № 5, с. 16-17].

Как видим, текст присяги в полной мере отражает взаимоотношения двух субъектов международного права, один из которых (казахский Младший жуз) признает вассалитет по отношению к другому (Российской империи), рассчитывая на его покровительство и обязуясь совершать некие действия или, напротив, воздерживаться от таковых. Ни о каком прямом вхождении Казахстана в состав России речи не идет – ни о распространении на казахские области ни российской системы управления, ни российского законодательства, ни даже о появлении каких-то представителей имперской администрации, ответственных за развитие отношений с казахскими правителями.

Текст присяги, таким образом, по своему содержанию очень близок к шертным грамотам, какие заключались московскими государями с тюрко-монгольскими правителями ранее, еще в XVII в. Например, в шертной грамоте монгольского Алтынхана также имелись обязательства воздерживаться от нападения на русских подданных и воевать на стороне Московского царства (1633 г.) [28, № 99, с. 200-201]. Обязательство выступать в военных действиях на стороне Москвы давали в своей шертной грамоте юкагирские князья (1648 г.) [13, с. 188-189]. Калмыцкие тайши шертуют в том, чтобы быть верными московскому царю, не вступать в союзы с его врагами и не нападать на русских подданных (1673 г.) [24, № 540, с. 924]. Обязательство не нападать на московских подданных и московских купцов представлено в шертной грамоте крымского хана Мурад-Гирея (1091 г. х./1680 г.) [23, с. 3-5].

Позволяет ли это утверждать, что казахские правители, принешие присягу в 1731 г. воспринимались российскими имперскими властями как союзники-вассалы, и трактовка их принятия в подданство как вхождение в состав Российской империи является ошибочной? Однозначный ответ на этот вопрос не позволяет дать второй документ, закрепивший новый формат казахско-русских отношений – грамота императрицы Анны Иоанновны [21, № 3, с. 12-13].

Нельзя сказать, что этот документ был совершенно уникален по форме: и в отношениях с вышеупомянутыми тюрко-монгольскими народами и государствами московские государи в дополнение к тексту присяги-шерти нередко выдавали собственные грамоты, в которых принимали «в подданство» правителей соответствующих народов и государств с их собственными подданными [см., напр.: 28, № 97]. Тем не менее, такие грамоты составлялись в куда более «мягкой» форме, и понятие подданства в них было весьма расплывчатым. В принципе, эти грамоты отражали некую московскую государственную и правовую идеологию отношений с соседними кочевыми народами, от которых в большей степени требовалось соблюдение мира и безопасности границ, нежели прямое исполнение неких вассальных обязательств. Таким образом, эти грамоты также в полной мере вписывались в традиционный характер правового регулирования взаимоотношений Московского государства с кочевыми соседями.

Реформы Петра I, радикальная трансформация статуса России (из «царства» в «империю») имели следствием существенные изменения и в политико-правовой идеологии российских государей – преемников первого императора. В частности, это нашло отражение в том, что прежние отношения государей и подданных как сочетание неких взаимных прав и обязанностей теперь превратились в совокупность односторонних обязательств «подданного всероссийского народа», который был обязан безусловно службой своему императору – абсолютному монарху [см., напр.: 1, с. 300 и след.]. Именно в этом ключе следует рассматривать и грамоту Анны Иоанновны хану Абулхайру, ставшую частью своеобразного «договора» о принятии казахов в российское подданство. Тем не менее, факт добровольного признания казахским правителем российского сюзеренитета обусловил некоторые особенности этого документа.

Прежде всего, обращает на себя внимание само название документа – грамота, а не указ. т.е., речь идет о послании на тот момент еще независимому монарху, хотя и выразившему намерение принять российское подданство, о чем и идет речь в самом документе.² Этот вывод подтверждается тем фактом, что последующие акты императорского волеизъявления казахским ханам (включая и самого Абулхаира), уже принявшим российское подданство, именуются указами, т.е. выражают волю монарха по отношению к подчиненным.

Далее, при анализе прав и обязанностей будущих казахских подданных мы не находим никаких попыток внедрить среди них какие-либо институты российской имперской системы управления или права: весь их перечень строится на понятиях и категориях, вполне понятных и привычных казахским правителям.

Для начала остановимся на обязанностях. Императрица приказывает своим новым подданным быть верными новому сюзеру и платить ясак – натуральный налог, распространенный среди тюрко-монгольских народов. Эта форма налога имела весьма давнее происхождение. В Великой Монгольской империи и выделившихся из нее впоследствии чингизидских государствах он взимался с первой половины XIII в. под названием «копчур» со всех кочевых подданных: «И в том же году [632 г. х. / 1235 г. – *Р.П.*] установили копчур со скота, определив дать одну голову со ста голов» [27, с. 36]. Тот факт, что российские власти стремились сохранить традиционную практику налогообложения, подтверждается и упоминанием о том, что казахи должны «служить верно и платить ясак так, как служат башкирцы», т.е. другой кочевой тюркский народ в составе Российской империи. Далее, казахам предписывается вернуть «взятых россиян», т.е. пленников, захваченных во время набегов и «быть в миру» с башкирами и калмыками. Кроме того, предусматривается возможность использования казахских войск в русских военных кампаниях: «и когда по указу нашего и. в. будет вам наряд куда на службу нашу с другими подданными российскими, с башкирцы и с калмыки, тогда вам с ними вместе во определенная места ходить со всякою охотою». Также казахам запрещалось нападать на таких же, как они сами, российских подданных – калмыков и башкир и купеческие караваны, в отношении же последних, напротив, предписывалось «от всяких опасных в пути случаев охранять и в проездах их потребное вспоможение чинить».

Права, пожалованные казахам по той же грамоте, во многом перекликались с обязанностями. Так, если им запрещалось совершать набеги на калмыков и башкир, то имперское правительство аналогичный запрет установило и для самих башкир и калмыков (а также яицких и сибирских казаков) в отношении казахов: «чтоб от подданных российских обид и разорения вам никакого не было». Соответственно, в ответ на возвращение из казахского плена российских подданных давалось обещание «ясырей (т.е. пленников – *Р.П.*), взятых от вас башкирцами и прочими российскими подданными, вам возвратить». Поскольку российские власти намеревались использовать казахские войска в своих военных кампаниях, в обмен они обеспечивали казахам защиту от внешних врагов: «ежели на вас, кайсаков, будут нападать какие неприятели, чтоб вы могли от того нашим и.в. защищением охранены быть».

Из совокупности проанализированных прав и обязанностей казахов как российских подданных можно без труда увидеть, что интерес во вхождении Казахстана в состав Российской империи отнюдь не был односторонним, хотя формально оно и было осуществлено по инициативе казахской стороны.³ Российские власти также стремились решить ряд проблем, с которыми сталкивались на границах с казахскими жузами: постоянные набеги казахов на калмыков, башкир и русских поселенцев, пленение подданных русских императоров, разграбление караванов и т.д. Именно эти проблемы и пытались решить составители грамоты Анны Иоанновны.

Легко увидеть, что текст грамоты императрицы (особенно в части обязанностей новых подданных) практически полностью перекликается с текстом присяги хана Абулхаира, проанализированного выше. Это позволяет сделать вывод, что Анна Иоанновна, вроде бы, признавала казахских правителей не своими прямыми подданными, а вассалами. Тем не менее, в грамоте (равно как и в последующих документах) присутствовали некоторые нюансы, которые имели важное формально-юридическое значение. И.В. Ерофеева обратила внимание на то, что русский и тюркский варианты официальных актов, издававшихся в связи с принятием казахов в подданство в 1731 г., не вполне точно соответствовали друг другу, и это отражало различные позиции российских властей и казахских правителей по поводу самого института подданства.

Так, например, в тюркском варианте грамоты Анны Иоанновны подданство обозначено термином «таби́», который в дальнейших документах стал заменяться сходным с ним по значению термином «р'аййат» [10, с. 93-94]. Если первый термин еще можно понимать как «подданство», то второй уже более правильно переводить как «рабство», что в полной мере соответствовало новым, имперским представлениям о подданстве как безоговорочном подчинении монарху. Соответственно, и в русских вариантах последующих документов, с помощью которых оформлялось принятие казахов в российское подданство (1730-1740-е гг.), термин «раб» стал официальным термином для обозначения нового статуса казахских правителей по отношению к российскому монарху. Даже сам хан Абулахир в новой присяге, принесенной в 1738 г., именуется «верным, добрым и послушным рабом и подданным» Анны Иоанновны [см.: 18, с. 40-41], причем следует отметить, что текст именно этой присяги стал своеобразным образцом, эталоном для присяг последующих казахских правителей. И.В. Ерофеева совершенно правильно отмечает, что казахские ханы и султаны могли всего лишь заимствовать «казенные трафаретные понятия из русского политического лексикона для соотнесения самих себя с российским престолом», тогда как само понятие «подданство» казахи никоим образом не отождествляли с понятием «рабство» в его буквальном значении [10, с. 94]. Следствием этого стало сохранение довольно независимой политики как хана Абулхаира, так и других казахских правителей, вслед за ним принесших присягу на верность Российской империи – в частности, хана Семеке, султана Аблая и др.

Во-первых, многие положения, зафиксированные в императорских указах и ханских присягах, в этот период так и остались на бумаге. Прежде всего, ясак в пользу Российской империи, выплата которого свидетельствовала бы о фактическом признании казахскими ханами своего вассалитета, ханом Абулхаиром (как и другими казахскими ханами и султанами, признавшими российский сюзеренитет в 1730-е гг.) выплачивался крайне нерегулярно, а то и вообще не выплачивался. И, надо сказать, имперские власти не принимали никаких особых мер, чтобы взыскать эту «задолженность по уплате налога», поскольку в этот период вполне разумно стремились заставить казахских ханов просто привыкнуть к мысли о том, что они являются вассалами Российской империи [7, с. 158]. Соответственно, ни разу за всю историю пребывания Казахстана в составе Российской империи казахские войска не привлекались к участию в военных кампаниях вдали от мест своего проживания. Имперские власти вполне устраивал тот факт, что казахи обеспечивают безопасность границ империи с Китаем (империей Цин), среднеазиатскими ханствами, а также время от времени участвуют в подавлении антирусских выступлений калмыков или башкир.

Во-вторых, казахские правители продолжали совершать действия, мало совместимые со статусом верноподданных: нападали на башкирские кочевья, грабили российские караваны и дипломатические миссии, вели собственные переговоры с Джунгарией, китайской империей Цин и ханствами Средней Азии. Что касается самого хана Абулхаира, то его набеги на башкир и калмыков

практически не прекращались, более того, он, номинально считаясь зависимым от Российской империи, сам в течение 1730-1740-х гг. неоднократно предпринимал попытки стать ханом Башкирии и Хивы, либо возвести на эти троны своих сыновей и других родственников.

Объяснять подобные действия вероломством Абулхаира, равно как и других казахских ханов и султанов, было бы не совсем правильно. Просто у российских властей и их тюрко-монгольских вассалов существовали несколько разные представления о вассальных правах и обязанностях. Дело в том, что у тюрко-монгольских народов имелось представление о подданстве, не совпадавшее с представлением, характерным для оседлых государств. Кочевники понимали подданство как систему более-менее равноправных отношений с сюзереном, гарантию сохранения определенных льгот и привилегий в обмен на определенные выплаты (ясак) и военную службу. Если же права вассалов, по их мнению, ущемлялись, они могли перебраться в земли другого сюзерена, вовсе не чувствуя себя мятежниками против прежнего. Так поступали не только казахи, но и другие подданные российских монархов – монголы и буряты, калмыки, алтайцы и пр. [35, с. 146-147, 164-167]. По-видимому, именно многочисленные прецеденты подобного рода в отношении прежних кочевых подданных и заставлял российские власти (по крайней мере, поначалу) довольно терпимо относиться к фактам нарушения казахскими ханами своих присяг и довольствоваться принятием новых нормативных актов, в которых содержались предписания прекратить подобные действия, несовместимые со статусом вассалов [см., напр.: 14, № 53, с. 117-118; 18, с. 28-30].

Тем не менее, уже в первые же годы после принятия Абулхаира и других представителей казахской правящей элиты в российское подданство имперские власти постепенно стали выстраивать отношения с ними, в корне отличающиеся от прежней политики «невмешательства» Московского государства в дела своих тюрко-монгольских соседей, зачастую лишь номинально признававших зависимость от российских государей. В первую очередь это нашло отражение в том, что уже в середине 1730-х гг. Российская империя предпринимает первые административные шаги для упорядочивания отношений с Казахстаном, четко определяет формат этих отношений и устанавливает контроль за действиями новоприсоединенных подданных в отношении России и ее населения.

Так, уже в 1734 г. начинается строительство города Оренбурга, которому со временем предстояло стать центром российской администрации, в ведении которой находились отношения с казахами, а также учреждается Оренбургская экспедиция, вскоре переименованная в Оренбургскую пограничную комиссию – орган власти, непосредственно отвечающий за взаимодействие с казахскими правителями [30, с. 27-34]. Последние, таким образом, формально лишались права обращаться непосредственно к монарху или в центральные органы власти и теперь были обязаны все вопросы решать через пограничную администрацию – начальника экспедиции (комиссии) [14, № 53, с. 117-118; 18, с. 47-48]. Соответственно, со второй половины 1730-х гг. изменилась и процедура принесения присяги казахскими ханами и султанами: если раньше представители российских властей приезжали к ним в ставку (резиденцию), то теперь сами вассальные правители были обязаны прибывать в Оренбург и присягать на верность Российской империи там [21, № 17-18, с. 37-38]. Кроме того, получила распространение практика принятия от казахских вассальных правителей аманатов – заложников их верности российской короне (чаще всего таковыми являлись ханские сыновья). Эта практика, также широко применявшаяся в тюрко-монгольских государствах, впоследствии была воспринята и русскими властями в отношении своих тюркских и монгольских вассалов. Не избежали ее и казахские правители, в т.ч. и Абулхаир-хан: в 1738 г. его сын Ходжа-Ахмад был впервые доставлен в Оренбург в качестве

аманата, а в 1742 г. первый губернатор Оренбургского края И.И. Неплюев получил вполне четкие инструкции из Санкт-Петербурга о продолжении содержания в заложниках сына Абулхаира и ряда его приближенных [6, с. 681; 40, р. 59]. Правда, на законодательном уровне такая практика не фиксировалась, а являлась, скорее, правовым обычаем, неуклонно, впрочем, соблюдавшимся на раннем этапе пребывания казахов в составе Российской империи.

Тем не менее, на протяжении всех 1730-1740-х гг. российские власти воздерживались (по крайней мере, на формально-юридическом уровне) от прямого вмешательства в правоотношения своих новых казахских подданных. Как уже отмечалось, российское имперское законодательство на казахов не распространялось. В административном отношении первые оренбургские начальники, во-первых, регулировали только пограничные взаимоотношения казахов и других подданных Российской империи (башкир, калмыков, казаков), во-вторых, как правило, не проявляли инициативы, а лишь реагировали на действия со стороны казахских правителей, не вписывавшиеся, по мнению имперской администрации, в понятие «верноподданства» [11, с. 27-28]. Во многом это связано, несомненно, с тем, что зависимость от России признали казахские правители, к этому времени официально обладавшие ханской властью и, соответственно, признававшиеся в этом статусе со стороны властей империи. В этом также можно найти отражение прежнего характера взаимоотношений Московского государства с тюрко-монгольскими соседями и вассалами: шертные грамоты оформлялись от имени находившихся у власти правителей и обычно возобновлялись после смерти московского царя и/или хана соответствующего государства.

Изменение такого формата отношений впервые произошло в 1749 г., когда ханом Младшего жуза был избран Нуралы, сын Абулхаира: был издан императорский указ, которым впервые официально признавались и утверждались результаты его избрания. Таким образом, российские имперские власти перестали ограничиваться просто признанием казахских правителей, избравшихся в соответствии со степными обычаями и традициями, а стали нормативно подтверждать их статус, обеспечивая, таким образом, новый, «российский» фактор легитимации в вассальных ханствах [см. подробнее: 26]. Пожалуй, именно с этого времени можно уже с полным основанием говорить о превращении казахско-русских отношений в отношения вассала с сюзереном в новом «имперском формате». До этого же, в период 1731-1749 гг., несмотря на первые попытки распространить имперскую политико-правовую идеологию и на отношения с казахами, российские власти в большей степени следовали прежним традициям взаимоотношений еще Московского царства со своими кочевыми соседями.

¹ Данное научное исследование (проект № 14-01-0010) выполнено при поддержке Программы «Научный фонд НИУ ВШЭ» в 2014/2015 гг.

² Нельзя не провести параллель с тюрко-монгольской правотворческой и дипломатической традицией: ханы, потомки Чингис-хана, свои акты или послания, адресованные подданным или нижестоящим по положению правителями, именовали «ярлыками», т.е. указами, тогда как равным с ними по статусу они направляли «битики» – послания [см. подробнее: 25, с. 66, 85].

³ В советской историографии, особенно раннего периода (1920-1930-е гг.), присоединение Казахстана к Российской империи трактовалось преимущественно как реализация империалистических амбиций России, ее колонизаторские устремления, сговор царизма с казахской верхушкой и пр. [см., напр.: 3, с. 6].

Литература

- 1 Анисимов Е.В. Время петровских реформ. – Л.: Лениздат, 1989. – 475 с.
- 2 Аполова Н.Г. Присоединение Казахстана к России в 30-х годах XVIII века. – Алма-Ата: Изд-во АН Казахской ССР, 1948. – 252 с.

- 3 Асфендияров С. Д. Национально-освободительное восстание 1916 г. в Казахстане. – Алма-Ата – М.: Казахстанское краевое изд-во, 1936. – 150 с.
- 4 Басин В.Я. Россия и Казахские ханства в XVI-XVIII вв. (Казахстан в системе внешней политики Российской империи). – Алма-Ата: Наука, 1971. – 275 с.
- 5 Бережков М.Н. Крымские шертные грамоты // Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца. – Кн. VIII. – Киев, 1894. – Отд. II. – С. 35-56.
- 6 Витевский В.Н. И. И. Неплюев и Оренбургский край в прежнем его составе до 1758 г. – Вып. 4. – Казань, 1895. XXI + 617-844.
- 7 Вяткин М.П. Батыр Сырым. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1947. – 392 с.
- 8 Вяткин М. Очерки по истории Казахской ССР. – М.: ОГИЗ; Госполитиздат, 1941. – 367 с.
- 9 Добросмыслов А.И. Тургайская область (Исторический очерк) // Известия Оренбургского отдела Императорского Русского географического общества. – Оренбург, 1901. – Вып. № 15. – С. 1-124.
- 10 Ерофеева И.В. «Между всеми старшинами знатнейший». Первый казахский тархан Жанибек Кошкарулы. – Алматы, 2013. – 308 с.
- 11 Ерофеева И.В. Служебные и исследовательские материалы российского дипломата А.И. Тевкелева по истории и этнографии Казахской степи (1731-1759 гг.) // История Казахстана в русских источниках. Т. III: Журналы и служебные записки дипломата А.И. Тевкелева по истории и этнографии Казахстана (1731-1759 гг.). – Алматы: Дайк-Пресс, 2005. – С. 5-48.
- 12 Ерофеева И.В. Хан Абулхайр: полководец, правитель, политик / 3-е изд., испр. и доп. – Алматы: Дайк-Пресс, 2007. – 456 с.
- 13 Зуев А.С., Слугина В.А. «Служити мне государю своему царю и великому князю Алексею Михайловичю». Русская присяга и шертовальная запись середины XVII в. // Исторический архив, 2011. – № 2. – С. 183-189.
- 14 Казахско-русские отношения в XVII-XVIII веках: сборник документов и материалов. – Алма-Ата: Изд-во АН Казахской ССР, 1961. XVI + 742 с.
- 15 Касымбаев Ж. Политика Абулхайр хана в принятии Младшим Жузом российского подданства в 30-х годах XVIII века // Изденис/Поиск, 1997. – № 5. – С. 62-71.
- 16 Конев А. Ю. Правовые источники шертей-присяг сибирских иноземцев XVI-XVIII вв. // VI Конгресс этнографов и антропологов России (секция «Норма, обычай, право»). – Санкт-Петербург, 28 июня – 2 июля 2005 г.: Тезисы докладов. – СПб., 2005. – С. 244.
- 17 Крафт И. Принятие киргизами русского подданства // Известия Оренбургского отдела Императорского Русского географического общества. – Оренбург, 1897. – Вып. – 12. – 60 с.
- 18 Крафт И.И. Сборник узаконений о киргизах степных областей. – Оренбург, 1898. – 60 с.
- 19 Лашков Ф.Ф. Крымские шертные грамоты XVI-XVII вв., хранящиеся в Московском Главном Архиве Министерства Иностранных Дел // Труды VIII Съезда Московского археологического общества, в Москве, в 1890 г. – Т. 2. – М., 1895. – С. 191-208.
- 20 Левшин А.И. Описание киргиз-кайсацких или киргиз-казачьих орд и степей. – СПб., 1832. X + 334 с.
- 21 Материалы по истории политического строя Казахстана. – Т. I. – Алма-Ата: Изд-во АН Казахской ССР, 1960. – 441 с.
- 22 Моисеев М.В. Шертные грамоты в русско-ногайских отношениях в XVI в.: виды, формуляр, процедуры заключения // Проблемы дипломатики, кодикологии и актовой археографии: материалы XXIV Международной научной конференции. – Москва, 2-3 февраля 2012 г. – М.: РГГУ, 2012. – С. 408-411.
- 23 Новиков Н. Древняя Российская вивлиофика, содержащая в себе собрание древностей российских, до истории, географии и генеалогии российской касающихся. – Ч. XV. – М., 1790. X + 438 с.

24 Полное собрание законов Российской империи. – Т. I. – СПб., 1830. XXXII + 1029 + 13 с.

25 Почекаев Р.Ю. Право Золотой Орды. – Казань: ФЭН, 2009. – 260 с.

26 Почекаев Р. Ю. «Российский фактор» в легитимации власти правителей тюрко-монгольских народов и государств в XVIII-XIX вв. // Архивы и история Российской государственности. – Вып. 3. – СПб., 2012. – С. 72-80.

27 Рашид ад-Дин. Сборник летописей. Т. II / Пер. с перс. Ю.П. Верховского, примеч. Ю.П. Верховского и Б.И. Панкратова, ред. И.П. Петрушевский. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1960. – 254 с.

28 Русско-монгольские отношения 1607-1636. – М.: Изд-во восточной лит-ры, 1959. – 468 с.

29 Рычков П.И. История Оренбургская (1730-1750). – Оренбург, 1896. – 96 с.

30 Рязанов А. Ф. Оренбургский край. Исторический очерк. – Оренбург, 1928. – 142 с.

31 Солодкин Я.Г. Существовала ли «шертоприводная запись» сибирских «киноземцев» московскому государю в начале похода Ермака? // Проблемы дипломатики, кодикологии и актовой археографии: материалы XXIV Международной научной конференции. – Москва, 2-3 февраля 2012 г. – М.: РГГУ, 2012. – С. 487-492.

32 Сулейменов Б.С., Басин В.Я. Казахстан в составе России в начале XVIII – начале XX века. – Алма-Ата: Наука, 1981. – 248 с.

33 Темиргалиев Р. Казахи и Россия. – М.: Международные отношения, 2013. – 352 с.

34 Тепкеев В.Т. Русско-калмыцкие переговоры и шерть 1673 г. // Вестник Калмыцкого института гуманитарных исследований. – 2010. – № 1. – С. 46-51.

35 Трепавлов В.В. «Белый царь». Образ монарха и представления о подданстве у народов России XV-XVIII вв. – М.: Восточная литература, 2007. – 255 с.

36 Фаиз С. Тугра и Вселенная. Мохаббат-наме и шерг-наме крымских ханов и принцев в орнаментальном, сакральном и дипломатическом контекстах. – Москва; Бахчисарай: Древлехранилище, 2002. – 100 с.

37 Чимитдоржиева Л.Ш. Проблема шерти на русско-монгольских (алтанхановских) переговорах в начале XVII в. // Центральная Азия и Сибирь. Первые научные чтения памяти Е. М. Залкинда. 14 мая 2003 г. – Барнаул, 2003. – С. 37-39.

38 Шоинбаев Т. Прогрессивное значение присоединения Казахстана к России. – Алма-Ата: Казахстан, 1973. – 247 с.

39 Bodger A. Abulhair, Khan of the Kazakh Little Horde, and His Oath of Allegiance to Russia of October 1731 // The Slavonic and East European Review. Vol. 58. No. 1. Jan. 1980. – P. 40-57.

40 Khodarkovsky M. Russia's Steppe Frontier. Blumington; Indianapolis: Indiana University Press, 2002. XIV + 290 p.

References

1 Anisimov E.V. Vremia petrovskikh reform. – L.: Lenizdat, 1989. – 475 s.

2 Apolova N.G. Prisoedinenie Kazakhstana k Rossii v 30-kh godakh XVIII veka. – Alma-Ata: Izd-vo AN Kazakhskoi SSR, 1948. – 252 s.

3 Asfendiarov S. D. Natsional'no-osvoboditel'noe vosstanie 1916 g. v Kazakhstane. – Alma-Ata; M.: Kazakhstanskoe kraevoe izd-vo, 1936. – 150 s.

4 Basin V.Ia. Rossiia i Kazakhskie khanstva v XVI-XVIII vv. (Kazakhstan v sisteme vneshnei politiki Rossiiskoi imperii). – Alma-Ata: Nauka, 1971. – 275 s.

5 Berezhkov M.N. Krymski- e shertnye gramoty // Chteniia v Istoricheskom obshchestve Nestora Letopisista. – Kn. VIII. – Kiev, 1894. – Otd. II. – S. 35-56.

6 Vitevskii V.N. I. I. Neplieuv i Orenburgskii krai v prezhnem ego sostave do 1758 g. – Vyp. 4. – Kazan', 1895. XXI + 617-844.

7 Viatkin M.P. Batyr Srym. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1947. – 392 с.

8 Viatkin M. Ocherki po istorii Kazakhskoi SSR. – М.: OGIZ; Gospolitizdat, 1941. – 367 s.

9 Dobrosmyslov A.I. Turgaiskaia oblast (Istoricheskii ocherk) // Izvestiia Orenburgskogo otdela Imperatorskogo Russkogo geograficheskogo obshchestva. – Orenburg, 1901. – Vyp. № 15. – S. 1-124.

10 Erofeeva I.V. «Mezhdru vsami starshinami znatneishii». Pervyi kazakhskii tarkhan Zhanibek Koshkaruly. – Almaty, 2013. – 308 s.

11 Erofeeva I.V. Sluzhebnye i issledovatel'skie materialy rossiiskogo diplomata A.I. Tevkeleva po istorii i etnografii Kazakhskoi stepi (1731-1759 gg.) // Istoriia Kazakhstana v russkikh istochnikakh. T. III: Zhurnaly i sluzhebnye zapiski diplomata A.I. Tevkeleva po istorii i etnografii Kazakhstana (1731-1759 gg.). – Almaty: Daik-Press, 2005. – S. 5-48.

12 Erofeeva I.V. Khan Abulkhair: polkovodets, pravitel, politik / 3-e izd., ispr. i dop. – Almaty: Daik-Press, 2007. – 456 s.

13 Zuev A.S., Slugina V.A. «Sluzhiti mne gosudariu svoemu tsariu i velikomu kniazui Alekseiu Mikhailovichui». Russkaia prisiaga i shertoval'naia zapis' serediny XVII v. // Istoricheskii arkhiv, 2011. – № 2. – S. 183-189.

14 Kazakhsko-russkie otnosheniia v XVII-XVIII vekakh: sbornik dokumentov i materialov. Alma-Ata: Izd-vo AN Kazakhskoi SSR, 1961. XVI + 742 s.

15 Kasymbaev Zh. Politika Abulkhair khana v priniatii Mladshim Zhuzom rossiiskogo poddanstva v 30-kh godakh XVIII veka // Izdenis/Poisk, 1997. – № 5. – S. 62-71.

16 Konev A. Iu. Pravoye istochniki shertei-prisiag sibirskikh inozemtsev XVI-XVIII vv. // VI Kongress etnografov i antropologov Rossii (seksiia «Norma, obychai, pravo»), Sankt-Peterburg, 28 iyunia – 2 iul'ia 2005 g.: Tezisy dokladov. – SPb., 2005. – S. 244.

17 Kraft I. Priniatie kirgizami russkogo poddanstva // Izvestiia Orenburgskogo otdela Imperatorskogo Russkogo geograficheskogo obshchestva. Orenburg, 1897. Vyp. 12. 60 s.

18 Kraft I.I. Sbornik uzakonenii o kirgizakh stepnykh oblastei. – Orenburg, 1898. – 60 s.

19 Lashkov F.F. Krymskie shertnye gramoty XVI-XVII vv., khраниashchiesia v Moskovskom Glavnom Arkhive Ministerstva Inostrannykh Del // Trudy VIII S'ezda Moskovskogo arkhеologicheskogo obshchestva, v Moskve, v 1890 g. – T. 2. – M., 1895. – S. 191-208.

20 Levshin A.I. Opisanie kirgiz-kaisakskikh ili kirgiz-kazach'ikh ord i stepei. – SPb., 1832. Kh + 334 s.

21 Materialy po istorii politicheskogo stroia Kazakhstana. – T. I. – Alma-Ata: Izd-vo AN Kazakhskoi SSR, 1960. – 441 s.

22 Moiseev M.V. Shertnye gramoty v russko-nogaiskikh otnosheniiax v XVI v.: vidy, formuliar, protsedury zakliucheniia // Problemy diplomatiki, kodikologii i aktovoi arkhеografii: materialy XXIV Mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii. – Moskva, 2-3 fevralia 2012 g. – M.: RGGU, 2012. – S. 408-411.

23 Novikov N. Drevniaia Rossiiskaia vivliofika, sodержashchaia v sebe sobranie drevnostei rossiiskikh, do istorii, geografii i genealogii rossiiskoi kasaiushchikhsia. – Ch. XV. – M., 1790. Kh + 438 s.

24 Polnoe sobranie zakonov Rossiiskoi imperii. – T. I. – SPb., 1830. XXXII + 1029 + 13 s.

25 Pochekaev R. Iu. Pravo Zolotoi Ordy. – Kazan': Fen, 2009. – 260 s.

26 Pochekaev R. Iu. «Rossiiskii faktor» v legitimatsii vlasti pravitelei tiurko-mongol'skikh narodov i gosudarstv v XVIII-XIX vv. // Arkhivy i istoriia Rossiiskoi gosudarstvennosti. – Vyp. 3. – SPb., 2012. – S. 72-80.

27 Rashid ad-Din. Sbornik letopisei. T. II / Per. s pers. Iu.P. Verkhovskogo, primech. Iu.P. Verkhovskogo i B.I. Pankratova, red. I.P. Petrushevskii. – M.; L.: Izd-vo AN SSSR, 1960. – 254 s.

28 Russko-mongol'skie otnosheniia 1607-1636. – M.: Izd-vo vostochnoi lit-ry, 1959. – 468 s.

29 Rychkov P.I. Istoriia Orenburgskaia (1730-1750). – Orenburg, 1896. – 96 s.

30 Riazanov A. F. Orenburgskii krai. Istoricheskii ocherk. – Orenburg, 1928. – 142 s.

31 Solodkin Ia.G. Sushchestvovala li «shertoprivodnaia zapis'» sibirskikh «inozemtsev» moskovskomu gosudariu v nachale pokhoda Ermaka? // Problemy diplomatiki, kodikologii i aktovoi arkhеografii: materialy XXIV Mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii. – Moskva, 2-3 fevralia 2012 g. – M.: RGGU, 2012. – S. 487-492.

32 Suleimenov B.S., Basin V.Ia. Kazakhstan v sostave Rossii v nachale XVIII – nachale KhKh veka. – Alma-Ata: Nauka, 1981. – 248 s.

33 Temirgaliev R. Kazakhi i Rossiia. – M.: Mezhdunarodnye otnosheniia, 2013. – 352 s.

34 Tepkeev V.T. Russko-kalmytskie peregovory i shert 1673 g. // Vestnik Kalmytskogo instituta gumanitarnykh issledovani. – 2010. – № 1. – S. 46-51.

35 Trepavlov V.V. «Belyi tsar». Obraz monarkha i predstavleniia o poddanstve u narodov Rossii XV-XVIII vv. – M.: Vostochnaia literatura, 2007. – 255 s.

36 Faiz S. Tugra i Vselennaia. Mokhabbat-name i shert-name krymskikh khanov i printsev v ornamentalnom, sakral'nom i diplomaticheskome kontekstakh. Moskva; Bakhchisarai: Drevlekhranilishche, 2002. – 100 s.

37 Chimitdorzhieva L.Sh. Problema sherti na russko-mongolskikh (altan-khanovskikh) peregovorakh v nachale XVII v. // Tsentral'naia Aziia i Sibir. Pervye nauchnye chteniia pamiati E. M. Zalkinda. 14 maia 2003 g. – Barnaul, 2003. – S. 37-39.

38 Shoinbaev T. Progressivnoe znachenie prisoedineniia Kazakhstana k Rossii. – Alma-Ata: Kazakhstan, 1973. – 247 s.

39 Bodger A. Abulhair, Khan of the Kazakh Little Horde, and His Oath of Allegiance to Russia of October 1731 // The Slavonic and East European Review. Vol. 58. No. 1. Jan. 1980. – P. 40-57.

40 Khodarkovsky M. Russia's Steppe Frontier. Blumington; Indianapolis: Indiana University Press, 2002. XIV + 290 p.

ПОЧЕКАЕВ Р.Ю.

«Жоғары экономика мектебі» Ұлттық зерттеу университеті
(Санкт-Петербург, Ресей Федерациясы)

АННА ПАТШАЙЫМНЫҢ ЖАРЛЫҒЫ МЕН 1731 ЖЫЛҒЫ ӘБІЛХАЙЫР ХАННЫҢ АНТЫ: ЕСКІ ДӘСТҮРЛЕР МЕН ЖАҢА ИМПЕРИЯЛЫҚ ЗАҢНАМАЛАР АРАСЫНДА

Түйін

Мақалада Қазақстанның Ресей империясына енуінің бастапқы кезеңінің формальды-құқықтық ерекшеліктері талданады. Автор Әбілхайыр ханды Ресей бодандығына қабылдау кезінде Ресей мемлекетінің көшпелі халықтар мен мемлекеттердің өзара қатынасының бұрынғы дәстүрлерімен қатар жаңа империялық құқықтық тәжірибелердің де қолданғандығын көрсетеді.

Осы тәждестіру нәтижесінде қазақтардың Ресей империясы құрамында болған алғашқы кезеңіндегі дәрежесі аса айқын болмай, ақырында бұл Ресей әкімшілігі мен қазақ билеушілерінің қатынастарының шиеленісуіне алып келді.

Кілт сөздер: XVIII ғ. Қазақстан, Әбілхайыр хан, Анна Иоанновна, бодандық, бойсуну, дәстүрлі құқық, империялық заңнамалар.

ПОЧЕКАЕВ R.YU.

National Research University “Higher School of Economics
(St. Petersburg, Russian Federation)

THE EDICT OF EMPRESS ANNA AND THE OATH OF KHAN ABULKHAIR IN 1731: BETWEEN ANCIENT TRADITIONS AND NEW IMPERIAL LEGISLATION

Summary

This article is devoted to formal legal features of first stage of entering Kazakhstan into Russian Empire. Author comes to conclusion that legalization of taking the Russian suzerainty by khan Abulhair combined ancient traditions of relations between Moscow

and nomadic peoples as well as new imperial legal practices. As a result, there was some uncertainty in the status of Kazakhs in the Russian Empire at this stage and worsening of relations between Russian administration and Kazakh rulers.

Keywords: Kazakhstan of the 18th c., Russian Empire, khan Abulkhair, Anna Ioannovna, vassalage, citizenship, traditional law, imperial legislation.

УДК: 94 (575.1) ;338.49 (575.1)

ШАДМАНОВА С.Б.

Ведущий научный сотрудник, д.и.н.

ДОРОГИ И МОСТЫ КАК ЧАСТЬ ИНФРАСТРУКТУРЫ ГОРОДОВ УЗБЕКИСТАНА (1920-1930-ГОДЫ XX в.)

Аннотация

В данной статье сделана попытка анализа вопросов, касающихся дорожно-мостового хозяйства как части инфраструктуры городов Узбекистана в 20-30-годы XX в. Автором на основе изучения исторической литературы и архивных документов ЦГА Республики Узбекистан, а также материалов периодической печати прослежена трансформация в данной сфере, осуществленные работы и проблемы.

Ключевые слова: Узбекистан, город, инфраструктура, дороги, мосты, трансформация

Городская инженерная инфраструктура – это сложное хозяйство, состоящее из систем водоснабжения и канализации, теплоснабжения, транспорта и дорог, электроснабжения, газа и т.д. С потребительской точки зрения городскому жителю важно, чтобы все это хозяйство работало бесперебойно, как отлаженный часовой механизм. Помимо всего прочего, инфраструктура – это важная часть экономики страны.

После установления советской власти дорожно-мостовому хозяйству в городах Узбекистана до 1928 г. должного внимания уделено не было. Недостаточность ассигнований и крайне неудовлетворительная постановка эксплуатации городской дорожной сети исключили возможность нормального развития этого хозяйства в соответствии с темпами реконструкции городов. Кроме того, в данном вопросе мы сталкиваемся с определенной недооценкой значительной роли дорожно-мостового хозяйства в удешевлении внутренней транспортировки грузов, поэтому является совершенно бесспорным, что плохое состояние дорог влекло за собой колоссальные убытки, исчисляемые миллионами рублей. Если принять во внимание тот факт, что по Узбекистану две трети всех грузов (перевозимых рельсовым транспортом) подвозится и вывозится автогужевым транспортом, становится понятным, что размер экономии по линии автогужевого транспорта от улучшения покрытия улиц вырастает в значительную величину. По данным на 1913 г., протяженность улиц с покрытием в наиболее крупных городах республики по отношению к общей протяженности дорог составляла всего лишь 15%.

В первые годы существования советской власти мероприятия по благоустройству городов были отодвинуты на второй план и за это время дорожно-мостовое хозяйство было приведено в крайне запущенное состояние. За период 1923-1926 гг. скромные финансовые возможности едва позволяли осуществлять капитальный и текущий ремонт дорог в целях предотвращения естественного износа существующей городской сети, и лишь с 1928 г. в связи с прогрессирующим ростом капиталовложений дорожно-мостовое хозяйство приступает к более

интенсивным восстановительным работам и развертыванию нового строительства. При этом следует отметить заметные сдвиги в упорядочении дорожного хозяйства на территории так называемых старых городов, что способствовало стиранию последних граней, которые так резко подчеркивали их отставание в городском благоустройстве по сравнению с европейской частью города. За 1928-1932 годы в дорожно-мостовое хозяйство было вложено 8.766.2 тыс. рублей, а в 1933-1935 гг. – 110 11.0 тыс. рублей.

По состоянию на начало 1936 г. протяженность улиц с покрытием составляла 408.4 км, что по отношению к их общей протяженности составляло 21% [1]. Основной установкой в строительстве городских дорог было вытеснение булыжника, составлявшего покрытие основной части дорог в республике к середине 30-годов XX века, что составляло по Узбекистану около 95%, и постепенную замену булыжника усовершенствованными типами покрытий.

С 1933 г. в г. Ташкенте было начато устройство усовершенствованных мостовых. При этом опыт применения асфальта и битума для покрытия улиц, в смысле реальных возможностей проведения этих работ и местных условий, по сравнению со всеми остальными видами покрытий вполне себя оправдал. Кроме того, асфальто-бетонные покрытия на фоне зеленых насаждений облагораживали архитектурное оформление улиц, создавая при этом благоприятное впечатление ухоженности дорожного хозяйства города. Ввиду этого было целесообразным перенести опыт Ташкента по устройству асфальто-бетонных покрытий улиц и на другие крупные города Узбекистана.

При весьма богатых залежах камня по Узбекистану в целом, некоторые районы за неимением этого материала для строительных целей вынуждены были завозить его из других местностей, удорожая этим стоимость работ. Так, по г. Термезу стоимость одного километра булыжной мостовой доходила до 170 тыс. руб. вместо необходимых 80 тыс. руб. [2]. Это положение поставило вопрос об организации мощной материальной технической базы, так как без расширения карьерного хозяйства и строительства новых заводов (асфальтобетон) дальнейшее успешное развертывание дорожно-мостового хозяйства было чрезвычайно затруднительным. Следовало обратить особое внимание на усиление средств по поддержанию существующей дорожной сети, не подвергая ее быстрому износу.

Узким местом являлось и тротуарное хозяйство, которое в своем настоящем состоянии совершенно не отвечало современным требованиям благоустройства городов. В силу закона от 14 марта 1927 г. работы по содержанию и устройству тротуаров были возложены на организации и учреждения, у зданий которых они были расположены. В силу инертности проявленной в этом вопросе органами коммунального хозяйства, хозяйственники и домовладения всячески уклонялись от выполнения своих обязательств в отношении тротуаров, в результате чего тротуары были приведены в крайне запущенное состояние.

К 1925 г. было вымощено 97 тыс. кв. м и перемощено 9700 кв. м тротуаров, отремонтировано шоссе дорог на сумму 5725 руб., проложена в г. Самарканде Каршинская улица; вымощены Дарбинская, Ходжаихарская, Кировобадская, Пенджикентская дороги и Хайдарабадская часть старого города, площадь хлебного базара, закончена постройка Сузангаранской дороги протяженностью 140 погонных сажен, сооружено 120 мелких железобетонных и 7 деревянных мостов, отремонтированы старые. В 1927 г. открылось движение по мосту через Карадарью длиной 150 м. В эти годы на дорожное строительство было израсходовано 359 672 руб. [3, с. 100-101].

В конце 20-х – начале 30-х годов в г. Самарканде были проложены новые мостовые и тротуары, увеличена площадь дорожного покрытия. На эти цели ежегодно отпускалось более 300 тыс. руб. Причем ассигнования систематически увеличивались. Были замощены улицы Трудовая, Кооперативная, дорога через

Кашка-Махат, капитально отремонтирована Вокзальная улица. К 1930 г. из 174 км дорог мощеные и шоссированные составляли 47 км. [3, с.153].

К 1937 г. в Самарканде общая протяженность дорог и улиц составляла 220.5 км, протяженность замощенных улиц и проездов составляла 49.22 км, в процентном отношении – 41.7%. Протяженность тротуаров по обеим сторонам улиц составляла 66.2 км. [4].

По ориентировочным данным в Коканде протяженность городских дорог составляла 57,3 км, из них замощенных улиц - 23,4 км, что в процентном отношении составляло приблизительно 40%, причем 8 км из них являлись главными дорогами. Средняя ширина замощенных улиц составляла около 11 метров. Длина тротуаров 8,5 км, при ширине в среднем 1-1,5 метра. Число больших мостов по городу составляло 6. Протяженность по настилу 105, 8 метров или 842 кв. м.[5]. По главным улицам города существовали переходные мостики.

Отсутствие систематического текущего ремонта замощенных дорог, отсутствие заборов и повседневного ухода за ними - очистки от грязи и пыли, регулярной поливки и уборки, своевременного укрепления грунта краев мостовой, охраны от размыва - все эти причины вели к разрушению одежды дороги.

Переходя к строительству можно сказать, что дорожное мостовое строительство велось без технически утвержденных проектов. Минимальная ширина мостовой задавалась, не исходя из расчета грузопотоков.

В устройстве дорог и мостов был допущен ряд проблем. Например, в Коканде по булыжной мостовой не была выдержана техническая норма продольных и поперечных уклонов, булыжный камень использовался без сортировки, не производился лабораторный анализ песка, не был обеспечен сток воды с полотна дороги [6]. Также, в этом городе деревянный мост к заводу №42, выстроенный в 1933 году, дал осадку, имелись трещины, опоры моста находились в наклонном положении. В паводки вода прошла за береговые щиты и мост значительно подмыло. Мост был опасен для переездов грузовиков [7].

Весьма серьезные задачи стояли и в области благоустройства города Ташкента. Районные советы и другие органы власти занимались ремонтом дорожной сети, строительством новых и восстановлением старых мостов, мощением улиц, главным образом в старом городе. Так, только за 1921 г. были вымощены такие улицы г. Ташкента, как Сагбан, Камаландарбаза, Самаркандарбаза, Юнусабад, Мирганча, Тахтапульская, Янгибазар и др. Ремонтировались арычная сеть города и проезды мосты. К 1928 г. примерно 80% всех мостов (а их имелось 11640) было отремонтировано [8, с. 203]. В этих работах активно участвовало население Ташкента путем организации «хашаров» (общественных работ), субботников и воскресников.

Особый интерес представляет строительство Алмазарской трассы, соединявшей Текстилькомбинат с Тахтапулем, а в 1939 г. началось строительство Алмазарского транспортного кольца [8, с. 299].

В строительстве Алмазарского кольца приняли участие колхозники пригородных сельхозартелей, студенты вузов и техникумов города. Бригада колхоза «Пролетарий» Куйбышевского района выполняла норму на 570% и долгое время держала переходящее знамя [9].

В результате трудового подъема строителей работы были завершены к концу осени 1939 г. Более чем пятидесятиметровая в ширину Алмазарская трасса изменила облик старого города. Она пересекала арык Чорсу и выходила на Хадру, к новому мосту длиной 42 м. Заасфальтированная, засаженная деревьями, цветами Алмазарская трасса была одной из благоустроенных улиц столицы.

В строительстве грунтовых дорог союзного значения было вложено 27 млн. руб., республиканского – 24 млн. руб., местного – 15 млн. руб., не считая широкого участия населения, которое составляло за это время десятки миллионов рублей [10, с. 291].

До 1917 г. в Узбекистане из 20 тысяч км. дорог по меньшей мере половина была пригодной для движения вьючных караванов. Дорог с каменным покрытием было построено 166 км. В 1930 г. из них пригодных к эксплуатации осталось только 92 км. За период с 1930 г. по 1934 г. вновь было построено дорог с каменным покрытием – 949 км. В 1917-1934 гг. было построено всего свыше 2500 км. дорог. Однако это составляло всего 10 % всей сети дорог Узбекистана [10, с. 292].

В Ташкенте были сделаны новые мостовые и тротуары, увеличена площадь дорожного покрытия тротуаров. В 1935 г. общая площадь мощенных гравием дорог равнялась 3,9 тыс. кв.м, а в 1939 г. – 6,6 тыс. кв. м. булыжным мощением были покрыты главным образом улицы с оживленным движением – Сарыкульская, Октябрьской революции, Гоголевская, Театральная, Шота Руставели, Педагогическая, 8-го Марта, Серликмечеть и др. В 1935 г. было заасфальтировано 28,3 тыс. кв.м, с 1934 по 1939 г. покрыто асфальтом 12,2 км вновь построенных мостовых: это главнейшие магистрали города – улица Тараса Шевченко от вокзала до ул. Энгельса, ул. Энгельса до сквера Революции, ул. К. Маркса, Навои. Но отдельные работники коммунального хозяйства считали асфальт неприемлемым для климатических условий Ташкента. На состояние тротуаров столицы не было обращено должного внимания, как и в других городах Узбекистана.

К дорожному строительству было привлечено и сельское население. С помощью колхозников была реконструирована ул. Хамзы. Большой объем земельных работ они выполнили при строительстве трактов в Сагбанской, Чигатайской, Кукчинской частях города общим протяжением более 13 км.

С 1934 по 1939 г. в Ташкенте было сооружено три крупных моста. Строительство в 1936 г. железобетонного моста через Анхор обошлось более чем в миллион рублей [8, с. 300].

Жители города принимали также активное участие в строительстве новых дорог и ирригационных сооружений республики. Например, немало труда вложили они в прокладку новой дороги Фергана-Горчаково. В 1940 г. было вымощено более 36 тыс. погонных метров улиц и дорог. В этом же году приступили к асфальтированию тротуаров [12, с. 89].

Таким образом, в 20-30-годы XX в. в Узбекистане были построены дороги, мосты и тротуары. Однако, большинство дорог, будь то городские транспортные артерии или междугородние трассы, не отвечали отраслевым стандартам, требованиям безопасности и эстетики. Одной из причин сложившейся ситуации крылись в неотлаженном механизме финансирования дорожной отрасли. Основной целью изначально становилась экономия средств, которая неизбежно сказывалась на качестве работ. Приёмка готовых объектов зачастую проходила чисто формально, недоделки не устранялись, а через довольно непродолжительное время дорожное полотно снова начинало деформироваться.

Литература

- 1 ЦГА РУз. Ф. Р-2182. – Оп.1. – Д.192. – Л. 34.
- 2 ЦГА РУз. Ф. Р-2182. – Оп.1. – Д.192. – Л. 35.
- 3 История Самарканда. Том 2. – Ташкент: Фан, 1970.
- 4 ЦГА РУз. Ф. Р-2182. – Оп.1. – Д. 174. – Л. 43.
- 5 ЦГА РУз. Ф. Р-2182. – Оп.1. – Д. 85. – Л. 34 об.
- 6 ЦГА РУз. Ф. Р-2182. – Оп.1. – Д. 85. – Л. 39.
- 7 ЦГА РУз. Ф. Р-2182. – Оп.1. – Д. 85. – Л. 40 об.
- 8 Рашидов Г. История социалистического Ташкента. – Ташкент: Наука, 1965. – Т.1. – С.203.
- 9 Правда Востока. – 1939. – 11 октября.
- 10 Отчет правительства Узбекской ССР на V съезде Советов УзССР / Ходжаев Ф. Избранные труды. – Ташкент: Фан, 1973. – Том III. – С.291.

11 Рашидов Г. История социалистического Ташкента. – Ташкент: Наука, 1965. – Т.1. – С.300.

12 Рахимов М. История Ферганы. – Ташкент: Фан, 1984. – С.89.

References

- 1 CGA RUz. F. R-2182. – Op.1. – D.192. – L. 34.
- 2 CGA RUz. F. R-2182. – Op.1. – D.192. – L. 35.
- 3 Istorija Samarkanda. Tom 2. – Tashkent: Fan, 1970.
- 4 CGA RUz. F. R-2182. – Op.1. – D. 174. – L. 43.
- 5 CGA RUz. F. R-2182. – Op.1. – D. 85. – L. 34 ob.
- 6 CGA RUz. F. R-2182. – Op.1. – D. 85. – L. 39.
- 7 CGA RUz. F. R-2182. – Op.1. – D. 85. – L. 40 ob.
- 8 Rashidov G. Istorija socialisticheskogo Tashkenta. – Tashkent: Nauka, 1965. – Т.1. – S.203.
- 9 Pravda Vostoka. – 1939. – 11 oktjabrja.
- 10 Otchet pravitel'stva Uzbekskoj SSR na V sezde Sovetov UzSSR / Hodzhaev F. Izbrannye trudy. – Tashkent: Fan, 1973. – Tom III. – S.291.
- 11 Rashidov G. Istorija socialisticheskogo Tashkenta. – Tashkent: Nauka, 1965. – Т.1. – S.300.
- 12 Rahimov M. Istorija Fergany. – Tashkent: Fan, 1984. – S.89.

ШАДМАНОВА С.Б.

Жетекші ғылыми қызметкер, т.ғ.д.

ЖОЛДАР МЕН КӨПІРЛЕР ӨЗБЕКСТАН ҚАЛАЛАРЫ ИНФРАҚҰРЫЛЫМЫНЫҢ БӨЛІГІ РЕТІНДЕ (XX ҒАСЫРДЫҢ 20-30-ЖЫЛДАРЫ)

Түйін

Мақалада XX ғасырдың 20-30-ж. Өзбекстан қалалары инфрақұрылымының бөлігі ретінде жолдар мен көпірлерге қатысты мәселелер қарастырылып талдау жасалған. Автор тарихи әдебиеттер мен Өзбекстан Республикасы ОММ құжаттары, мерзімді басылымдар негізінде осы саладағы трансформациялар, жасалған жұмыстар мен мәселелерге тоқталған.

Кілт сөзлар: Өзбекстан, қала, инфрақұрылым, жолдар, көпірлер, трансформация

SHADMANOVA S.B.

Leading Research Fellow, Doctor of Historical Sciences

ROADS AND BRIDGES AS A PART OF THE INFRASTRUCTURE OF CITIES OF UZBEKISTAN (20s-30s OF THE XX CENTURY)

Summary

This article attempts to analyze issues related to road and bridge management as part of the infrastructure of cities of Uzbekistan in the 20-30 years of XX century. Author based on the study of historical literature and archival documents of CSA of the Republic of Uzbekistan, as well as periodical press traced the transformation in this area, the work which was carried out in this area and problems.

Keywords: Uzbekistan, city, infrastructure, roads, bridges, transformation

**ТАРИХ ЖӘНЕ ТҮЛҒА
ИСТОРИЯ И ЛИЧНОСТЬ
HISTORY AND PERSON**

УДК 572:94(574).04/.05

ИСМАГУЛОВ О.

Академик НАН РК, член-корреспондент
Болонской Академии наук, д.и.н.

КОЖА М.

Ведущий научный сотрудник Международного казахско-турецкого
университета им Х.А. Ясави, д.и.н.

ИСМАГУЛОВА А.

Старший научный сотрудник Института истории и этнологии
им. Ч.Ч. Валиханова КН МОН РК

**ЕЩЕ РАЗ О МЕСТЕ ПОГРЕБЕНИЯ
ХАНА АБЫЛАЯ**

Аннотация

В статье приводятся конкретные артефакты, связанные с письменными источниками XVIII, XIX и XX вв. близкого и дальнего зарубежья, а также краниологические, остеологические, патологические и рентгенологические данные по костным останкам человека, погребенного внутри мавзолея Х.А. Ясави. Согласно результатам комплексных исследований, как письменных источников, так и костных останков указанного индивидуума из мавзолея, можно заключить, что они действительно принадлежат хану Абылаю вопреки фальсифицированным утверждениям писателей Казахстана.

Ключевые слова: Абылай хан, погребение, антропология, исторический источник, экспертиза

В многовековой истории казахского народа, как известно, имя Абылай хана правомерно занимает особое место. По словам президента Н.А. Назарбаева, который в своей специальной статье «Воплощение мечты Абылая», посвященной празднованию 300-летия Абылай хана, писал: «Благосклонная судьба не раз одаривала казахский народ великими личностями: ханами, становившимися опорой нации, батырами, самоотверженно защищавшими народ, и биями, блиставшими своей мудростью. Среди них возвышается одна из величайших фигур – Абылай-хан» [1].

Действительно в XVIII в. в историю казахского народа Абылай хан внес личный судьбоносный вклад национального масштаба, будучи непревзойденным воином и стратегом, умел искусно управлять людьми и государством, мудро строить отношения с соседними империями, при этом сохранить территориальную целостность казахской земли, объединив свой народ и заложив фундамент его государственности. Поэтому имя этого великого человека сохранится в генетической памяти достойных потомков родного народа на все времена.

В колониальный период истории Казахстана деятельность Абылая и многих других выдающихся деятелей казахской истории – ханов, султанов, биев и батыров, боровшихся за независимость своего народа и защищавших целостность исторической территории от посягательств иностранных держав, властями оценивалась отрицательно, привратно, что сказалось и на состоянии погребальных комплексов, где были захоронены представители казахской элиты. Большим

разрушениям в XX в. подвергся средневековый некрополь в г. Туркестане. В ходе многолетних нескольких реставраций ханаки Х.А. Ясави не учитывалось, что как внутри здания, так и поблизости от него, были похоронены многие выдающиеся представители казахского народа. В ходе ремонтных и реставрационных работ была передвинута со своих мест большая часть надгробных камней, происходила выемка и перемещение культурного слоя внутри здания, не были изучены и разрушены большинство погребений, располагавшихся под надгробиями и вокруг них. Особенно большие разрушения произошли из-за траншей, вырытых для подведения под стены здания укреплений фундамента. С целью благоустройства территории вокруг ханаки бульдозерами был срезан 2-х метровый культурный слой (!) и разобрана почти вся надземная часть археологических объектов, значимую часть которых составляли остатки позднесредневековых мавзолеев. Вследствии этого места захоронений подавляющего большинства представителей казахской элиты в г. Туркестане оказались уничтоженными.

И только в условиях суверенного Казахстана стало возможным положить конец не только забвению исторической личности Абылай хана, но и по велению времени провести работы по определению места его захоронения в г. Туркестане.

Авторам данных строк выпала редкая возможность и честь впервые провести специальные научные изыскания, чтобы точно локализовать место погребения Абылай хана. Мы, будучи вполне компетентными специалистами в области истории, антропологии и археологии (2 антрополога и 1 археолог) взяли 15 лет тому назад выполнить эту ответственную и благородную миссию перед современным поколением суверенного казахского народа. За несколько лет нам удалось историко-антропологические изыскания завершить определением точного места погребения Абылай хана в г. Туркестане и идентификацией его останков. В 1999 г. нами был опубликован коллективный монографический труд на казахском языке, представляющий собой объективное научное исследование с получением достоверных выводов и экспертного заключения [2].

В основе наших изысканий был положен междисциплинарный комплексный подход к проблеме, который предполагает широкое практическое использование наряду с материалами письменных источников и фольклорных памятников необходимые данные смежных гуманитарных и естественнонаучных дисциплин. С учетом этого нами были выбраны следующие основные направления работ:

1. Сбор и анализ всех достоверных данных о месте погребения хана Абылая.
2. Археологическое изучение могилы, выявленной под камнем Суйунч хана.
3. Антропологическое изучения костяка из могилы под надгробием Суйунч хана и сравнение полученных данных с сообщениями достоверных источников о физическом облике Абылай хана.

Особое внимание уделялось вопросу сохранности могилы, выявленной под камнем Суйунч хана и располагающейся в коридоре ханаки Х.А. Ясави, которая была известна еще в начале XX в. как «аблайхана» или «Абылай жатқан бөлме» по имени погребенного здесь хана. С этой целью были просмотрены все доступные отчеты реставраторов, востоковедов, планы различных лет, публикаций о ханаке Х.А. Ясави, собранные в архиве «Вакиф иншаат». В отчетах отсутствовала какая-либо информация о передвижении надгробия Суйунч хана, о перекопах в ближайших к надгробию участках. Таким образом анализ архивных документов подтверждал, что надгробие Суйунч хана и расположенная под ним могила находились в непо потревоженном состоянии до начала реставрационных работ на ханаке Х.А.Ясави, произведенных турецкой фирмой «Вакиф иншаат» 1993-1994 гг.

Появившиеся после публикации нашей монографии новые документы, в которых имелись сведения о надгробии Суйунч хана, подтвердили наш вывод о сохранности *in situ* надгробия и могилы. Так было опубликовано письмо этнографа, экс-

министра культуры У. Жанибекова в правительство г-ну М. Жолдасбекову, где надгробный камень Суйунч хана отмечен как одно из немногих сохранившихся на своем месте надгробий мавзолея Х.А. Ясави [3].

На нашу книгу, посвященную историко-антропологическому исследованию Абылай хана, имеются положительные отзывы: среди современных исследователей есть специалисты, которые скрупулезно сравнивали все публикации об Абылай хане, а затем пришли к заключению, что антропологические исследования Абылай хана из мавзолея Ахмеда Ясави действительно располагают вескими доказательствами о принадлежности изученных костных останков искомой исторической личности. Так, автор книги «Абылай хан» (2005 г.) Б. Насенов, довольно подробно изучив не только архивные источники об Абылай хане, но и сравнив все доступные ему публикации как дореволюционного периода, так и современные работы, пришел к выводу относительно достоверности данных по идентификации личности Абылай хана, полученных антропологами по костным останкам, а также по месту его захоронения внутри мавзолея Ходжа Ахмеда Ясави в г. Туркестане. Вот что он пишет: «Түйін: Деректер Абылай хан мұрдесі деп нұсқаған қабірдегі адам қаңқасынан антропологиялық тұрғыдан зерттеу нәтижелері, дәлірек айтсақ, жерленген адамның бойы, жасы, кесел-сырқаты, жарақаты, оның оңқай болуы, жалпы дене бітімінің ерекшеліктері Абылай ханға қатысты мәліметтермен толық сәйкес келеді» [4].

Вместе с тем вот уже более десяти лет наша книга об Абылай хане не дает покоя народному писателю Т. Нурмагамбетову, который не просто своими умозрительными заключениями, но и путем преднамеренной фальсификации источников, а также жульническим искажением фактов, содержащихся в нашей книге, пытаются доказать, что погребение Абылай хана находилось не в стенах ханаки Х.А. Ясави, а за его пределами. Для экспертной оценки нужны неопровержимые факты, а не домыслы, основанные на фальсификации фактов. Нами замечено, что указанный «оппонент» постоянно приводит искаженную информацию, связанную с погребением Абылай хана, при этом игнорируют главные факты. Получается, для него самое главное, как говорится, «не Шекспир, а комментарии к нему». На самом деле костные останки человека, а именно данные краниологии, остеологии, патологии, рентгенологии, половозрастные и другие индивидуальные характеристики представляют собой основу, от достоверности определения которых и их совпадения с целым комплексом разнообразных, независящих друг от друга исторических сведений, в полной мере зависит экспертное заключение.

В 2001 г. Т. Нурмагамбетов опубликовал брошюру по обсуждаемой теме под довольно громким и странным названием «Ошибка века» [5]. Надо сказать, указанный автор изначально тяготел к освещению так называемых сенсационных «жареных» фактов. Но, как говорится «слышал звон, да не знает где он», будучи полным дилетантом в вопросах истории, а тем более антропологии, он в первоначальных своих газетных статьях на обсуждаемую тему наломал немало «дров», допустив в них сплошную путаницу, искажения, ложные умозаключения и т.д. В них он и сам признавался, что допускал ошибки в освещении исторических сведений и совершенно не понимал сути антропологических работ, однако через несколько лет вдруг сделался «специалистом» не только в области истории, но и решил опровергнуть результаты историко-антропологических изысканий.

Автор брошюры старается любой ценой доказать, что могила Абылай хана не могла находиться в ханке Х.А. Ясави. «Неужели ни один человек не оставил документального свидетельства, что в XIX веке собственными глазами видел там мавзолей Абылай-хана?.. И такие сведения в конце концов нашлись», – утверждает Т. Нурмагамбетов [5, с. 65].

По мнению народного писателя: «Рукописи М. Бекчурина, А.К. Гейнса, М.Е. Массона, которые в XIX веке видели мазар собственными глазами и прочли

эпитафию, подтверждают, что тело Аблай-хана было похоронено на площади с восточной стороны (ханаки) мавзолея Ходжи Ахмеда. Конечно, они не ревностные поклонники и не служители мечети Ясави – увидели и уехали. Однако свои наблюдения и связанные с ними мысли эти люди опубликовали в современных им журналах и собственных книгах. Поэтому мы верим, что наши ученые обязаны будут, даже против собственной воли, согласиться с их мнением» [5, с. 81]. На другой странице брошюры Т. Нурмагамбетов обвиняет оппонентов в недоверии «рукописям М. Бекчурина, А.К. Гейнса и М.Е. Массона, собственными глазами видевших купол мавзолея Аблая в 1865-1866 годах в период своих приездов в Туркестан» [5, с. 76].

Обратимся к «доказательствам» Т. Нурмагамбетова. Во-первых, указанный Т. Нурмагамбетовым археолог М.Е. Массон не мог никоим образом быть в г. Туркестане в XIX в. В 1865-1866 гг. он еще не родился (М.Е. Массон появился на свет в 1897 г., 32 года спустя указанного Т. Нурмагамбетовым срока его посещения г. Туркестана), а в конце XIX в. будущему археологу было всего 3 года! На самом деле М.Е. Массон посетил г. Туркестан лишь в 1928 г. и в его статьях нет никаких упоминаний ни об отдельном мазаре, ни о куполе мавзолея хана Абылая. Научное наследие академика М.Е. Массона исследователями изучено основательно и мы, со всей ответственностью заявляем, что в его 9 работах, посвященных памятникам Казахстана и в других его сочинениях не упоминается имя казахского хана Абылая. Поэтому попытка Т. Нурмагамбетова сослаться на какие-то рукописи М.Е. Массона при обосновании своих домыслов о могиле Абылая является абсурдной.

Одним из главных авторов, на публикацию которого часто опирается Т. Нурмагамбетов является М. Бекчурин. В упомянутой выше брошюре как главный аргумент приводится цитата от М. Бекчурина. Однако сравнение данной цитаты с оригиналом текста статьи «Описание мечети Азрета» не позволяет считать ее дословной выдержкой из текста М. Бекчурина. На самом деле цитата искажает информацию М. Бекчурина. Она скомпонована следующим путем: в начало «цитаты» включено одно предложение из страницы 53 публикации М. Бекчурина: «На дворе мечети Азрета, на особом месте, есть отдельное небольшое круглое здание с куполом, покрытое изразцовой мозаикой» [6] к которому добавлено от народного писателя следующие слова: « – мавзолей Рабии Султан-Бегум» [5, с. 65], который отсутствует в оригинале, далее проставлено многоточие и дается один абзац из страниц 55 и 56 текста М. Бекчурина, который начинается следующими словами «...Кроме могилы Рабии Султан Бегум, находятся тут могилы некоторых киргизских султанов Средней и Малой Орды, между прочим, известного Аблай-хана ...» [6, с. 55].

Таким образом, методом искусственного выдергивания одного предложения из страницы 53, где говорится о дворе ханаки, и добавления к нему своих слов и целого абзаца из страниц 55-56, путем исключения целого абзаца страницы 55, где описывается интерьер ханаки и сообщается важная информация, не укладывающаяся в версию Т. Нурмагамбетова, создается основа для мифа о существовании отдельного мавзолея Абылая, о том, что «тело Абылай-хана было похоронено на площади с восточной стороны (ханаки) мавзолея Ходжи Ахмеда» [5, с. 81]. Массовому читателю, который не имеет доступа к оригиналу текста М. Бекчурина, опубликованного в XIX в., остается слепо верить «аргументу» народного писателя.

Хотя, повторяем, в тексте М. Бекчурина нет ни единого слова про мавзолей Абылай хана. В итоге, благодаря фантазии и домыслам народного писателя его сфабрикованная цитата превращается в «исторический» факт и на основе которого уже делается заключение: «По данным М. Бекчурина, на момент его приезда мавзолей Аблай-хана был еще в целостности и сохранности и находился на внешней площади комплекса. Поскольку мы верим автору, то этот факт, видимо, не нуждается в дополнительной проверке и аргументации» [5, с. 66]. Сфальсифицировав таким

образом письменный источник при этом Т. Нурмагамбетов обвиняет нас, что мы не изучали «внимательно» сведения М. Бекчурина: «Кстати, имя М. Бекчурина встречается в числе тех, кого историки и антропологи неоднократно приводят в качестве очевидцев, сообщавших, что прах Аблая покоится внутри мавзолея Яссави. Выходит, они не вчитывались в приведенные нами строки Мирсолыха Бекчурина? Вряд ли, наверное, все-таки изучали внимательно. Но, похоже, решили, что никто не станет копаться, чтобы указать им на ошибку. Зато становится понятным, почему ученые «отмели» сведения, сообщенные еще в XIX веке, а оперируют данными более поздних исследователей мавзолея Яссави. Ведь свидетельство Бекчурина полностью опровергает гипотезу, появившуюся в XX веке, которая и стала основой их заключения» [5, с. 66]. Эти обвинения в наш адрес также являются измышлением народного писателя, так как в нашей монографии «Абылай хан (тарихи антропологиялык зерттеу)» на страницах 43-44 есть не только ссылка, но оценка важности сведений М.Бекчурина, и в кавычках приводится цитата из его работы [2, 43-44-бб.].

Теперь обратимся к первоисточнику, к тому что написано на самом деле на странице 55 оригинала текста статьи М. Бекчурина «Описание мечети Азрета»: **«Внутри храма, в поименованных выше восьми комнатах, жили постоянно мечетные служители и те лица, которые приходили из других мест для учения. Впоследствии же стали хоронить в этих комнатах знатных особ края. Так здесь похоронены все туркестанские шейх-эл-исламы, ходжи, сейды, все бывшие хакимы города Туркестана и почетнейшие бии конграта. Кроме могилы султан-Рабиги-Бигем, находятся тут могилы некоторых киргизских султанов Средней и Малой Орды, между прочим известного Аблай-хана ...»** [6, с. 55]. Как видим, М. Бекчурин еще в 1866 г., вопреки утверждению Т. Нурмагамбетова, указал на могилу Абылая как на одну из расположенных «внутри храма, в поименованных выше восьми комнатах». Только на этой странице упоминается именно могила Абылая, а какая-либо иная информация или упоминание о мавзолее хана отсутствует. Таким образом, Т. Нурмагамбетов скрыл от читателя подлинный текст М. Бекчурина о могиле Абылая, выставив от его имени искусно сконструированную «цитату» в виде основного аргумента своих домыслов.

Еще один исследователь, по мнению Т. Нурмагамбетова, кто наряду с упомянутыми М. Бекчуриным и М.Е. Массоном, «собственными глазами видевших купол мавзолея Аблая», являлся А.К. Гейнс [5, с. 76]. Народный писатель следующим образом обосновывает это утверждение: «Слова Бекчурина подтверждает и А.К. Гейнс, посетивший Туркестан в 1866 году. В его книжке-дневнике «Путешествие в Туркестан» (1898 г.) есть следующая запись: «В позднее средневековье некрополь г. Туркестан приобрел значение ханского. Это было вызвано вхождением города с конца XVI в. в состав Казахского ханства и превращением его в столицу государства. В XVIII в. здесь (в некрополе) были похоронены Таукехан (1718 г.), Болат-хан, Абылай (1781 г.), хан Старшего жуза Жолбарс (1740 г.), ханы Среднего жуза Семеке и Абулмамбет с сыном султаном Абулфеизом». Таким образом, опираясь на источники XIX века, мы можем с уверенностью утверждать, что Абылай хана похоронили с внешней стороны мавзолея (вне ханаки!). И как бы ни старались наши ученые цепляться за версии, появившиеся в XX веке, эти свидетельства выводят их на чистую воду!» [5, с. 66-67].

Проанализировав этот «аргумент» писателя, мы выяснили, что во-первых, данная цитата, изложенная Т. Нурмагамбетовым как выдержка от А.К. Гейнса со ссылкой на его труд «Путешествие в Туркестан. Дневник 1866 г.» на самом деле отсутствует в трудах А.К. Гейнса [7], т.е. она не принадлежит А.К. Гейнсу. Во-вторых, цитата не может быть отнесена к сведениям XIX в., т.к. написана она в конце XX в. группой наших современников, т.е. казахстанскими археологами в книге «Очерки по истории и археологии средневекового Туркестана», опубликованной

в издательстве «Ғылым» 1999 г. [8]. Перед нами очередная подтасовка, еще одна фальсификация Т. Нурмагамбетова. И не удивительно, что только Т. Нурмагамбетов может на основании этих «сведений» писать: «Мы можем с уверенностью утверждать, что Абылай хана похоронили с внешней стороны мавзолея (вне ханаки!)».

Таким образом, утверждение Т. Нурмагамбетова о существовании отдельного мавзолея Абылай хана, которого якобы видели М. Бекчурин, А.К. Гейнс, М.Е. Массон «собственными глазами» является по меньшей мере лишь плодом воображения писателя. Приписанные указанным авторам сведения о расположении мавзолея Абылай хана вне ханаки Х.А. Ясави в реальности не существуют. Анализ материалов брошюры «Ошибка века» показал, что Т. Нурмагамбетов преднамеренно жульничает и фальсифицирует исторические источники XIX в.

Для брошюры Т. Нурмагамбетова, кроме искажения информации, характерно игнорирование целого комплекса достоверных источников о месте захоронения Абылая внутри ханаки, которые не укладываются в его систему «доказательств». Так, народный писатель даже не упоминает публикацию М. Дулатова 1913 г., в которой побывавший в ханаке Х.А. Ясави известный общественный деятель, перечисляя помещения ханаки, конкретно указал на помещение «Абылай жатқан бөлме» («помещение, где лежит Абылай») [9], сведения известного собирателя казахского фольклора М.Ж. Копеева о том, что после смерти Абылая «Хазірет Сұлтанға алып келіп, ақ күмбездің ішіндегі бір бөлмесіне қойып, тасын үстіне орнатты» [10], т.е. «привезли в Хазрет Султан и захоронили под белым его куполом в одном из помещений здания, установив на могилу его надгробие», сообщению Ж. Аймауытова «дәлізде Абылайдың көк тасы жатыр» («в коридоре лежит голубой камень Абылая») [11]. Как можно игнорировать эти сведения, которые взаимно дополняют, уточняют, и вполне согласуются с данными исторических источников XIX в.? В целом автору сенсационного «разоблачения» следует указать, что он совершенно не владеет методикой исторических исследований, для него характерен низкий уровень компетенции в источниковедении и чрезвычайно слабое знание первоисточников.

Брошюра Т. Нурмагамбетова основана не на исторических сведениях, а на вымышленных доказательствах, искажениях первоисточников, подтасовках, на тенденциозно подобранном материале с высказыванием наших современников, которые не относятся к разряду исторических источников. Фантазия писателя не имеет границ. К примеру, если мы ссылаемся на исторический документ – рапорт капитана И.О. Брехова, который был в орде казахского правителя и дал описание хана: «Летами он, Абылай, хотя уже не молод, и по примечанию моему кажется за семьдесят перешел. Однако собою еще здоров и виден, росту небольшого», то к этому свидетельству Т. Нурмагамбетов дает следующий комментарий: «И вообще, кто он такой, этот Брехов, чтобы к нему самолично вышел хан и позволил бы измерить свой рост, открыл бы ему рот, чтобы тот пересчитал зубы?! Когда мы заинтересовались этим, оказалось, большинство людей ничего не слышали о подобной «звезде» в мире русских исследователей. Да и на самом ли деле именно об Аблай-хане писал Брехов? Нам непонятна позиция Исмагулова, который так внимательно прислушивается к путешествующему капитану» [5, с. 47]. Если бы Т. Нурмагамбетов прочитал бы монографию Р.Б. Сулейменова, В.А. Моисеева, посвященную внешней и внутренней политике Абылая, то узнал бы что именно сообщение И.О. Брехова используется как русский источник свидетельствующий об избрании Абылая ханом [12]. Хан Абылай через упомянутого капитана обратился к русскому правительству с прошением об официальном признании за ним титула главного казахского хана, так что И.О. Брехов не просто «путешествующий капитан» как старается читателям представить писатель, а официальный представитель России, посланный к казахскому хану. Как видим Т. Нурмагамбетов

обладает особым искусством исказить содержание источников и уводить читателей от темы: «Если я и могу споткнуться в истории, вряд ли споткнусь в языке» [5, с. 53]. Некоторые примеры искажений и алогичных интерпретаций данных первоисточников, сделанных Т. Нурмагамбетовым мы привели в таблице I.

Нас не перестает удивлять, что фальсифицированная информация Т. Нурмагамбетова о могиле Абылая и о нашей исследовательской работе была бездумно воспринята некоторыми нашими писателями и нашла отражение на страницах некоторых СМИ. Так народный писатель К. Жумадилов также решил поучать исследователей: «Әзірет Сұлтаннан Абылайдың сүйегін тауып алдық деп Оразақ Смағұлов секілді антропологтар шулады. Бойы 1 метр 57 см, аузында бір тісі жоқ кемиек, кәрі, жеке қабірі жоқ, белгісіз біреудің қабірінің үстіне жерленген біреуді тауып алып, оны Абылайдың сүйегі дейді...кеңестік дәуір кезінде бульдозермен жерді копарып, сүйектерді бір-бірінен араластырып жіберген. Абылай сүйегі де соның ішінде кетті. Басқа біреудің сүйегін әкеліп, Абылайға тақпау керек» [13].

К. Жумадилов, вслед за Т. Нурмагамбетовым, основывается на заявлении бульдозериста, стершего в 1960-х годах XX в. с лица земли один из бесценных памятников Туркестана – древний склеп, запросто принимает его слова как истину в последней инстанции и уже с уверенностью утверждает о нахождении места погребения Абылай хана вне ханаки, не взирая на исторические сведения источников XIX – начала XX в.

Здесь следует заметить, что господин К. Жумадилов прежде всего сфальсифицировал факт, связанный с прижизненным ростом Абылай хана, вычисленным нами по размерам скелетных костей. В трех разных своих публикациях писатель постоянно указывает, что рост Абылай хана по якобы нашим данным был 157 см. Ему следовало бы хотя бы просто заглянуть в наши публикации, где указано, что по нашим расчетам, принятым в научных антропологических исследованиях, сделанным по шести разным международным формулам для взаимной проверки, была получена усредненная величина, а именно – рост Абылай хана при жизни составил 164 см [7, с. 117]. Откуда взял К. Жумадилов цифру 157 остается загадкой. Для публикаций наших «оппонентов» характерно отсутствие научно-справочного аппарата, что делает невозможным проверку их сведений или доказательств.

Крайне странно звучат в адрес специалистов-антропологов упреки народных писателей, которые, совершенно не считываясь в опубликованную нами книгу «Абылай хан (историко-антропологическое исследование)» в 1999 г. [2,117-б.], пытаются все наши выводы отвергнуть, не гнушаясь подлогом сведений и фальсификацией исторических фактов. Ведь в нашей книге приведены все доступные на то время сведения и информация, связанные с жизнедеятельностью Абылай хана, из исторических источников XVIII и XIX вв., начала XX в., опубликованные самими различными представителями общественности начиная от дипломатов до военных чиновников XVIII – XIX веков, служителей царской администрации и кончая казахскими писателями 20-х годов XX в.

В монографии впервые были собраны все описания внешнего вида Абылай хана из различных источников, проанализированы и сопоставлены с его антропологическими данными (половозрастными, конституциональными, расовыми морфологическими, вплоть до патологии на костях). Было идентифицировано боевое ранение в бедро (его последствия, место локализации, возраст, когда оно было получено), определены длина тела при жизни, объем мозга; выявлено очень сильное общее физическое развитие и отдельных сегментов тела, указывающих на всадничество, как вид деятельной активности, хорошее владение оружием, приоритетное владение правой рукой, а также прижизненное тотальное выпадение зубов в преклонном возрасте и т.д. Вместе с тем были осуществлены остеологические, краниологические, рентгенографические описания костных останков из погребения.

Кроме того производилась антропологическая реконструкция его внешнего облика по черепу [15], а также осуществлялись изыскания происхождения рисунка Абылай хана [16], использованного во многих печатных изданиях современного периода, а также на казахстанской денежной купюре в 100 тенге.

В результате анализа целого комплекса источников о месте погребения хана Абылая было определено точное местонахождение могилы казахского правителя внутри мавзолея Ходжа Ахмеда Ясави. Выявленное на этом месте захоронение сохранилось в неповрежденном состоянии, что позволило провести археолого-антропологическое исследование могилы и находившихся в ней костных останков. Комплексное исследование костных останков и сопоставление полученных материалов со сведениями из письменных и фольклорных источников о физическом облике и некоторых фактах жизнедеятельности казахского хана позволили однозначно идентифицировать погребенного в этой могиле индивидуума с исторической личностью Абылай хана.

После приведенных выше многочисленных источников, связанных с Абылай ханом спрашивается, с какой целью указанные выше народные писатели республики, игнорируя их (а скорее совершенно не ведая о них), фальсифицируют не только результаты наших антропологических исследований, но и письменные источники, написанные на протяжении трех веков (XVIII – XX вв.)? Вероятно, они делают это с целью для начала дискредитировать антропологическую науку в суверенном Казахстане, в частности в связи с идентификацией костных останков хана Абылая, а затем подобно коммунистам республики 70-х годов XX в. в очередной раз просто уничтожить антропологический труд, как это было сделано с книгой О. Исагулова «Этническая геногеография Казахстана (серологическое исследование)». – Алма-Ата, 1977. – 160 с., посвященной популяционно-генетическим истокам казахского народа длиною в сорок веков, весь тираж которой был сожжен после обвинения в политической неблагонадежности без всякого понимания сути научного исследования, на основе доноса и клеветы, вполне принятых при тоталитарном режиме советского времени. К великому сожалению, в случае с обвинениями упомянутых выше народных писателей республики в адрес антропологов происходит нечто похожее. На протяжении более десяти лет они не проявили ни малейшего желания сколько-нибудь внимательно ознакомиться со множеством исторических источников и с нашими трудами, связанными с погребением Абылай хана, но при этом в пренебрежительной форме отзываются о научных результатах историко-антропологической идентификации, без всяких аргументов и фактов громко заявляют об «ошибке» ученых, даже не гнушаясь фальсификацией, сами же при этом, не приводят никаких доказательств своим умозаключениям. Могут ли специалисты, уважающие себя и профессионализм других, вмешиваться в чужую работу, указывать на ошибки, не имея собственной компетенции в рассматриваемом вопросе? Увы, наши «оппоненты», не только не соблюдают элементарной научной этики, но и проявляют неуважение к такой значимой исторической личности, каким является Абылай хан. Мало того, что они несерьезно и поверхностно относятся к объективному выяснению места его захоронения, причин его смерти и др. сведений. Отрицая научно доказанный факт существования реальной могилы Абылай хана в ханаке Х.А. Ясави, выдвигая недоказанные и нелепые версии они по сути оскверняют самую святую память и почтение, которые должны проявлять достойные потомки к праху человека, внесшему ценнейший вклад в защиту священной земли казахов и их предков, сохранившейся на протяжении более 40 веков. Патриотизм, которым прикрываются Т. Нурмаганбетов и К. Жумадилов на самом деле – псевдопатриотизм, это лишь прикрытие собственных амбиций и желания прославиться на такой благодатной ниве, а заодно и отомстить ученым за их критику дилетантства и невежества в познании истории.

Несмотря на то, что историко-антропологические исследования Абылай хана нами были завершены и их итоги, как уже было сказано, были опубликованы в

нашей монографии 1999 г., мы продолжали до последнего времени сбор и анализ данных, из еще не использованных исследователями источников в контексте рассматриваемой научной проблемы. Причем к достоверным источникам мы относим письменно зафиксированные сведения путешественников, исследователей на протяжении XIX и в начале XX вв, лично посетивших ханаку Ахмеда Ясави. В результате чего нами были выявлены новые сведения о месте погребения хана Абылая.

Среди них хронологически более ранними являются сведения А.К. Гейнса, побывавшего 1866 г. в Туркестане и оставившего подробные сведения о ханаке Х.А. Ясави. Как пишет А.К. Гейнс: «мечеть Азрета заключает в себе еще длинные, темные коридоры, в которых похоронены очень большие люди. Так, тут нам показали могилу, сделанную, кажется, из мрамора, Абылая, хана Средней орды. ... Г-й сказал, что он хорошо знаком со внуком Абылая, Велихановым, и просил муллу от имени последнего помолиться о даровании Абылаю счастья на том свете. Муллы согласились, стали на колени, бормотали что-то, к счастью, недолго и кланялись в землю, что в темноте, при белых тюрбанах мулл, было, впрочем, очень красиво. Недалеко от Абылая похоронена другая историческая личность, хан Большой Орды Юль-Барс» [8, с. 274]. Из данного сообщения следует, что служители храма были хорошо осведомлены о месте погребения хана Абылая, которое, как видим, располагалось внутри ханаки, в длинном коридоре, что подходит к параметрам коридора «аблайхана», где располагается надгробие Суйунч хана.

Примечательны и данные консула США в Российской империи Ю. Скайлера, который в 1873 г. посетил г. Туркестан и описал ханаку Х.А. Ясави. В книге «Turkistan. Notes of journey in Russian Turkistan, Khokand, Bukhara and Kuldja» отмечена могила «знаменитого Абылай-хана: «On the right and left are rooms filled with tombs of various Kirghis Sultans of the Middle and Lesser Hordes, among them the celebrated Ablai Khan» [16]. Эта же информация была повторена в книге Henry H. Howorth. History of the Mongols. Part 2., изданной в Лондоне в 1880 г. [17]. Очень важно, что в последней книге, посвященной истории монголов, изложена почти вся информация, накопленная в востоковедении того времени о казахских ханах средневековья и нового времени, в частности об Абулхаире и Абылае.

Новые сведения о месте могилы Абылая были обнаружены в книге Н.Н. Балкашина, опубликованной в 1887 г., где указывается, что «...Абылай умер и был торжественно погребен в Туркестанской мечети Азрет-султана*» – и далее дается комментарий: «* - Над могилой Абылай-хана положен старинный камень, взятый с находившейся вне мечети могилы Суйунч-ходжи-хана, сродственного Тамерлану по своей матери Рабига» [18]. В этой же книге находим указания и о местах погребений ряда потомков хана: сына Абылая – Касыме, внуков – Саржана и Бопай ханым, которые являлись братом и сестрой известного Кенесары [18, с. 23]. Автор этой книги – чиновник по особым поручениям, который в 1880 г., исследуя караванные пути, побывал в г. Туркестане. Он не просто механически записывал услышанную информацию, а как пишет один из его современников, «собирая сведения о племенах, как пришлось убедиться г. Балкашину, необходимо об одном и том же неоднократно расспрашивать в разных местностях и сравнивать варианты» [19].

В 2004 г. была введена в научный оборот примечательная информация о месте погребения Абылай хана, опубликованная на страницах «Туркестанской туземной газеты» от 14 марта 1887 г. за № 10: «Представители трех жузов посовещались о том, где похоронить хана и, наконец, договорились захоронить его внутри Хазирет султана» [20].

В газете «Туркестанские ведомости» за 1902 г. нами была обнаружена статья, не привлекавшаяся ранее исследователями в контексте изучения могилы Абылая. Н.Лыкошин, посетивший вместе с казахскими паломниками ханаку Ахмеда Ясауи, дает конкретные ориентиры надгробия Абылая: «В том же пределе есть еще чудо,

это так называемый «айна таш» или зеркало-камень. Это намогильный мраморный камень Абылай хана*» звездочкой, дает пояснение: «Вернее, Абулхаир-хана Суйунчи-ходжи хана, как значится в надписи на могиле» [21].

Н. Лыкошин указал на особенность надгробного камня Абылая, которая поражала паломников и считалось чудом – «так называемый «айна таш» («зеркало-камень»). Из описания автора следует, что место упокоения Абылая превратилось в одну из почитаемых казахами могил ханаки Ахмеда Ясави. Сакрализация имени и самого места захоронения Абылая говорит об известности места захоронения хана широкому кругу степняков.

Скорее всего, о надгробии Абылая писали, посетивший Туркестан в 1876 г. француз Ш.-Е. Ужфальви де Мезё-Ковёзд с супругой: «Мы входим в большой зал. Первая дверь направо, напротив входа вблизи могилы Хазрета, ведет в несколько маленьких комнат, где находятся захоронения с каменными надгробиями, выполненными с определенным вкусом и покрытые надписями. Самое примечательное стоит над могилой киргизского султана. Рядом находятся маленькие керамические надгробья, очень простые, а дальше расположены маленькие песчаные холмики с воткнутыми в них перьями, что навело меня на мысль, что здесь играли сартские дети. На самом деле, оказалось, что это знаки приобретения в собственность мест, устанавливаемые киргизами, которые хотят быть там похороненными» [22]. Аргументом в пользу такого предположения служит указание Н.С. Лыкошина о наличии упомянутых холмиков рядом с могилой Абылая: «Когда мы вошли в правый предел мечети, где находится могила Абылай хана, мой джигит принялся насыпать на полу могилки для души знакомого киргиза и для собственной... Мусульмане твердо верят, что быть погребенным вблизи святого, есть верное средство освободиться от гнева Божья на страшном суде, потому что святой заступится за всех погребенных на известном расстоянии от его могилы... С этой верою устраивают киргизы свои холмики близ могилы Абылай хана» [23]. Упомянутое выше надгробие и расположенные рядом холмики упомянуты в самостоятельной публикации 1879 г. Мари Ужфальви: «Самый красивый камень установлен над могилой киргизского султана. Рядом находятся могилы посромнее, а дальше - просто песчаные холмики с воткнутыми в песок перьями» [22, с. 246].

Таким образом, новые сведения о месте захоронения хана Абылая еще раз подтверждают достоверность нашего главного вывода о расположении на могиле Абылая надгробия Суйунч-хана. Необходимо особо отметить, что нет ни одного достоверного исторического свидетельства о местонахождении могилы хана Абылая вне стен ханаки. В таблице II мы приводим данные источников о местоположении и особенностях могилы Абылая.

Примечательно, что достоверность нашей идентификации скелета из-под надгробного камня Суйунч хана с Абылаем нашло подтверждение и в донесении башкирского старшины Абдуллы Каскинова о сражении казахов с вторгшимися китайскими отрядами в 1756 г.: «Оной Аблай ис походу своего возвратился токмо неблагополучно ... салтан в ледвею копьем так сильно ранен, что от того и по отъезду их ходить не мог и в крайней слабости здоровья своего остался» [24]. В XVIII в. словом «лядвее» называли верхнюю часть ноги до колена, т.е. бедро [25]. Новая информация о месте ранения Абылая совпала с результатами антропологического изучения костяка из-под надгробия Суйунч хана. Как известно, на изученном скелете был обнаружен перелом левого бедра. Перелом зарос при жизни с образованием мощных костных мозолей так, как это бывает только до 50 лет: это биологическая особенность костной ткани. Причем с учетом рождения Абылая в 1711 г. ранение произошло в возрасте около 45 лет. Как видим время получения раны по сообщению Абдуллы Каскинова синхронна хронологии перелома левого бедра костяка из-под надгробия Суйунч хана. В заключении отметим, что современные объективные

научные исследования из области физической антропологии, обоснованные количественными показателями и историческими фактами, позволили определить действительное место погребения Абылай хана в стенах ханаки Х. А. Ясави, которое должно стать местом, где его прах будет покоиться с должным почитанием и уважением последующих поколений казахского народа, как это было в былые времена. Имя Абылай хана, навсегда вписанное в историческую память народа, придает мощный духовный заряд и учит единению, трезвомыслию, разумности и стремлению к настоящим деяниям для пользы отечества многих сынов казахского народа как прошлого, так и настоящего времени, к числу которых относится и первый Президент Республики Н. А. Назарбаев в условиях суверенного развития Казах Ели.

Литература

- 1 Назарбаев Н. А. Воплощение мечты Абылая // Казахстанская правда. – 2013. 02 октября. – № 286.
- 2 Смағұлұлы Оразак, Қожаев Мұхтар, Оразакқызы Айнагүл. Абылай хан (тарихи-антропологиялық зерттеу). – Алматы: Атамұра, 1999. – 175 б.; Заключение комиссии Министерства образования и науки и Министерства культуры, информация общественного согласия РК об установлении принадлежности костных останков Абылай хана и места его захоронения в Мавзолее Ходжа Ахмеда Ясави в Туркестане // Время, 13 апреля 2000 г.
- 3 Жәнібеков Ө. «Әзірет Сұлтан» қорығы жөнінде // Өзбекәлі Жәнібек. Жарияланбаған жазбалар мен ол туралы естеліктер. – Алматы: «Арыс» баспасы, 1999. – 132 б.
- 4 Насенов Болатбек. Абылай хан. – Алматы – Новосибирск, 2005. – Т. 12. – 297 б.
- 5 Нурмагамбетов Т. Ошибка века. – Алматы, 2001.
- 6 Описание мечети Азрета // Туркестанская область. Заметки статского советника Бекчурина. – Казань, 1872. – С. 53.
- 7 Гейнс А.К. Путешествие в Туркестан. Дневник 1866 г. // Собрание литературных трудов А.К. Гейнса. – Санкт-Петербург, 1898. – Т. 2.
- 8 Смагулов Е., Григорьев Ф., Итенов А. Очерки по истории и археологии средневекового Туркестана. – Алматы, 1999. – С.120.
- 9 Дулатов М. Тандамалы шығармалар. – Алматы, 1991. – 233 б.
- 10 Абылай хан. Тарихи жырлар. Бірінші том. – Алматы, 1993. – 327 б.
- 11 Аймауытов Ж. Әзірет Сұлтан // «Парасат», 1990. – №3. – 6 б.
- 12 Сулейменов Р.Б. Моисеев В.А. Из истории Казахстана XVIII века. – Алма-Ата, 1988. – С.120.
- 13 Жумадилов К. Тарихшы ғалымдар Абылайдың өлімінің сырын зерттесе екен деймін // «Аңыз адам», 2013. – № 21. – 48 б.
- 14 Исмагулова А.О. Историко-антропологическая идентификация и воссоздание реального внешнего облика Абылай хана в суверенном Казахстане // Отан тарихы, 2001. – №3. – С. 109-113.
- 15 Ситько И. Портрет Абылай хана // Алматы – деловая столица, 2001. – №2. – С. 48-49.
- 16 Schuyler E. Turkistan. Notes of journey in Russian Turkistan, Khokand, Bukhara and Kuldja. – London. 1876. – P. 71.
- 17 Henry N. Howorth. History of the Mongols. Part 2. – London, 1880. – P. 682.
- 18 Балкашин Н.Н. О киргизах и вообще о подвластных России мусульманах. – Санкт-Петербург, 1887. – С. 21.
- 19 Об исследованиях Н.Н. Балкашина касательно киргизской орды // «Известия Русского географического общества», 1882. – Вып.18. – С. 262.
- 20 Исмагулова А., Косанбаев С. Новые данные об Аблай-хане // Материалы пленарного заседания международной научно-практической конференции //

«История цивилизации и духовной культуры кочевников» в 2 томах. – Павлодар, 2004. – С. 247-251.

21 Лыкошин Н.С. Суеверия киргиз, связанные с Туркестанской мечетью Хазрет Султана // «Туркестанские ведомости», 1902. – №17.

22 История Казахстана в западных источниках XII-XX вв. – Алматы, 2006. – Т. 7. – С.193.

23 Лыкошин Н.С. Пол жизни в Туркестане. Очерки быта туземного населения. – Петроград, 1917. – Вып. 1. – С. 86.

24 Гуревич Б.П. Международные отношения в Центральной Азии в XVII – первой половине XIX в. – Москва, 1979. – С. 133.

25 Словарь русского языка XVIII в. – Ленинград, 1984. – Вып.12. – С. 25.

References

1 Nazarbaev N. A. Voploshhenie mechty Abylaja // Kazahstanskaja pravda. – 2013. 02 oktjabrja. – № 286.

2 Smagylly Orazak, Kozhaev Myhtar, Orazakzyzy Ajnagyl. Abylaj han (tarihi antropologijalyk zertteu). - Almaty: Atamyr, 1999. – 175 b.; Zaključenje komissii Ministerstva obrazovanija i nauki i Ministerstva kultury, informacija obshhestvenno soglasija RK ob ustanovlenii prinadlezhnosti kostnyh ostankov Abylaj hana i mesta ego zahoronenija v Mavzolee Hodzha Ahmeda Jasavi v Turkestane // Vremja, 13 aprelya 2000 g.

3 Zhanibekov O. «Aziret Sultan» korygy zhoninde // Ozbekali Zhanibek. Zharijalanbagan zhazbalar men ol turaly estelikter. – Almaty: Arys baspasy, 1999. -132 b.

4 Nasenov Bolatbek. Abylaj han. – Almaty – Novosibirsk, 2005. – Т. 12. – 297 b.

5 Nurmagamбетov T. Oshibka veka. – Almaty, 2001.

6 Opisanie mecheti Azreta // Turkestanskaja oblast. Zametki statskogo sovetnika Bekchurina. – Kazan, 1872. – S. 53.

7 Gejns A.K. Puteshestvie v Turkestan. Dnevnik 1866 g. // Sobranie literaturnyh trudov A.K. Gejnса. – Sankt-Peterburg, 1898. – T.2.

8 Smagulov E., Grigorev F., Itenov A Oчерki po istorii i arheologii srednevekovogo Turkestana. – Almaty, 1999. – S.120.

9 Dulatov M. Tandamaly shygarmalar. – Almaty, 1991. – 233 b.

10 Abylaj han. Tarihi zhyrlar. Birinshi tom. – Almaty, 1993. – 327 b.

11 Ajmauytov Zh. Aziret Sultan // Parasat, 1990. – №3. – 6 b.

12 Sulejmenov R.B. Moiseev V.A. Iz istorii Kazahstana HVIII veka. – Alma-Ata, 1988. – S.120.

13 Zhumadilov K. Tarihsy galymdar Abylajdyn oliminin syrny zerttese eken dejmin // «Anyz adam», 2013. – № 21. – 48 b.

14 Ismagulova A.O. Istoriko-antropologicheskaja identifikacija i vossozdanie realnogo vneshnego oblika Abylaj hana v suverennom Kazahstane // Otan tarihy, 2001. – №3. – S. 109-113.

15 Sitko I. Portret Abylaj hana // Almaty – delovaja stolica, 2001. – №2. - S. 48-49.

16 Schuyler E. Turkistan. Notes of journey in Russian Turkistan, Khokand, Bukhara and Kuldja. –London. 1876. – R. 71.

17 Henry H. Howorth. History of the Mongols. Part 2. – London, 1880. – P. 682.

18 Balkashin N.N. O kirgizah i voobshhe o podvlastnyh Rossii musulmanah. – Sankt-Peterburg, 1887. – S. 21.

19 Ob issledovanijah N.N. Balkashina kasatelno kirgizskoj ordy // Izvestija Russkogo geograficheskogo obshhestva, 1882. – Vyp.18. – S. 262.

20 Ismagulova A., Kosanbaev S. Novye dannye ob Ablaj-hane // Materialy plenarnogo zasedanija mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoy konferencii // «Istorija civilizacii i duhovnoj kultury kochevnikov» v 2 tomah. – Pavlodar, 2004. – S. 247-251.

21 Lykoshin N.S. Sueverija kirgiz, svjazannye s Turkestanskoj mechetju Hazret Sultana // Turkestanske vedomosti, 1902. – № 17.

22 Istorija Kazahstana v zapadnyh istochnikah III-III vv. – Almaty, 2006. – Т. 7. – S.193.

23 Lykoshin N.S. Pol zhizni v Turkeстане. Oчерки byта tuzemного naselenija. -Petrograd, 1917. – Vyp. 1. – S. 86.

24 Gurevich B.P. Mezhdunarodnye otnoshenija v Centralnoj Azii v HVII - pervoj polovine HIIH v. – Moskva, 1979. – S. 133.

25 Slovar russkogo jazyka HVIII v. – Leningrad, 1984. – Vyp.12. – S. 25.

Таблица I. Примеры искажения и алогичных интерпретаций первоисточников в книге Т. Нурмагамбетова

Данные первоисточника	По книге «Ошибка века»
«В то же время был схвачен и убит Касым хан, приехавший на богомолье в Хазрети-Туркестан. Он похоронен в мечети Хазрети-султана рядом с Аблай ханом » // Кенесарин А. Султаны Кенесары и Сыздык. – Алма-Ата. 1992. – С. 16.	«Именно в это время султана Касыма, который приехал поклониться Азрету Султану, схватили кокандские правители и убили, он был похоронен поблизости от могилы Аблая, которая находится около мечети Азрета Султана » // Нурмагамбетов Т. Ошибка века. – Алматы, 2001. – С.43.
«Аблай-хан похоронен в Азрет-султানে» //Валиханов Ч. – Собр.соч. – Т.1. – Алма-Ата, 1984. – С.192. «похоронен в фамильном склепе, под мечетью ходжи Ахмета-Ясеви» // Валиханов Ч. Собр. соч. – Т.4. – Алма-Ата, 1985. – С.115.	«Давайте теперь внимем в значение слов «похоронен в фамильном склепе». Если Аблая похоронили там, где лежат его близкие, если, по словам Чокана, это место находится около мечети, то отчего мы никак «не выйдем» из нее? Почему мы не доверяем Чокану, а верим чужим исследователям, которые наезжали в степь в разное время?» // Нурмагамбетов Т. Ошибка века. – Алматы, 2001. – С.53.
« Внутри храма, в поименованных выше восьми комнатах, жили постоянно мечетные служители и те лица, которые приходили из других мест для учения. Впоследствии же стали хоронить в этих комнатах знатных особ края. Так здесь похоронены все туркестанские шейх-эл-исламы, ходжи, сейды, все бывшие хакимы города Туркестана и почетнейшие бии конграта. Кроме могилы султан-Рабиги-Бигем, находятся тут могилы некоторых киргизских султанов Средней и Малой Орды, между прочим известного Аблай-хана » // Описание мечети Азрета / Туркестанская область. Заметки статского советника Бекчурина. – Казань.1872. – С. 55.	«По данным М. Бекчурина, на момент его приезда мавзолеем Аблай-хана был еще в целости и сохранности и находился на внешней площади комплекса. Поскольку мы верим автору, то этот факт, видимо, не нуждается в дополнительной проверке и аргументации. Кстати, имя М.Бекчурина встречается в числе тех, кого историки и антропологи неоднократно приводят в качестве очевидцев, сообщавших, что прах Аблая покоится внутри мавзолея Яссави. Выходит, они не вчитывались в приведенные нами строки Мирсолыха Бекчурина?» // Нурмагамбетов Т. Ошибка века. – Алматы, 2001. – С.66.
«мечеть Азрета включает в себе еще длинные, темные коридоры, в которых похоронены очень большие люди. Так, тут нам показали могилу, сделанную, кажется, из мрамора, Аблая, хана Средней орды » // Собрание литературных трудов А.К. Гейнса. Т.2. – Санкт-Петербург, 1898. – С. 274-275.	«Рукописи М. Бекчурина, А.К. Гейнса, М.Е. Массона, которые в XIX веке видели мазар собственными глазами и прочли эпиграфию, подтверждают, что тело Аблай-хана было похоронено на площади с восточной стороны (ханак) мавзолея Ходжи Ахмеда» // Нурмагамбетов Т. Ошибка века. – Алматы, 2001. – С.81.
«Летами он, Абылай, хотя уже не молод, и по примечанию моему кажется за семьдесят перешел. Однако собою еще здоров и виден, росту небольшого» // Рапорт капитана И.О. Брехова Оренбургскому губернатору / Цинская империя и казахские ханства. – Алма-Ата, 1989. – С. 97.	«И вообще, кто он такой, этот Брехов, чтобы к нему самолично вышел хан и позволил бы измерить свой рост, открыл бы ему рот, чтобы тот пересчитал зубы?» // Нурмагамбетов Т. Ошибка века. – Алматы, 2001. – С.47.

Таблица II. Данные источников о местоположении и особенностях могилы Абылая

Источник	Месторасположение могилы Абылая внутри мавзолея Ясави	Указание на особенности надгробия Абылая
Ч. Валиханов	«в фамильном склепе, под мечетью Ходжи Ахмеда Ясави»	
М.-С. Бекчурин	«Внутри храма»	
А.К. Гейнс	«длинные, темные коридоры, в которых похоронены очень большие люди. Так, тут нам показали могилу ... Абылая»	«сделанную, кажется, из мрамора, Абылая»
Ю. Скайлер	«On the right and left are rooms filled with tombs of various Kirghis Sultans of the Middle and Lesser Hordes, among them the celebrated Ablai Khan»	
аноним	«В Туркестанской мечети Азрет Султана»	поставлен мраморный надгробный камень, привезенный с другого кладбища и принадлежавший Суюнчъ-ходжа хана
Н.Н. Балкашин	«в Туркестанской мечети Азрет-султана»	положен старинный камень, взятый с находившейся вне мечети могилы Суюнчъ-ходжа-хана
«Туркестанская туземная газета»	«Хазирет сұлтанниц ишине коймаққа иттифақ (келисим) қылып», внутри ханаки Ясави	
П.Н. Ахмеров-А. Диваев	внутри ханаки Ясави	«На камне могилы Абылай-хана написаны слова: «...Эта благородная, чистая усыпальница принадлежит хезрету великому хану ... Абул-хайру Суюнчъ-ходжа хану ...»
Н.С. Лыкошин	внутри ханаки Ясави	«В том же пределе есть еще чудо, это так называемый “айна таш” или зеркало-камень . Это намогильный мраморный камень Абылай хана *«Вернее, Абул-Хаира Суюнчи-ходжи хана , как значится в надписи на могиле»
Міржақып Дулатов	«Абылай хан жатқан бөлме», внутри ханаки Ясави	Сол тасқа «Абылай хан бин Сүйеніш хан » деп жазылып, оғат болғаннан кейін басына қойылыпты»
Г. Грумм-Гржимайло	«В Туркестанской мечети»	над могилой Абылая... мраморный камень взятый с другого кладбища и принадлежавший могиле Суюнчъ-Ходжи-хана
Жүсіпбек Аймауыт	«Жағаласаң, дәлізде», т.е. внутри ханаки Ясави	Мүздай жылтыр, айнадай тегіс, шимайша ойып келтірілген олпы-солпысыз, үшкір сұлу жазулары жалап қойғандай мүлтіксіз. Ағы мен көгі қара батсайыдай аралас тандиланған, айқасқан, ... құлпырған көк мәрмөр айта қалғандай сұлу екен
Мәшһүр Жүсіп	«Хазіретті Сұлтанға алып келіп, ақ күмбездің ішіне бір бөлмесіне қойып» внутри ханаки Ясави	тасын үстіне орнатты». «Бұл баяғы Әмір Темірден соң ешкімге шықпаған тас»
Шәді Жәңгірұлы	внутри ханаки Ясави	мәрмәрдей асылдығы, гауһарға ұқсас
Историческая личность	Абылай-хан	Скелет из-под надгробия Суйунч-хана
Пол	мужской	мужской

Возраст	69 лет	около семидесяти лет
Рост	«росту небольшого»	164 см
Данные о физическом развитии	«Однако собою еще здоров и виден...» Оң жеңін босатады белін байлап. Қыпша бел, жауырынды, биік қабақ.	Развитый рельеф всех костей, объем грудной грудной клетки свидетельствует о крепком телосложении. Отсутствие краевых окостенений на костях в области суставов свидетельствует о хорошей их подвижности несмотря на преклонный возраст. Правая рука этого человека обладала недюжинной силой.
Патология	Опырык, т.е. беззубый	Челюсти без каких-либо следов корневых лунок для всех классов зубов, что указывает на прижизненное выпадение зубов еще с 50-летнего возраста.
Место ранения	«салтан в ледвею копьем так сильно ранен, что от того и по отъезду их ходить не мог и в крайней слабости здоровья своего остался». В XVIII в. слово «лядвее» обозначает верхнюю часть ноги до колена, бедро. Ранение получено в 1756 г.	Перелом левой бедренной кости. Перелом зарос при жизни с образованием мощных костных мозолей так, как бывает только до 50 лет. По мнению антропологов, характер, степень тяжести и место локализации перелома свидетельствуют о военном ранении.

СМАҒҮЛОВ О.

т.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі, Болонья Ғылым академиясының
корреспондент мүшесі

ҚОЖА М.

т.ғ.д., бас ғылыми қызметкер, Х.А. Яссауи атындағы
Халықаралық Қазақ-Түрік университеті

СМАҒҮЛОВА А.

Аға ғылыми қызметкер, РҚ ҒБМ ҒК Ш.Уәлиханов атындағы Тарих және
этнология институты

АБЫЛАЙ ХАН ҚАБІРІ ЖЕРЛЕНГЕН ЖЕР ТУРАЛЫ ТАҒЫ БІР АНЫҚТАМА

Түйін

Мақалада соңғы үш – XVIII–XX ғасырларда Абылай ханның қабірі туралы қоғам қайраткерлері, жақын және алыс елдердің дипломаттары, ғалымдары, т.б. жазылып қалдырған деректерге және краниологиялық, остеологиялық, патологиялық, рентгенологиялық кешенді зерттеулерге сүйенген салыстырмалы нәтижелер қарастырылады. Кешенді зерттеулердің нәтижелері бойынша Абылай хан Х.А. Яссауи мавзолейінде жерленгені анық. Демек, мақалада Қазақстан жазушылары айтып және жазып жүрген Х.А. Яссауи мавзолейіндегі Абылай ханның қабірі туралы пікірлер тек әншейін деректерді бұрмалау екендігі дәлелденеді.

Кілт сөздер: Абылай хан, қабір, антропология, тарихи дерек, сараптама

ISMAGULOV O.

Academician of National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan,
Corresponding Member of Bologna Academy of Sciences, Prof.

KOZHA M.

Leading Research Fellow of the International Kazakh-Turkish University named after
Kh.A. Yasavi, Prof.

ISMAGULOVA A.

Senior Research Fellow of the Institute of History and Ethnology named after
Ch.Ch. Valikhanov, Ministry of Education and Science
of the Republic of Kazakhstan

ONCE AGAIN ABOUT THE PLACE OF BURIAL OF ABYLAY KHAN

Resume

The article provides specific artifacts related to the written sources of the eighteenth, nineteenth and twentieth centuries from near and far abroad, as well as craniological, osteological, pathological and radiological data on human skeletal remains, buried inside the mausoleum Kh.A. Yasavi. According to the results of complex research, both written sources and bone remains of the mausoleum of this individual, we can conclude that they really belong to Khan Abylay contrary the falsified statements of Kazakhstani writers.

Keywords: Abylay Khan, burial, anthropology, historical source, expertise.

ӘӨЖ 930(091); 930(092)

МАХАЕВА А.Ш.

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, т.ғ.д.

БАЙСЕЙІТ БАТЫР: ДӘУІРІ ЖӘНЕ ТҮЛҒАЛЫҚ КЕЛБЕТІ

Аннотация

Мақалада XIX ғасырда Жетісу өңіріне кеңінен танылған Байсейіт Тойшыбекұлының тұлғалық келбетін мұрағаттық құжаттар мен ауыз әдебиеті мәліметтерін кеңінен ғылыми айналымға тарта отырып ашып көрсету мақсат етіліп қойылған. Байсейіт батырдың тұлғалық келбетін зерттеу XIX ғасырдың 40-70-жылдары патшалық Ресейдің Орталық Азиядағы әскери экспансиясының астарын дұрыс бағамдауға оң ықпалын тигізеді.

Кілт сөздер: батыр, қарсылық, әскери экспансия, азаттық күрес, тұлға

Елбасымыз Н.Ә. Назарбаев «Қазақстан – 2050» Стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты жолдауында халықтың тарихи санасын қалыптастыра түсудегі іс-шараларды қарқынды түрде жүргізу қажеттігін баса көрсеткен-ді. Сондықтан да еліміздің өткен дәуірлерінде орын алған оқиғалар мен құбылыстарды жан-жақты терең зерттей түскеніміз абзал. Бұл ретте жеке тұлғалардың өмір жолы мен атқарған қызметіне, сіңірген еңбегіне де көңіл бөлуіміз қажет. Мұндай бағыттағы зерттеу жұмысы сол қайраткер өмір сүрген дәуірдің қыр-сырын терең түсінуге игі ықпал жасайтынын ескерген жөн. Осыған орай Жетісу өңірінің XIX ғасырдағы тарихында өзіндік терең із қалдырған Байсейіт батырдың келбетін ашып көрсету патшалық Ресейдің әскери экспансиясы кезінде орын алған оқиғалардың өрбу ерекшелігін дұрыс бағамдауға игі ықпал жасайды деп санауға болады.

Байсейіт Тойшыбекұлы – XIX ғасырда қазақ халқының азаттығы жолында күрескен батыр. Ол 1831 жылы қазіргі Алматы облысы Жамбыл ауданының Балғабек Қыдырбекұлы атындағы ауылдың маңында дүниеге келген. Батырлар әулетінде дүние есігін ашқан Байсейіттің батыр атағы ерте шыққан. Оның батырлығын Сыпатай би де жоғары бағалаған. Ел арасында Сыпатай батырдың: «Жауға шапқанда, Байсейіттің найзасының ұшы менікінен бұрын тиюші еді, менен гөрі сол Байсейіт батыр» дейтін сөзі сақталып қалған [1, 171 б.].

Байсейіт батыр Кенесары батырларының арасындағы ең жасы болған. Байсейіт батыр Кенесары хан Жетісуға келгенде, аса жас бала батыр екен. Жамбылдың естелігінде Кенесары хан мен Байсейіт батырдың алғашқы кездесуі туралы мынадай бір жайт айтылады. 15 жасар Байсейіт ханның есігінің алдына дейін шауып келіп, дәл табалдырығының алдына келіп ат басын тартады. Сонда әкесі Тойшыбек «бұл не бейбастық, сен ханды басынамысың?» деп ұрысқанда, Байсейіт: «Мен хан деп келгенім жоқ, батыр деп келдім, батырдан батыр қорықпайды» деп іле жауап қатқан екен. Оның бұл жауабына көңілі толған хан Байсейіт батырға оң қанатынан орын берген екен [2, 147 б.]. Жас болса да Байсейіттің ақылдылығы мен өжеттілігіне сай ержүректілігі қоса барын байқаған хан Кене оған әбден разы болады. Бұл жөнінде «Кенесары-Наурызбай» атты дастанында ақын Саяділ Керімбеков:

Тұлғасын Кене сынаған.

Сынағанда ерлікке

Бар болмысы ұнаған, – деп жырға қосады [3, 14 п.].

Байсейіт батыр әкесі Тойшыбекпен және бауыры Керімбекпен бірге 1847-1862 жылдары Жетісуды патшалық Ресейдің жаулап алуына қарсы табанды күрес жүргізеді. 1850 жылы Үшалматы өңірін жаулап алуға келген капитан Гутковскийдің экспедициясына қарсы Тойшыбек би Қасаболатұлы бастаған көтеріліске қатысады.

1851 жылы Карбышев экспедициясы көтерілісшілерді қатаң жазалайды. Тойшыбек би баласы Байсейітпен бірге өзіне қараған рулармен Шу өзенінің арғы бетіне қоныстануға мәжбүр болады. Бекініс салу үшін ең шұрайлы жерлердің тартып алынуы Байсейіт батыр сияқты қазақтардың наразылығын тудырмай қоймады. Бұны пристав Перемышльскийдің мына сөздерінен де аңғаруға болады: «Үшалматы бойын қарап шыққаннан кейін біз бұл өзендердің бойындағы шатқалдың ағаш кесуге ыңғайлылығын, арықтар тартылып, егін егуге де даяр тұрғандығын және шөп оруға да таптырмас жер екенін байқап әрі бұл жердің Есік пен Талғар өзендері бойындағы жерден анағұрлым асып түсетінін көріп, дулаттардың егін егетін және мал бағатын жері біздің қол астымызда болсын деп ойлап, бекіністі Алматыға салайық деп шештік. ...Қазақтар 110 қап тары әкелді. Дулаттар мен албандарды түйені өз еріктермен бермегендері үшін кінәлауға болмайды. Себебі өлкедегі саяси ахуал қазақтардың күн көріс көзі – мал мен жердің тартып алынуына байланысты шиеленісе түскен еді» [470-83 п.].

Байсейіт батыр әкесі Тойшыбекпен бірге 1851-1855 жылдары Үшалматы өңіріне бекініс сала бастаған патша әскерлеріне қарсы жиі-жиі шабуылдар ұйымдастырып, көп шығынға ұшыратады. 1854 жылы пристав Перемышльский Байсейіттің әкесі Тойшыбек биді қолға түсіру мақсатында оның ауылына әскери шабуыл ұйымдастырады. Бірақ бұл Байсейіттің ағасы Жанқожаның ауылы болып шығады. Қазақтар жақтан 40 адам қаза тауып, бірнеше адам жараланады. Перемышльский отряды Жанқожаны тұтқынға алып, сонымен бірге 800-дей жылқы мен 200 түйені, 66 ірі қара малды тартып әкетеді [5, 176-6]. Бұған жауап ретінде Байсейіт әкесі Тойшыбекпен және бауыры Керімбекпен бірге Алматы маңындағы қазақтарға тұтқиылдан шабуыл жасауды барынша жиілетіп, жаулаушылыққа қарсы жан аямай күреседі.

Байсейіт сенімді жігіттерімен 1856 жылы Қапалдан Верныйға келе жатқан әскери жүк көлігіне шабуылдап, 6 солдатты тұтқындап әкетеді және қомақты астықты олжалап кетеді.

Патша өкіметінің жаулап алу саясатына қарсы күресе жүріп, Байсейіт батыр елдің тұрмысының жақсаруына да қамқор бола біледі. Оның басшылығымен Ақсеңгір өзенінің жоғарғы жағынан тоған салынып, егін егіледі. «Байсейіт тоғаны» деп аталған тоғанды жағалай қонған жұрт салған егін көктемнен күзге дейін көгеріп, жайқалып тұрғандықтан, ел сол өңірді «Көкдала» деп атап кетеді [6, 130-б.].

Бекіністердің көбеюінен Жетісудағы халықтың жайылымы күн өткен сайын тарылып, әлеуметтік жағдайы нашарлай түседі. Байсейіт батыр әкесі Тойшыбекпен бірге қырғыздарды да көтеруге тырысады. Пішпек бекінісі төңірегінде қоныс тепкен қырғыздың Солто руының жігіттерімен біріге отырып, отаршылдыққа қарсы әрекеттерін тоқтатпайды. Қырғыз жігіттерімен бірге қоқандықтар жағында Пішпекті қорғауға да белсене қатысады. Сол қызметі үшін Пішпектің бегі Атабек Байсейіт батыр мен қырғыздың Шабдан манабы екеуін Қоқандағы Мәллөбек ханның ордасына қазақ-қырғыз атынан өкіл етіп жібереді. Хан оларды жылы қарсы алып, алтын жалатқан қылыш сыйлап, иықтарына жібек шапан жауып, үлкен құрмет көрсетеді [7, 65-64-б.]. Кері қайтар жолда хан оларға Қанағатшаһ бастаған қолбасшысымен бірге әскер қосып беріп, Алматыны патша әскерлерінен азат етуге аттандырады.

Қанағатшаһ бастаған түрік-мұсылман әскері құрамында Байсейіт Тойшыбекұлы да 1860 жылы Ұзынағаш шайқасына қатысады. Шайқас 1860жылы 18-21 қазанда Ұзынағаш түбінде, Қарақастек өзені бойында өтті. Сыздық төре, Сұраншы батыр, Арыстан батыр, Ақмолда батырмен қатар Байсейіт батыр да шайқаста қол бастап шығады. Ұзынағаш шайқасының тарихына қалам тартқан П. Пичугин «қырғыздардың атты әскері 3000-дай адам болды, Солто руын Іледен қуылған біздің дұшпанымыз – Тойшыбектің баласы Байсейіт бастап келді» [8, 14-б.] деп көрсетеді. Бұл мәлімет Байсейіт батырдың қырғыз жігіттеріне де қолбасшылық жасағанын аңғартады. Соғыс барысында патшалық Ресей әскерлері жасырынып жатып, ал қоқандықтар аттың үстінде жүріп соғысады. Сондықтан да орыс артиллериясы ұрыста шешуші рөл атқарып, қоқандықтар жеңіліске ұшырайды.

Ұзынағаш шайқасында қоқандықтар жағында соғысып, туған жерін қорғаған қазақ батырлары қудалауға ұшырады. Патша өкіметі тарапынан жекелеген адамдар ғана емес, орыстарға қырын қарады деген түгел бір руларды жазалау үшін әскери экспедициялар жіберілді. Әскери министрге 1861 жылы 31 қаңтарда Омбыдан генерал-губернатор Дюгемаль: «Сіздің бұйыруыңызбен жыртықш сарыбағыштар мен Ұлы жүздің сатқын Қасқарау, Жаныс руы жазасын тартты. Сотник Жеребьятов пен Ростовцевтің біз жақтан еш шығынсыз жеткен жетістіктері толық әділетті, мен тек осындай жолмен ғана Шу жақтағы бізден бөлініп кеткен қазақ, қырғыз руларын қайтаруға болады деп үміттенемін [9, 3 п.], – деп жазды. Мұнымен қоса Дюгемаль Іле бекеті мен Қордайдағыдай Шу өңірінде бас көтерген ауылдар болса, қарудың күшімен жазалауға тиым салмаймын, қарулы қолмен жыртықш топтарға қарсы тез, әрі талмай қимылдандар деп нұсқау берді [10, 6 п.].

Шу өңірінде, Пішпек түбінде мұндай қазақ-қырғыз қолын бастап, бас көтерген топтарды басқарғандардың бірі Байсейіт Тойшыбекұлы болды.

Шу, Талас өңіріндегі беделді қазақ, қырғыз билеушілерінің әскери жаулаушылыққа қарсы әрекеттерін басып, орыс ықпалына тарту үшін патша өкіметінің шенеуніктері түрлі әдіс-айланы қолданды. Шу экспедициясының бастығы Тойшыбек бидің ықпалды ұлдары – Байсейіт батыр мен Керімбек биге қатты назар аударып, қолдарындағы бар сыйлықтың ең қымбатын сыйлап, хат жолдап, өздері жаққа өтуге үгіттеп бағады.

Осы тұста қоқан-орыс текетіресі бұрынғыдан бетер шиеленісе түсіп, ақыры 1862 жылы 19 наурызда Дюгемаль Колпаковскийге арнайы отрядпен Қордай асуы арқылы өтіп, Пішпекке, одан әрі Ақсу мен Меркеге қарай жол тартуды бұйырады. Ондағы мақсаты Сырдария желісінде соғысып жатқан қоқандық күштерді алаңдатып, бөлінуге мәжбүрлеу және барлау жүргізу болатын. Сонымен

бірге Жетісудағы бекіністерді әскери әзірлікке келтіруді бұйырды. Сол себепті 1862 жылы Іле өңіріндегі әскер саны 1861 жылмен салыстырғанда 2 есе өсті. 1862 жылы 13-24 қазан аралығында 10 күн бойы Пішпекті қоршауға алып, ақыры подполковник Колпаковский әскері Пішпекті алды. Пішпек бекінісі үшін күресте Байсейіт батыр қоқандықтар жағында болды.

1863 жылы 4 мамырда Колпаковский отряды Пішпекті біржола талқандады. Шу бойындағы қоқандық бекіністер алынған соң, орыс әскерлері Қазақстанның оңтүстігіне қарай жаулаушылық жорықтарын бастады. Талас өңіріне баратын жеңіл отрядты басқарған подполковник Лерхе 22 мамыр күні Әулиеатадан 5 шақырым жерде Талас өзені бойына орналасады.

Пішпектің құлауымен Шу бойында қоқандықтар мықты тірегін де жоғалтты. Ендігі бір қоқандық тірек Әулиеата болатын. Байсейіт батырдың ауылы да Талас өзені бойына қарай көшеді.

Орыс әскерлерінің барлаушы отрядтарының келуі қарсаңында Қоқан ханы ордасындағы тақталасқа байланысты қазақ, қырғыз билеушілерінің өз арасында жікке бөлінушілік байқалды. Біреулер Бұхар әмірі Мұзаффардың ықпалындағы Құдияр ханды, екіншілері қырғыз, қыпшақтар қолдаған Әлімқұл тобын жақтады. Соған байланысты қазақ, қырғыз билеушілерінің қыпшақтар жағын қолдаушы топтарының Әулиеата, Нарын жаққа орыс отряды келіп жатқанда қоқандық бекіністерге шабуыл жасауы орын алды. Қоқандық бекіністерге шабуыл жасаушылар, кейбір тарихшылар шатасып жазып жүргендей, орыс отрядын қолдаушылар емес, Құдияр ханды қолдамағандар болатын.

Құдияр хан болса, алдымен, қыпшақтар мен қырғыздарға қарсы, содан кейін патшалық Ресейге қарсы соғысуды жөн көрді. Әлімқұл молда хандықтың сыртқы саясатын реттеуге де бірқатар қадамдар жасады. Әлімқұлдың елшілері Түркияға, Англияға, Қытай мен Ауғанстанға аттанды. Қоқан елшілеріне Ресей империясына қарсы күресте әскери көмек беруге Түркия уәде берді [11, 35-б.] Әлімқұл молданың тың бастамалары қазақтар мен қырғыздар арасында ханның беделін өсіре түсті. 1863 жылы Шымкент, Әулиеата төңірегіндегі қазақтар мен қырғыздар қыпшақтарды жақтап, бірқатар қалаларды қоршауға алады. Соның бірі – қырғыздың Бағыш руының Сарымсақ биі бастаған қолдың 1862 жылдың қарашасы мен 1863 жылдың наурызы аралығында Әулиеатаны қоршауға алуы еді. Байсейіт батырдың жігіттері Байзақ датқа жігіттерімен бірге Сарымсақ бастаған қырғыздарға белсенді көмек көрсетеді. Бұл кезде Әулиеата бегі Атабек датқа Бұхары әмірі көмегіне сүйеніп, хандыққа ие болған Құдияр ханды жақтады. Оны Ұлы жүздің бір топ билері мен датқалары – Құдайберген датқа, Шыныбек, Әшекей, Бекназар, Едіге, Шынасыл билер, Атай батыр, Құлан сұлтан, т.б. және қырғыздың Тоғолақ молда (Ишан Тоғолақ жожа) сияқты бас кісілері қостады [12, 89 п.].

Патша әскерлерінің жаулаушылық жорықтарына қарамай, қазақ-қырғыздың бірі – Атабек датқа, екіншілері Сарымсақ би жағына бөлініп, жақ-жақ болып соғысып кету қаупі төнеді. Байсейіт батыр мұндай қантөгіске жол бермеу мақсатында екі жақты бітімгершілікке шақырып, бейбіт келістіру жағын ойластырады. Сол үшін Байсейіт батыр Әулиеатаны қоршау кезінде қырғыз манаптарымен бірге бекініс ішіндегі қоқандықтармен келіссөздер жүргізуге барып, сол келіссөздердің бірінде оны қоқандықтар тұтқынға алады, тұтқыннан қашып шыққан батырдың арқасына ту сыртынан атылған оқ тиіп, жараланды. Мұрағаттық құжаттардың бірінде Ботбай Байсейіт батырдың 1863 жылы көктемде арқасына оқ тиіп, жараланғаны көрсетілсе [13, 2 п.], қазақ-қырғызға танымал Шөже ақын Байсейіт батырдың күйеу баласы Ноғайбай биге айтқан жырында:

Байсейіттің батырлығы жаннан асқан,

Ондай кісі шықпаған бір қатардан.

Сарттың жалғыз оғынан өліп кетті,

Сондай ғой опасы жоқ дүние жалған [14], – деп жырлаған. Шөже ақынның

келтірген бұл мәліметі қазақтың Саяділ ақынының да «Сұраншы мен Тезек төре» атты жырында [15, 149-150 б.] сабақтала түседі. Арқасына қадалған оқпен 4 айдай жүрген Байсейіт батыр қазақ пен қырғыз көп жиналған Балпық батырдың әкесі Қапсалаңға берілген асқа қатысып:

Бұл жұрттың жан-жағынан жау қамап тұр,
Өргенер бірікпесең оң мен солын.
Біріксең қырғыз-қазақ бөрі жемес,
Бөліне жырылма да бүтін болғын [15, 151 б.], – деп ақыл айтып, қырғыз-қазақты татулыққа үгіттеген.

Байсейіт батырдың екі жақты бейбіт келістіру жолындағы қызметі еш кетпей, ақыры, Талас өңіріндегі Байзақ датқа бастаған Ұлы жүз қазақтары мен Сарымсақ би бастаған қырғыздар және қыпшақтар қолы Әулиеатаны қорғаушылармен өзара ымыраға келіп, қаланы соғыссыз алды. Әулиеатаның бұрынғы бегі Атабек ақсақал ретінде қалып, қала бегі болып Сарымсақтың ұлы Пұсырманқұл тағайындалды. Әулиеатаның ішінде қоршауда қалған қазақтардың бәрі босатылды.

Туған жерін қорғау жолындағы Байсейіт батырдың табандылығы мен көзсіз ерліктерін патшалық Ресейдің әскерилері де жоғары бағалады. 1864 жылы 24 мамырда генерал Дюгемальдің тарапынан Байсейіт батыр мен Керімбек би Тойшыбекұлдарына кешірім жасалатыны жарияланады [16, 2 п.]. Көп ұзамай, Байсейіт Тойшыбекұлы да дүниеден өтеді. Бірақ батырдың ерлігі ел есінде қалды.

Сүйінбай ақын Байсейіттің Жетісуды қорғаудағы ерлігін:

Дұшпанды бері бастырмай,

Ат жаратып баптаған.

Барлық батыр жігіттер,

Байсейітті жақтаған [17, 152 б.], – деп дәріптеді.

«Байсейіт батыр» деген дастанды Жамбылдың замандасы Тәжібай Байбағысұлы жазды [18, 2 п.]. Жамбылдың шәкірті Саяділ Керімбеков те батырға «Байсейіт батыр» дастанын арнады [19, 16 п.]. Байсейіт ауылының киелі топырағында өсіп, ержеткен белгілі жазушы Балғабек Қыдырбекұлы өзінің «Алатау» романында Байсейіт батырды кейіпкерінің бірі ретінде сомдады.

Бүгінгі таңда Алматы қаласында Байсейіт Тойшыбекұлы атындағы көше бар. Байсейіт батырдың сүйегі Алматы облысының Жамбыл ауданындағы Таран елді мекені тұсында (қазіргі Балғабек Қыдырбекұлы атындағы ауыл) қойылған. Ағайын-туыстары батырдың бейітінің басына белгі тас қою шарасын ұйымдастыруда. Ендігі жерде Байсейіт батыр есімін ұлықтай түсіп, оның ел қорғаудағы ерлік істерін кеңінен насихаттай түскен абзал. Бұл ретте әзірленіп жатқан көптомдық «Қазақстан тарихында» Байсейіт батырдың және өзге де жетісулық қайраткерлердің патшалық Ресейдің әскери экспансиясына қарсы күрестегі рөлі көрініс тапқаны жөн.

Әдебиеттер

- 1 Ысқақбай М. Асу-асу бел Қордай. – Алматы: Маматай, 2007. – 252 б.
- 2 Жабаев Ж. Есте қалған әңгімелерден // Хан кене (Қазақ халқының тәуелсіздігі үшін күрескен хан-батырлар туралы тарихи толғамдар мен пьеса, дастандар). – Алматы: Жалын, 1993. – 247 б.
- 3 Керімбеков С. Кенесары-Наурызбай // ҚР БҒМ ОҒКҚҚ. 1337-к., 111-б.
- 4 ҚР ОММ. 3-к., 1-т., 7-іс.
- 5 Аристов Н.А. Усуни и кыргызы или кара кыргызы: Очерки истории быта населения Западного Тянь-Шаня и исследования по его исторической географии. – Бишкек: Илим, 2001. – 776 с.
- 6 Бүркітбаева Ү. Жетісуым – жеті құтым, ырысым. – Алматы: Нұрлы әлем, 2009. – 360 б.
- 7 Шабдан батыр. Эпоха и личность. Документы и личность. – Бишкек: Шам, 1999. – 346 с.
- 8 Пичугин П. Вторжение коканцев в Алатавский округ в 1860 году // Военный сборник. – 1872. – № 5-6. – с. 14-45..

- 9 ҚР ОММ. 3-қ., 1-т., 34-іс.
 10 ҚРОММ. 3-қ., 1-т., 35-іс.
 11 Saray M. Russianin Turk Ilerinde Yayilmasi. – Istanbul: Bogasici Basim ve Yayınevi, 1975. – 430 b.
 12 ҚР ОММ. 3-қ., 1-т., 222-іс.
 13 ӨР ОММ. 715-іс, 1-т., 7-іс.
 14 Ысқакбай М. Аңыздан ақиқатты аршып алайық (Ноғайбай шешен туралы мақалаға орай) // Әдебиет айдыны. – 2005. – 2 тамыз.
 15 Тезек төре: Айтыстар мен жыр-өлеңдер. – Алматы: Жалын, 1996. – 182 б.
 16 ӨР ОММ. И-366-қ., 1-т., 7-іс.
 17 Сүйінбай. Таңдамалы шығармалары. Өлеңдер, айтыстар, толғаулар. – Алматы: Білім, 1996. – 252 б.
 18 Байбағышев Т. Байсейіт батыр // ҚР БҒМ ОҒКҚҚ. – 408-б.
 19 Керімбеков С. Байсейіт батыр // ҚР БҒМ ОҒКҚҚ. – 725-б.

References

- 1 Yskakbaj M. Asu-asu bel Kordaj. – Almaty: Mamataj, 2007. – 252 b.
 2 Zhabaev Zh. Este kalgan angimelerden // Han kene (Kazak halkynyn tauelsizdigi yshin kyresken han-batyrlyr turaly tarihi tolgamdar men p'esa, dastandar). – Almaty: Zhaly, 1993. – 247 b.
 3 Kerimbekov S. Kenesary-Nauryzbaj // KR BFM OFKҚҚ, 1337-қ., 111-б.
 4 KR OMM. 3-қ., 1-т., 7-іс.
 5 Aristov N.A. Usuni i kyrgyzy ili kara kyrgyzy: Ocherki istorii byta naselenija Zapadnogo Tjan'-Shanja i issledovanija po ego istoricheskoy geografii. – Bishkek: Ilim, 2001. – 776 s.
 6 Byrkitbaeva Y. Zhetisuym – zheti qytym, yrysym. – Almaty: Nurly alem, 2009. – 360 b.
 7 Shabdan batyr. Jepoha i lichnost'. Dokumenty i lichnost'. – Bishkek: Sham, 1999. – 346 s.
 8 Pichugin P. Vtorzhenie kokancev' v Alatau'skij okrug v 1860 godu // Voennyj sbornik. – 1872. – № 5-6. – s. 14-45..
 9 KR OMM. 3-қ., 1-т., 34-іс.
 10 KROMM. 3-қ., 1-т., 35-іс.
 11 Saray M. Russianin Turk Ilerinde Yayilmasi. – Istanbul: Bogasici Basim ve Yayınevi, 1975. – 430 b.
 12 KR OMM. 3-қ., 1-т., 222-іс.
 13 OR OMM. 715-іс, 1-т., 7-іс.
 14 Yskakbaj M. Anyzdan akikatty arshyp alajyk (Nogajbaj sheshen turaly makalaga oraj) // Adebiet ajdyny. – 2005. – 2 тамыз.
 15 Tezek tore: Ajtystar men zhyr-olender. – Almaty: Zhaly, 1996. – 182 b.
 16 OR OMM. I-366-қ., 1-т., 7-іс.
 17 Syjinbaj. Tandamaly shygarmalary. Oleңder, ajtystar, tolgaular. – Almaty: Bilim, 1996. – 252 b.
 18 Bajbagyshev T. Bajsejit batyr // KR BGM OGKKK. – 408-б.
 19 Kerimbekov S. Bajsejit batyr // KR BGM OGKKK. – 725-б.

МАХАЕВА А.Ш.

Казахский национальный педагогический университет им. Абая, д.и.н.

БАЙСЕЙТ БАТЫР И ЕГО ВРЕМЯ

Резюме

Статья посвящена жизни и деятельности видного батыра Жетысу Байсейіт Тойшыбекулы. Статья написана на основе материалов Центрального

государственного архива Республики Казахстан и Центрального государственного архива Республики Узбекистан, а также фольклорных источников.

Ключевые слова: батыр, противостояние, военная экспансия, освободительная борьба, личность.

МАКНАЙЕВА А.Ш.

Kazakh National Pedagogical University named after Abai,

Doctor of Historical Sciences

BAYSEIT BATYR AND HIS TIME

Summary

This paper is devoted to the life and activity of the prominent batyr of Zhetysu region Bayseit Toyshibekuly. The article is based on materials of Central State Archives of the Republic of Kazakhstan and Central State Archives of the Republic of Uzbekistan, as well as folkloric sources.

Keywords: batyr, confrontation, military expansion, liberation struggle, personality.

**ТАРИХ ТОЛҚЫНЫНДА
В ПОТОКЕ ИСТОРИИ
IN THE STREAM OF HISTORY**

ӘОЖ 94:339.174 (574.42-2С) "18.

БАЙСАРИНА К.К., БӘЗЕН Б.Қ.

Шәкәрім атындағы Семей мемлекеттік университеті

**СЕМЕЙ ӨНІРІНДЕГІ ЖӘРМӨҢКЕЛЕР ТАРИХЫ
(XIX ҒАСЫРДЫҢ ЕКІНШІ ЖАРТЫСЫ)**

Аннотация

Ғылыми мақалада Семей өңіріндегі (XIX ғ. II жартысы) сауда кәсіпкерлігінің дамуындағы негізгі алғышарттарын көрсете отырып, шығыс өңірінің сауда ісінің дамуына, халықтың экономикалық жағдайына тигізген әсері мен сауда саласындағы кәсіпкерліктің даму деңгейіне талдау жасалған.

Кілт сөздер: Жәрмеңке, сауда-саттық, экономика, тауар, биржа, өнеркәсіп, кәсіпкерлік, айырбас.

Тәуелсіздігімізді алып, егеменді ел болғаннан бері жаңа көзқарасты қажет еткен тарих ғылымындағы терең әрі жан-жақты зерттеуді қажет ететін маңызды мәселелердің бірі – қалалар тарихы. Бүкіл өзгерістер мен жаңалықтардың басталар жері үкімет саясатының алғаш жүзеге асар орыны болып табылатын қалалар тарихы – қоғам тарихының бөлінбес бөлшегі болып табылады. Жергілікті жердің даму тәжірибесін терең зерттеу барысында қоғамның әлеуметтік-экономикалық және саяси үрдістерде болып жатқан мәселелердің себептері мен мазмұнын терең түсінуге мүмкіндік береді.

Қала өмірінің келелі мәселелері мен фактілерін нақты сараптау, жүйелеу болмаса, онда ірі елді мекендердің дамуы ерекшелігінің заңдылығын ашу қиынға соғады. Сондықтан да жылдан-жылға ғалымдар мен ізденушілердің қаланың аса танымал емес беттерін ашуға деген қызығушылықтарының артуы да заңды құбылыс. Осы ретте ежелден-ақ сауда, қолөнер, мәдениет, қоғамдық және саяси қызметі мен отырықшы жер өңдеу, мал шаруашылық-көшпелі өркениеттің синкретизм звеносы ретінде танымал болған Семей өңірі және өңірдегі жәрмеңкелер тарихын тереңнен зерттеу өзекті болып табылады.

XVIII ғ. II жартысынан бастап Семей өңірі Қазақстан аумағы бойынша революцияға дейінгі ең ірі сауда орталығының бірі болды. Қаланың пайда болуы Қазақстанның Ресейге қосылу тарихымен тығыз байланысты Семей қамалынан басталған. Семей алым және жақын елдерден келетін сауда айналымы ғана емес, сонымен бірге ғылым мен мәдениеттің де рухани орталығы болған [1].

XIX ғасыр еліміздің Шығыс аймағының әлеуметтік-экономикалық дамуында Семей өңірінің сауда орталығы ретінде атқаратын қызметі ерекше маңызды болды. Семей саудагерлері, көпестері батыста Қытаймен, солтүстікте Ресеймен және Орта Азия елдерімен сыртқы сауда байланысын дамытты. Сөйтіп, XIX ғасырда Семей өңірінде көптеген өнеркәсіп орындары пайда бола бастады. Кең көлемдегі сауда орындарының, жәрмеңкелердің ашылуы, зауыттар мен фабрикалардың сандарының артуы осы қалалардағы халық санының өсуіне де жағдай жасады, қалада сауда мәдениеті дамыды [2].

Орта Азиядағы сауда айналымына арқау болуға қолайлы орналасқандықтан Ресей патша өкіметі бір бекіністі Ертіс бойындағы Семейге салды. Осылайша XVIII ғасырдың аяғында Семей өңірі Ресей патшалығының жоспары бойынша Шығыс

Қазақстан облысындағы ең ірі сауда орталығына айналды. Осындай мақсатта, әсіресе, Қазақстанның шығыс өңіріндегі тұрғындарға өз тауарларын сыртқы саудаға шығаруға үлкен үлес қосты. Тіпті аталған кезеңде қазақ даласындағы сауданың даму барысы оның болашағы шетел зерттеушілерін де қызықтыра түсті. Себебі осы өңірден шығарылатын мал және оның өнімдері сыртқы сауда нәтижесі ретінде Қытай қалаларына, Ресей арқылы Еуропаға да жететін. Қазақстанның Шығыс, Алтай өлкесі, яғни Ертіс бойындағы Семей өңірі XIX ғасырдың басында-ақ халықаралық сыртқы сауда өнімі ретінде шығаруда негізгі рөл атқарды. Осы аймақтағы Ресей патшалығының тауарлары қазақ малымен оның өнімдері XVIII ғасырдың басында Қытай сауда орындарына шығарылды. Мысалы, Н.Г. Андреевтің жазуынша: «сауда қырғыз-қайсақтармен шекаралас Қытайдың губерниялық қаласы Құлжа арқылы жүргізілді...». «Құлжадан Ресей патшалығының шекараларына дейінгі қарауылдар – Катонқарағай Ертіс өзені құятын ең шеткі Зайсан көлі Шұғышақ арқылы ташкенттіктер Семей қаласымен сауда жасайды». [2, с. 115-116].

Қазақтар сыртқы саудаға, негізінен, жылқы, ірі қара, қой малдарын және мал өнімдерін шығарады. Қытайлықтар әртүрлі бұйымдар ыдыс, барқыт, қытай бұлдарын саудалайды. Семейдегі 1765 жылдағы ашылған айырбас сауда алаңында қайсақтар сияқты ташкенттіктер бұхаралықтар өз керуендері мен келіп әртүрлі тауарларымен сауда жасайды. Сонымен қатар мұнда орыс көпестерінен 1783 жылы 599 рубль, 1784 жылы 840 рубль салық жиналды. 1783 жылы Семей өңіріне бұқаралықтар, ташкенттіктер, қашқарлықтар әртүрлі жібек маталарын әкелді. Ташкент темекісі, өрік, алма, аң терілері, барыс, қасқыр, түлкі, т.б. аңдар түрлері саудаға түседі [2, с. 117-118]. Міне, осы келтірілген дәлелдер арқылы Семей өңірінің сыртқы сауда қызметінің маңызды болғандығын көрсетеді.

XIX ғасырдың бірінші жартысында Семей өңірінде өнеркәсіп орындары пайда бола бастады. Кең көлемдегі сауда орындарының, жәрменкелердің ашылуы, зауыттар мен фабрикалардың сандарының артуы осы қалалардағы халық санының өсуіне де жағдай жасады, қалада сауда мәдениеті дамыды. Бұл туралы А.И. Левшин былай деп жазады: «Айырбас сауда жасау үшін олардың, яғни қазақтардың келетін негізгі орны Ресей шекарасындағы Семей, Өскемен, Петропавл, Омск қамалдары болды». Міне, осылардың ішіндегі Семей өңірі уақыт өткен сайын аталған өңірлердегі негізгі сауда жүргізетін орындардың біріне айналды. Мысалы XIX ғасырдың бірінші жартысында Семей өңірі арқылы Орта Азия мемлкеттерінен сауда керуендері өткен [3, с. 7-8].

1803 жылы Қытай елімен сауда әрекеттерін Семей арқылы жүргізу белгіленген указ қабылданды. Мұның алдында қытайлықтар өз саудагерлеріне орыс жерімен қандай да болмасын қатынастар жасауға тыйым салған. Сондай-ақ, орыс көпестері Шәуешек және Құлжа қалалары аймағына да жіберілмеді. Сондықтан да кейінгілер аталған аймақтарға жүк керуендерін негізінен Орта Азия тұрғындары мен татарлардан тұратын приказчиктері арқылы жөнелтетін болған. Міне, осы “Ташкенттік және бұқаралық” өкілдері Шәуешек, Құлжа, Қашқар, Ақсу қалаларына еркін кіріп, кері сапарында Семейге алтын, күміс, жібек маталар, кірпіш, қара және көк шай, басқа да заттар жеткізіп тұрған. Қазақ елінің бірте-бірте Ресейге қосылу процесінің нәтижесінде Қытай шекарасына шығудың мүмкіндіктері де кеңі түсті. Өйткені XIX ғасырдың бас кезінде Алтай, Тарбағатай, Жоңғар Алатауы арқылы қазақтар мен қытайлардың дербес және тәуелсіз арақатынастары орныға бастады [4, с. 203].

1804 жылы Сібір губернаторы Семейдегі таможнядан сол кездегі Қытай елімен Семей арқылы сауда жасаудың мәні мен маңызы жөнінде нақты деректер беруді талап етті. Тұңғыш рет дәл осы тұста Қытай елімен екі ел арасындағы сауда-саттық және басқа да қатынастарды Семей арқылы атқару тиімді екендігі толық шешілді.

Белгілі дәрежеде Сынцзян әкімшілігі де осы аймаққа орыс-қытай сауда қарым-қатынастарының тиімділігіне біршама назар аударып келді. Өйткені орыс жерінде өндірілетін тауарлар мен шикізат оларды мейлінше қызықтыра түскен. Мәселен, 1804 жылы май айында өскемендік жүзбасы Горшков осы мәселе төңірегінде қытайлықтардың мәмлеге келетіндігі жөнінде ақпар тапсырған. Оның мәлімдемесіне қарағанда, Қытай жағы егер Ресей рұқсат беретін болса, Өскеменге өз тауарларын жіберіп тұруды ұсынады.

Сонымен орыс мемлекеті Қытаймен қарым-қатынасты сақтауда мейлінше назар аударып келді. Ол үшін өздерінің ресми және жасырын өкілдерін тұрақты жіберіп тұрды. Мәселен, 1811 жылы Сібір жеке корпусының командирі Қытай еліне барып қайтқан көпестер тобының атынан Семей бекінісін Қытайдағы Ақсу қаласына арнаулы керуендер жіберіп тұрудың қажеттігін бекітті. Дәл осы жылы татар көпесінің өкілі ретінде Шәуешек және Құлжа қалаларына аудармашы Н. Путинцев барып қайтты. Осы қалаларға орыстың шұғалары мен жергілікті жерде мал терісін өткізуге айрықша қолайлылығын атап көрсетеді. Бұл кездегі барлық сауда әрекеттері, негізінен, заттай айырбас тәртібімен атқарылған.

XIX ғасырдың екінші ширегінде крепостнойлық правоның әсеріне қарамастан Ресей өзінің өндіргіш күштерін өркендетуде біршама алға басты. Осымен байланысты өндірілген тауарларды ұқсату және сыртқа шығару мәселесі күн тәртібіне қойылды. Осы тұста да Қытай еліне баса назар аударылды. Алайда ол жақтан көптеген кедергілер жасалынып тұрды. Қытайлықтар Ресей ұсынған тауарларды неғұрлым арзан алуға тырысып бақты. Ал оның орнына ішкі жаққа қажетті тауарларды жеткілікті беріп тұрмады.

Осы шараларды жүзеге асыруда және Ресейдің Қытаймен, сондай-ақ, Орта Азиямен байланыстар жасаудың орталығы Семей өңірі болды. Оны атақты зерттеуші П. Семенов-Тяньшанский «Азияның жерін тану» еңбегінде айқын атап көрсетеді. Сонымен Шәуешек және Құлжа қалаларымен Семей тікелей екі бағыт арқылы қатынас орнатады. Оның бірі Көкпекті Приказы арқылы Тарбағатай тауының жоталарымен өтетін болса, екіншісі Сергиополь тракты бойынша атқарылған. Сауда керуендері ең қолайлы және тура деп табылған Көкпекті Приказы көбірек қолданылады. Бұл сапарға 12 не 15 күн уақыт кетіп отырды.

Сауда керуендерінің жолында керуеншілерді әртүрлі қауіптер де тосқауылдап күтіп тұрды. Олардың кейбірі жол бойында тоналып, талан-таражға түсіп отырды. Сондықтан да көпестер өздерінің товарларын және адамдарды қорғауға үздіксіз назар аударып отырды. Әсіресе Қалба, Тарбағатай жатоларында тонаушылар екі жақтан да кездесіп отырды. Осыған байланысты қазақ қарулы командалары шығарып салып отырды. Ол үшін ірі-ірі керуендер құрастырылды, мұндай керуендер жылына бір рет, кейде екі рет қана аттандырылып тұрды. Осындай керуен жолдары Семейден Орта Азия елдеріне де жасакталып отырған.

1843 жылдың 1 шілдесінде Сібір сауда-саттық округінің бастығы финан министрлігіне жолдаған хатында орыс-қытай саудасы екі жаққа бірдей тиімді екендігін және оған Семей көпестерінің айрықша үлес қосып отырғандығын атап көрсетеді. Сонымен қатар қытайлықтар бұрынғыдай жасырын емес, қытайлықтар орыстармен тура қарым-қатынасқа кіріседі. Осы жылдың соңында қытайлықтардың пікірін зерттеу үшін Құлжа мен Шәуешек қалаларына Ресейдің діни қызметкері Н. Любимов басқарған елшілік жіберіледі. 1845 жылдың жазында осы Любимов және аудармашы Костромитинов үлкен керуенмен Семей өңірінен сапарға аттанады. Сөйтіп, Семей арқылы Қытай елімен тура қатынастар жасаудың тиімділігіне Санкт-Петербургтағы өкімет басшыларының сенімін толық бекітеді. Ол үшін дала және су қатынас жолары тура пайдаланылады. Бұл жөнінде де екі өкімет арасында бірнеше келіссөздер жүргізілді. Сөйтіп, 1851 жылы 25 июль күні Құлжа келісіміне қол қойылады [4, с. 206].

Ол екі ел арасындағы сауда-саттық қарым-қатынастарды атқарудың тәртібін белгілеген алғашқы ресми документтердің бірі болды. Осы арқылы Құлжа және

Шәуешек қалаларына тура және еркін жол ашылды. Сонымен қатар осы қалаларда сауда-саттық орындары мен мекемелді және саудагерлер тұрақтайтын үйлер салуға рұқсат берілді. Олар факторий деп аталды. Осы сауда мекемелерінің орны мен рөлі жөнінде 1856 жылы Құлжаға сапар шеккен ғалым Ш. Уәлиханов өз еңбектерінде біршама мәліметтер берген. 1850 жылы Семей арқылы Батыс Қытайға 466 мың сомның товары жөнелтілсе, ол 1853 жылы 611 мың сомға тең болды. Тиісінше Ресей жерінде осы аралықта 304 және 556 мың сомның товарлары келіп түсті. Ал 1854 жылы Қытайдан келген тауарлардың жалпы құны 1,5 миллионға тең болды. Қытай жерінен келген товарлардың бастысы – шәй болды. Екінші орында күміс тұрды. Күміс орыс-қытай қатынастарын жаңа бір дәрежеге көтерді. Семейдегі айырбас сарайының қандай рөл атқарғанын Орталық мемлекеттік архивтің қызметкері К. Сопыбекованың «Такой была родина Абая» атты мақаласынан мына жолдарынан көруге болады: «По данным 1843 г. в Заречной Семипалатинской слободе состояло 166 лавок, а также склады для товаров, принадлежавшие купцам, державшим заграничную торговлю и торговлю в степи скотом. Открытый торговли в Семипалатинской слободе в установленное время не существовало. Но благодаря бесперывному сообщению города и слободы каждый житель города мог в любое время совершать покупки в слободе в розницу. Оптовая торговля состояла в основном в перепродажа чая для отправки в Коканд и Астрахань. В заречную слободу прибывали казахи из отдаленных волостей. Лавки пополнялись в большой степи перед Ирбитской ярмаркой или во время прихода караванов, которые во всякое время года прибывали из Чугучака и Ташкента... Окончив деле в Чугучаке, торговцы спешили со своим товаром в заречные лавки Семипалатинска. А торговцы из Ташкента, возвращавшиеся из Чугучака, рассеивались по всей степи. Главный же караван, возвращавшийся из Кульджи состоял из 300 – 350 верблюдов» [5].

Семейдің сауда орталығы ретіндегі маңызы, әсіресе, 1804 жылдан бастап Батыс Қытаймен арадағы сауданың жандануына байланысты өсе түскенін осы құжаттан және басқа да еңбектерден көруге болады. Сол кездердегі қаладағы сауданың қалай сипат алғанын Семей өңірінің білгірі болған тарихшы, облыстық басқарманың алғашқы кеңесшілерінің бірі Н.А. Абрамов өзінің еңбегінде «Главная торговля в городе зимой, когда казаки и крестьяне по зимнему пути приезжают из близжающих станций и деревень, тогда же по льду Иртыша прибывают в город караваны верблюдов из Аягуза и Каркаралинских степей со свечьями и бараньями шкурами, сырымикожами, верблюжьей шерстью, веревками и прочими и взамен этих товаров забирают хлеб в зерне, муку, табак, железо и сундуки. В зимний период прибывают в Семипалатинск 1000 верблюдов, которые увозят более пятнадцати тысяч пудов одного хлеба», – деп жазды [6, с. 163-164].

Қазақстанға біртіндеп нарықтық қатынастардың ене бастауы, қазақтардың шаруашылығына, оның ішінде сауда қатынастарына өзгеріс кіргізді. Біртіндеп айырбас сарайларының орнын жәрмеңкелер ала бастады. Сауда көлеміне байланысты Семей өңірінде басқа да ірі жәрмеңкелер болды. Соның ішінде Шар жәрмеңкесінің мал сатудан ғана түскен табысы 1891 жылы 15 940 сом, Семияр станциясындағы – 91 900 сом, Сергиополь жәрмеңкесінің табысы 1899 жылы 78 000 сомға жеткен. Жәрмеңкелер қазіргі тауар биржаларын құруға негіз болғаны белгілі. Биржалар бір жағынан қаламен көшпенді халықтың арасындағы байланысты нығайтуда да біршама рөл атқарды. Семей өңіріндегі алғашқы тауар биржасы 1910 жылы 29 маусымда ашылды [7, 3-4 б.]. Оның пайда болуына Қазақстан мен Ресей арасындағы экономикалық байланыстардың нығаюы да әсер етті. Семей биржасы Москва мен Петербург ет және мал өнеркәсібі биржаларымен, сонымен қатар Орынбор, Түркістан және кейбір Батыс Сібір қалаларының биржа комитеттерімен тұрақты байланыс жасап тұрған.

Тауар биржасының негізгі мақсаты жергілікті сауда және өнеркәсіпті қолдау қажеттілігінен туындады. Биржа комитетінің құрамына жергілікті сауда

және өнеркәсіп буржуазиясының өкілдері кірді. Сонымен бірге акционерлік компаниялар мен коммерциялық банктердің өкілдері мен биржа мүшесі болды. Семей биржасының мүшелері болып ірі саудагерлер мен өнеркәсіпшілер Л. Мусин, А. Плещеев, Қ. Үкібаев, Красильников, Мұртазин, Мірсалимов, Ғабдулжапаров және тағы басқалар сайланды. Қазақстан мен Ресей арасындағы экономикалық байланыстардың ұлғаюы, ішкі айырбастың өсуі, жәрменкелер, дүкендер санының көбеюі, қоймалар және олардың тауар айналымының артуына ықпал етті. Осының әсерінен қалаларда банкілер ашыла бастады. 1887 жылы Семейде Мемлекеттік банктің бөлімшесі ашылды.

Жалпы Семей саудасы жақсы деуден гөрі тамаша дерлік деңгейде өркендеп кетті. XIX ғасырдың орта шенінде қала тұрғындарының 2688-і көпес, оның тұрғындарының 2-гильдиядағы, 346-сы – 3-гильдия дәрежесіндегі көпес болған. Қысқасы, Семей Сібірдегі ең қалталы қаланың біріне айналды, оған оның жәрменкелерінің даңқы қосылып, атағы елден елге жерден жерге жетіп, Еуразия кеңістігіне ауадай жайылды. Орта Азия мен Қытайдан тең артқан мыңдаған түйелер келетін Семейге «алтын түйесі» жарқыраған гербтің тағайындалуы (1854) заңды дүние болды [2, с. 120-121].

Қорытындылай келе, Семей өңірі – ежелгі Ұлы Жібек жолының солтүстік шығыс жағында орналасқан байырғы сауда мекені болғаны тарихтан мәлім. Сондай-ақ, Қазақстандағы рухани-мәдени тарихы тереңде жатқан көне қалалардың бірі болып табылады. Себебі әрбір халықтың өз тарихын, оның ішінде өз туған өлкесінің тарихын жан-жақты ғылыми тұрғыда зерттеу керектігін бүгінгі тарих ғылымы дәлелдеп отыр.

XIX ғасырдың II жартысындағы Семей өңірі сауда байланыстарының тарихы – отандық тарих ғылымындағы маңызды тақырыптың бірі. Оның маңыздылығы сол кезеңдегі болған оқиғалар мен өзгерістерге байланысты. Атап айтсақ, қаладағы көпестердің рөлі, өндірген өнімдерін сауда айналымына енгізу, т.б. өнеркәсіптің даму тарихында сауда қатынастардың пайда болуы, өнеркәсіп салаларының қалыптасуы, дамуы өте күрделі жол болды.

Әдебиеттер

- 1 Кашляк В. Н. Семипалатинск. Три века истории. – Новосибирск, 2002. – С. 371.
- 2 Касымбаев Ж. История города Семипалатинска (1718-1917 гг.). – Алматы, 1998. – 115-126-б.
- 3 Алдабек Н. Россия и Китай: торгово-экономические связи в центральноазиатском регионе в XVII-XIX вв. // ҚазҰУ хабаршысы. Тарих сериясы, 2001. – №3. – С. 7-8.
- 4 Касымбаев Ж.К. Казахстан-Китай: караванная торговля в XIX – начале XX вв. – Алматы: Өлке, 1996. – С. 203-206.
- 5 Сопыбекова К. Такой была родина Абая // Юридическая газета. – 1998. – 12 августа.
- 6 Абрамов Н.А. Областной город Семипалатинск. – Записки ИРГО. – 1861. Кн. 1. – С. 163-164.
- 7 Апсаямов Н., Сұлтанов Ө. Семей және сауда-экономикалық кеңістік // Семей таңы. – 1998. – 24 қыркүйек. – 3-4-б.

References

- 1 Kashljak V. N. Semipalatinsk. Tri veka istorii. – Novosibirsk, 2002. – S. 371.
- 2 Kasymbaev Zh. Istorija goroda Semipalatinska (1718-1917 gg). – Almaty, 1998. – B.115-126.
- 3 Aldabek N. Rossija i Kitaj:torgovo-jekonomicheskie svjazi v centroalnoaziatskom regione v HVII-НІН vv. // Kaz.YU habarshysy. Tarih serijasy, 2001. – №3. – С. 7-8.
- 4 Kasymbaev Zh.K. Kazahstan-Kitaj: karavannaja torgovlja v XIX – nachale XX

vv. – Almaty: Olke, 1996. – С. 203-206.

5 Sopybekova K. Takoj byla rodina Abaja // Juridicheskaja gazeta. – 1998. – 12 avgusta.

6 Abramov N.A. Oblastnoj gorod Semipalatinsk. – Zapiski IRGO, 1861, kn. 1. – С. 163-164.

7 Apsaljamov N. Syltanov O. Semej zhəne sauda-jekonomikalyk kenistik // Semej tany. – 1998. – 24 kyrkyjek. – 3-4-в.

БАЙСАРИНА К.К., БАЗЕН Б.К.

Государственный университет им. Шакарима города Семипалатинска

ИСТОРИЯ ЯРМАРОК СЕМИПАЛАТИНСКОГО РЕГИОНА

(II половина XIX века)

Резюме

В научной статье показаны основные предпосылки для развития торговой деятельности в регионе Семей (II половина XIX века), рассмотрены развитие торгового дела восточного региона, проанализированы его влияние на народное экономическое положение народа и степень развития предпринимательства в сфере торговли.

Ключевые слова: ярмарка, торговля, экономика, товар, биржа, промышленность, товарообмен.

BAYSARINA K.K., BAZEN B.K.

Shakarim State University of Semey

HISTORY OF FAIRS OF THE SEMIPALATINSK REGION

(2-nd half of the XIX-th century)

Summary

In this research paper, we showed the basic preconditions for development of trade in the region of Semipalatinsk (2nd half of the 19th century), discussed the development of the eastern region's trade affairs, analyzed its impact on the national economic state and the degree of entrepreneurship development in the field of trade.

Keywords: fair, trade, economy, goods, exchange, industry, торговля, экономика, товар, биржа, промышленность, trade barter.

**ТАРИХ ЖӘНЕ ДЕМОГРАФИЯ
ИСТОРИЯ И ДЕМОГРАФИЯ
HISTORY AND DEMOGRAPHY**

УДК 94(=5 12.122) (571.15) : 314.1

ҚАЛШАБАЕВА Б.К.

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, тарих, археология және этнология факультетінің профессор м.а., т.ғ.д.

**ҚАЗАҚТАРДЫҢ АЛТАЙ РЕСПУБЛИКАСЫНА ҚОНЫСТАНУЫНЫҢ
КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ***

Аннотация

Мақалада қазақтардың қазіргі Алтай Республикасына қоныс аудару тарихы, себептері, көші-қоны, оның бағыты, орналасуы мен этникалық және сандық құрамы қарастырылады. Автор қазақтардың аталған аумаққа қоныстану тарихын ХІХ ғасырдың екінші жартысына жатқызады. Қазақтардың Алтай Республикасына қоныс аударуы екі держава – Ресей және Қытайдың этносаяси үдерістерімен бірге өз еліміздегі саяси оқиғалармен де байланысты болды. Мақалада қазақтардың этникалық құрамы, олардың орналасу аумақтары мен сандық мөлшері де айқындалады.

Мақалада тақырыпқа қатысты зерттеулермен бірге ел арасынан автор жинаған далалық тарихи-этнографиялық материалдар да талданып, салыстырмалы түрде берілген.

Кілт сөздер. Алтай Республикасы, Қошағаш, қоныстану тарихы, Монғолия, Қытай, Онгудай, Улаған.

Қазақ диаспорасы мен репатрианттарының этникалық тарихын, этномәдени ерекшеліктері мен тарихи Отанға бейімделу үдерісі ҚР БҒМ 1147/ іргелі зерттеу ғылыми жоба аясында 2012 жылдан бері зерттелуде. Осы кезеңнен бері Түркиядағы, Орталық Азиядағы қазақ диаспорасы мен Қазақстанға көшіп келген оралмандар арасында ғылыми экспедициялар мен іссапарлар ұйымдастырылып, зерттеулер жүргізілуде. Соның бірі 2013 жылы Алтай Республикасы аумағына ұйымдастырылды. Зерттеу барысында қазақтардың Ресей Алтайына қоныстану тарихы, себеп-салдары, орналасу ерекшеліктері мен сандық мөлшері, этномәдениетіндегі ерекшеліктері зерделенді. Сонымен бірге бұл мақалада қазақтардың Алтай Республикасына қоныстану тарихына қатысты зерттеулер мен ел арасынан жиналған деректерді салыстыра отырып қарастырдық.

Қазіргі Алтай Республикасы территориясындағы қазақтар соңғы екі ғасыр бойында осы аумақта алтай, орыс халықтарымен бірге тұрақты өмір сүруде. Алтай Республикасының Қошағаш ауданындағы қазақтар өзінің тілін, салт-санасын, дәстүрлі мәдениетін ұрпақтан-ұрпаққа жалғастырып, ұлттық болмысын сақтап отыр. Себебі, мұндағы қазақтар белгілі бір аумаққа шоғырлана орналасып, ауданның басым бөлігін құрайды. Қошағаш ауданының төрағасы болған Әуелхан Жазитұлы: «Ресей құрамындағы Алтай Республикасы әкімшілік бірлігіне қарайтын Қошағаш ауданы орташа есеппен теңіз деңгейінен 2000 м, биіктікте

*Мақала Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі гранттық қаржыландыру бойынша 1147 «Қазақ диаспорасы және репатриация: этномәдени мұраларын зерттеу және тарихи Отанға бейімделу проблемалары» ғылыми жоба аясында орындалды

орналасып Моңғолия, Қытай, Қазақстан елдері және Тыва республикасы, Усть-Кокса, Онгудай, Улаган аудандарымен шекараласқан 20 мыңдай гектар алқапты иеленіп жатыр. Жер көлемі 19862 шаршы шақырымды алып, Алтай Республикасы территориясының 21,3 пайызын құрайды. Ондағы 12 территориялық-өкімшілік бірлікте (елді-мекендерде) 20 мыңдай адам өмір сүруде. Осының 60 пайыздан астамы қазақтар», – деп көрсетеді [1]. Ал Алтай қазақтарын зерттеушілердің бірі ғалым Е. Октябрская: «Қошағаш қазақтары аудан халқының 10200 адамын, яғни 53,37%-ын құраса, ал Таулы-Алтай республикасының астанасында 1250 қазақ өмір сүріп, өлкедегі халықтың 2,23% -ын алып жатыр», – деп жазады [2, с.27]. Жалпы Алтай Республикасы бойынша қазақтар сан жағынан орыстар мен алтайлықтардан кейінгі үшінші орынды алады. Аймақтағы қазақтардың 80%-ы Қошағаш ауданының бес елді мекендері: Қошағаш, Төбелер, Жаңа-Ауыл, Джазатор, Теленгит-Сортоғойда қоныстанса, 15 %-ы Усть-Кан ауданының Тураты селосында, қалғандары республиканың басқа аудандарына орналасқан [3, 94].

Қазақтар Алтай аймағын ежелден мекендегенмен де, қазіргі Алтай Республикасында тұрып жатқан отандастарымыздың қоныстануының өз тарихы бар. Кейбір зерттеулер мен ел арасынан жиналған материалдар XIX-XX ғ. Орталық Азия мен Ресейдің шығыс бөлігін мекендеген, бүгінде негізгі бөлігі Қошағаш ауданында өмір сүретін Алтайдағы қазақ диаспорасы Ресей және Цинь империясының геосаяси мүдделерімен байланысты этносаяси үдерістер нәтижесінде қалыптасқандығын дәлелдейді.

Жазитов Әуелхан өзінің аудан тарихына қатысты қолжазбасында қандастарымыздың ауданға қоныс аударуы жөнінде: «Қазақтар Қошағаш аймағына яғни Шүй даласына екі бағытпен: бірінші Қазақстаннан, екінші жолы Моңғолия жері – Қызылкөзек, Қалғұты арқылы келген. Қазақтардың бұл аумаққа қоныстануына сол замандағы саяси, экономикалық және әлеуметтік жағдайлар 1750-1770 ж.ж. аралығындағы Патшалық Ресейдің қазақ жерінің шекаралық өлкелеріне қамалдар мен бекіністер салып, әскери гарнизондар орнатып, жазалаушы әскери отрядтар санын молайтып, күш-қуатын нығайтуы ықпал етсе, сонымен қатар сол маңайдағы олардың қыстау қораларын, жаз жайлау, кең өрісті жайылымдарын өз билігіне алуы еді», – деп жазады [1]. Ақиқатында Ресейдің қазақ жерін отарлау саясаты қытай жағына қауіп төндірді. Бірақ, бұл кезде ішкі қайшылықтарға байланысты қытай империясы жаңа өлкені игеруге еш мүмкіндігі жоқ еді. Соны пайдаланған Орта жүздің Керей, Найман тайпаларының бір бөлігі Ресей отаршыларының қысымынан ығыса көшіп 1757-1830 ж.ж. аралығында Алтайдың оңтүстік өлкесін иемденді», -дейді [1]. Бұл өлке қытай империясының иелігінде болғандықтан осында келіп қоныстанған қазақтар да солардың бодандығында болып есептелді. Алайда нағыз шындыққа жүгінсек, осы жылдар ішінде қазақтар тек қағаз жүзінде ғана Қытайдың қоластында болды. Оның басты себебі – Мәнжі-Чин патшалығы жаңадан қоныс тепкен қазақтарға әуелінде «ұзын арқау, кең тұсаумен» қарап «кеңпейілділік» сынай танытса, 1830-жылдардан басталған шетелдердің қауіпті қысымы, «Апиын соғысы», т.б. соғыстар мен көтерілістер, ішкі қайшылықтар Мәнжі-Чин империясы мен Патшалық Ресей арасындағы шекараны қалайда жеделдетіп белгілеуге, «шекара келісімін» жасап, осы аумақтағы халықты бөліп тұрақтандыруға мәжбүр етті.

Бұл істі екі держава Ресей мен Қытай 1864 жылы «Шәуешек келісімін», 1881 жылы «Пекин-Петербург келісім-шарттарын» жасап, қазақ жерін өз қалауларымен бөліп алғанымен шекара бойындағы қазақ халқын бөлісуге келгенде әлде де бірнеше жылдар күте тұруға тура келді, үнемі көшіп-қонып жүрген қазақтар қай елдің қарамағына өтуді бір жылдың ішінде өздері шешсін деген қаулы жасайды [4, с. 720-729]. Ә. Жазитұлы: Осындай ұлы империялардың отарлаушылық саясатының әсерінен Алтай жотасының оңтүстігіндегі Керейлердің бір бөлігі 1865 жылдардан бастап Моңғолияға өтсе, олармен бірге бүгінгі Шүй даласындағы Наймандардың біразы

Монғолия жерін басып Қызылкезен, Қалғұты арқылы, ал қазақ жеріндегі (Шығыс Қазақстан) Қотанқарағай, Марқакөл Наймандарының бір бөлегі Шыңғыстай, Аршаты арқылы осы аумақтағы Шүйге келген, – деп тұжырымдайды [1]. Ал зерттеуші Е. Шмурло өз еңбегінде: «XIX ғасырдың II жартысынан кейін Ертіс өңірінен, Монғолия мен Қытайдан оңтүстік Алтайдың (Алтай республикасының Қошағаш ауданы территориясы) шекаралас аймағына қазақтардың көші ағыла бастайды. Бұл аймақ, негізінен, 200 жыл бойы (XVIII–XIX ғ.) Өскемен уезі Бұхтарма өзенінің оң жағалауындағы қазақтардың қыстауы болды. Кейінірек алтай теленгиттерінің келісімімен Шу болыстығының жерлерін жалға ала бастайды. Сөйтіп, олардың ішкерілей енуі бірнеше ондаған жылдарға созылады», – деп жазады, с.17-23]. Бірақ орыс өкіметі мұсылман-қазақтардың Алтай өлкесінде көбейіп, күш алып кетуінен қорқып әртүрлі саясат қолданып бақты. Мәселен, діни миссия мақсатымен мұсылмандарға қарсы 1880 жылы бөлім ашып, көптеген шіркеулер салынды. Аумаққа қоныс аударған қазақтардың бір бөлегінің христиан дінін қабылдап, шоқынғаны жөнінде де зерттеулерде аз айтылмайды. Мәселен, 1872 жылы шоқынған 114 адамның 32-сі қазақ, 29 жұптың христиан дінінде қылған некесінің 8-і қазақ, осы дінде жерленген 24 адамның 12-сі қазақ болды [6, с. 85]. XX ғ. басында шекаралас аудандарда қазіргі Улаған және Қошағаш аудандарында бірде-бір мешіт болған жоқ, есесіне 6 православиелік шіркеулер болды [5, с.17-23]. Әрине, қазақтардың кейбір тобының шоқynu себептері, олардың этникалық және этномәдени ерекшеліктерін анықтау қосымша зерттеуді қажет етеді. Сондықтан ол өз алдына бөлек тақырып.

Жоғарыда келтіргендей қазақтармен басқа да халықтар жоғарыдағы екі империялардың үстем мүдделеріне бағынышты болып жайылым жер үшін салық төлеу т.с.с. қысымшылық көріп отырды. Таулы Алтайда тұрып жатқан қазақтардың ата-бабасы Шу даласына сонау XIX ғасырдың 80-жылдары келді. Шекаралас аймақтардағы ашық шекара жағдайы аумақтағы халықтардың ырықсыз көші-қонына ықпал етті. Сондықтан да кейде қытай иелігіндегі қазақтар салықтан жалтарып ресей иелігі аралығында да көшіп-қонып жүрді. Оларды көбіне қошағаштықтар не шу қазақтары деп атады.

1912-1913 ж. Шу өзенінің солтүстік жағалауында қазақ болыстығы құрылып, оның иелігіндегі ер адамдар саны 672, оның 462 сарғалдақ (найман руынан), 210 катон қазақтары болды [1].

Қазақтардың ауа көшуінің тағы бір себебі халықтың мал шаруашылығының ыңғайы еді. Отаршылардың озбырлығынан өз жерінде өгейлік көріп, ата қонысынан, мал жайылымнан айырылып, әлеуметтік-экономикалық жағдайы қиындаған қазақтар малға да, жанға да жайлы, өрісі мол бос кеңістік іздеумен де көш бағытын өзгертіп отырды. Мәселен, Қытайдың Алтай жағына көшкен қазақтар енді жерсініп келе жатқан шақта «Қызылаяк» шапқыншылығына ұшырап әрі мал жайылымынан таршылық көріп, қайтадан бұрынғы жұрты Шыңғыстай, Аршатыға келеді. Бірақ бұл өлкені казак-орыстар иемденіп, жайылым жерлердің көбі егіндікке айналғандықтан қазақтарға бұл жерлерге тұрақтауға қолайлы болмады. Сондықтан Найман ішіндегі азғана Қаратай ұрпақтары сол кездегі «кабинеттік бос жерлер» деп аталған Ресейдің Алтай аумағындағы Қалғұты, Үкөк, Жазотыр, Зерлікөл, Аюты, Шағанбұрғысын, Дарқыты, Қаратал, Қарашатқал деген жерлерге келіп мекендеп қалды [7].

Қазақтардың Қошағаш аумағына ауа көшуі XX ғасырдың бас кезінде одан әрі қарай жалғасын табады. Мәселен, Монғолияның Қобда округінде билікті жеңіп алған Джалама ойраттардың тәуелсіз мемлекетін құру мақсатында басқа этникалық топтардан құтылуды көздеді. Оның бұйрығы бойынша қазақтар мал-мүлкінен, жайылымынан айырылды. Әбден қысым көрген қазақтар орыс шекарасына қарай қашты. Бірақ қазақтардың Ресей иелігіне қарай ығысуына қарсы болған орыстар қазақтардың Монғолияға қайта көшуін үгіттеді. Қайта көшкісі келмеген

қазақтардың бір бөлегі Шығыс Қазақстанға және Томск губерниясына, ал енді бір тобы Алтай округіне қоныс аударады.

1900 жылы Ресей иелігіне өту қарсаңында Шу даласындағы қазақтардың үй саны 110-ға, ал 1907 жылы 150 үйге жетті. Онғудай орманшының мәліметі бойынша 1912 жылы Шу, Джазатор, Колгуты және Ак-Алахи жеріне 446 үй қазақтар оның 199-ы шынғыстай және 247-сі сарғалдақтар болды. Шу даласын игерген қазақтар жеке болыстықты құруды талап етеді [2, с. 32].

XIX ғасырдың аяғы XX ғасырдың басында Шүйде екі болыстық құрылды. Бірінші Шүй болысы: Дарқыты, Шағанбұрғысын суын өрлей Жазотырға дейінгі аумақты алса, екінші Шүй болысы Шүй өзенінен өрлей Дүздытқа қарай орналасқан. Бұл жерлер ол кезде Тілеуіт (алтай) халқына беріліп қойғандықтан келген қазақтар бірінші, екінші болыстардың зайсандарына сый-сияпат, тарту-таралғы беріп және 50-100 сом салық төлеп, жайлау, қыстау алып тұрған [1]. Бірінші Шүй болысының зайсаны Сама, екінші Шүй болысының зайсаны Очуржап деген тілеуіттер болған. Ел аузындағы әңгімеге қарағанда қазақтардан алғаш Шүй жерін мекендеген адам Қыранбай делінеді. Ол жалғыз атпен, екі әйелін алып, жерінен қашып Сама Зайсанға келіп паналап, оның сарлығын бағып, бақташы болған деседі. Осы өлкеге жер шолып келген Құлжабайдан тараған Бекбаудың балалары Балық пен Назарға жолыққан Қыранбай Сама Зайсанның жерін көрсетіп жіберген дейтін мәліметтер де кездеседі [8]. Ал Қалғұтыға Есембайдың кенже ұлы Алыбайдың балалары Бақат пен Боздың ұрпақтары келіпті. Оларды «Жұлдыздың Сарғалдағы» деп атаған. Дегенмен, «Шүйге (Қосағаштың айналасына) алғаш елді бастап келген кім?» деген сұрақ туса, бүгінгі күні әркім өз ру, ата-бабаларын атай бастайды. Мысалы, ақсақал Абылаш Ақбасұлының айтуынша, бұл өлкеге алғаш аяқ басқан адам Жабайұлы Шегір. Ал, Құлжабай ұрпақтары Абдолла Қалдекеұлы десе Самай-Жетіген ұрпақтары Атшабар Құқайұлын, Дәулет ұрпақтары Тоқтамыс Мұналыұлын атайды. Біздің ұғымымызша – Тоқтамыс Мұналыұлы Дәулеттің биі, атағы елге әйгілі, аса беделді, Дәулет ауылының берекесі, қорғаны болған адам. Ол кісі қайтыс болғаннан кейін қарауындағы елді оның ұлы Нұрсолхан басқарған. Бірақ олар Шүйге келмеген, Жазотыр маңайында өмір кешкен. Атшабар Құқайұлы – Самайдың биі, шешен, мықты адам болған деседі. Бұл кісі де Жазотырда тұрақтап, бертінде ғана Шүйге келіп, осында дүниеден өткен. Қабірі Қаратал камырынан жоғары, Дарқыты өзенінің оң жағында, «Би сүйегі» деп аталады. Бұл А.Н. Самойловичтің [9] зерттеу еңбегі мен Мінәт және Дүйсенұр ақсақалдардың әңгімесінде Абдолла Қалдекеұлы бастаған Құлжабайлар 1880-жылдар шамасында Жұмалы, Шаған бұрғысын, Дарқыты арқылы келген. Бірақ алғаш жер көріп, шолу жасап келгендер жоғарыда айтылған Бекбау балалары Балықпен Назар» екендігін көрсетеді [7]. Бүгінгі Қосағаш қазақтарының арғы аталары Мұналыұлы Тоқтамыс бастаған Дәулет рулары және Құқайұлы Атшабар бастаған Самай, Жетіген және басқа да рулар Қазақстанның екі бөлек жерінен Семей, Өскемен, Шынғыстай болыстарынан, ал екінші тобы – Бекбау ұрпақтары мен Қалдекеұлы Абдолла басқарған Сарғалдақтар Қытайдан Моңғолия арқылы келген екен деседі [10]. Алтайға қоныс аударған қазақтардың негізгі бөлігі найманның сарғалдақ және самай рулары еді. Оңтүстік Алтайда наймандардан басқа абақ-керейлер мен уақшағайлар болды [11, с. 5].

1898 жылы зерттеуші ғалым Е. Шмурило экспедициясы осы өлкемен жүріп өтіп, Алтай стансасынан Қосағашқа дейінгі сапарының жолын белгілеп отырған. Осы құжатта Е. Шмурило: «Үкөк және Қалғұты – бос кабинеттік жерлер. Осы жерлерде көп жылдар мекендеп, көшіп-қонып жүретін Шынғыстай болысының, Өскемен уезінің қазақтары жайлайды. Укокте 11 үй Дәулеттер, Бітеу Қанаста 20 үй Сарғалдақтар, Қалғұтыда 18 үй Дәулеттер (рулар) күздейді. Осы 49 үй Қалғұтыда Ақалақы суын жағалай қыстайды. Қазақтардың екінші бөлігі Зерлікөлде, Жазотырда, Жұмалыда жайлауда болса, Шүй мен Дарқыты өзені аңғарында, яғни

Семей обылысының шекарасынан әрі қарай шығыс жақта қыстайтын болған [5, с. 12-17].

Жалпы Қошағашқа қазақтар қай жылы қандай ауыл, қандай адам алғаш тұрақтап қоныс тепкені туралы ел аузында әртүрлі деректер кездескенімен, олардың алғаш қоныстануы 1865-1870 ж. деген тұжырымға саяды. Аталған аумаққа басталған көші-қон үдерісі 1930-жылдарға дейін жалғасады. Дегенмен де, А.Н. Самойловичтің [9, с. 729-736], экспедициялық баяндамасында және Қошағаш өлкесінде болған саяхатшы ғалымдардың жазып қалдырған мұралары мен сол кездегі әкімшіліктік органдардың ресми іс-қағаздарындағы мәліметтерге жүгінсек, Қошағаш өлкесіне қазақтар 1870-жылдардан жер шолып, жаңа қонысқа қолайлы орын болжау мақсатымен өз шолғыншыларын жіберіп, бірен-сараңдап келіп-кетіп жүреді де 1875-1880 ж. аралығында Қосағаш, Шүй бойына түбегейлі қоныс аударады деген түйін жасауға болатын секілді. Сондай-ақ, Әуелхан Жазитұлы өз қолжазбасында: «1927 жылы маусым айында Қошағашқа барған Мінәт Шамов және Дүйсенүр ата-бабасының 54 жыл бұрын Қытайға қоныс аударғандығын, соның ішінде қаратай, самай және қаракерей найман ұрпақтары болғандығын жазады. Бұл кезең 1873 жылға сәйкес келсе, қытайдан 10 жылдан кейін аз-аздан көшіп, біртіндеп Қалғұты, Үкөк, Жазотыр, Жұмалы, Аюты, одан бері Дарқыты, Чағанбұрғысын, Қаратал, Төбелер, Қарашатқа келдік дегені 1883 жылға, ал Құлжабай ауылы Шүй өзеніне 35 жыл бұрын келгеміз дегені 1892 жылдарға жатады», – деп көрсетеді [1]. Сонда қазақтар аймаққа тек Монғолия мен Қазақстаннан ғана емес, Қытайдан де келгендігін көрсетеді.

А.Н. Самойлович өзінің еңбегінде: «1905-1914 жылдарда, Дүйсенүр және Мінәттің айтуы бойынша, тілеуіттердің болыстық өкілі Ақы Бұйдаханұлын қазақтардың мөрсіз уәкілі етіп тағайындаған», – деп жазады [9, с. 721-725]. Сол сияқты архив құжатында да: «1908 жылы қазақтардың өтінішіне сәйкес Губернатордың шешімімен Шүй өзенінің сол жағын қазақтарға, ал тілеуіттерге оң жағы бекітіліп, 1912 жылы жер өлшеушілер (землемерлер) келіп қазақтарға жерді белгілеп берген деген деректер бар [12, л. 42-54]. Алайда жер алу жұмысы оңайлықпен бітпеген, көптеген дау, тартыс, шағымданулар да болмай қалған жоқ. Бұған мысал ретінде Екінші Шүй болысының рулық старостасының 1900 жылы Бийск 3-учаскенің шаруашылық бастығына жазған рапортын назарларыңызға ұсынайық: «Еркін зайсан Абдолла Сарғалдақов және Семей, Өскемен уезі, Шыңғыстай болысының қазақтары Ресей империясының жер аумағындағы екінші Шүй болысының аймағын 15 жылдан бері мекендеуде. Үш-төрт жыл бұрын (1887 ж.) Манарше атына 262 адам арыз жазып бодандығын алуды тілеп өтініш берген. Мұндағы жер малға ыңғайлы және кең болған соң, олар қайта қоныс аударғысы келмейді. Қазақтар мал өсіреді және атпен, түйемен сауда істеп шұғылданады. Жеке куәлік, ешбір құжаттары жоқ. Еркін зайсан Абдолла Сарғалдақовтың қол астында 110 үй бар. Екі ұйым Шыңғыстай болысының қазақтары Нұрсолтан Тоқтамысұлының басшылығында 94 үй, Атшабар Құқайұлының қол астында 54 үй бар. Бұл ел бұрын Жазотыр, Үкөк, Қалғұтыға келіп, кейін болыстықтың ішкі жағына ауған. Бұлар бізді әбден ығыстырып тастады. Біз бірнеше рет бастықтарымызға көшпенділерді қайта жер аударуға өтініш жазғамыз, бірақ жауапсыз қалды» [13].

Мұхтасыров Пионер ағаның жинаған материалында «...Орыс жеріндегі Дарқыты алқабын біз кешке жақын басып өттік. Түнейтін ауылымызға дейін жеті шақырымдық жер. Жол бойы жергілікті халықтың байлығы көзге ұрады. Мыңғырған қой отарлары мен жылқы үйірлерін кездестірдік. Бұл халық Құлжабай деген атадан тарайтын ел. Олар Орыс жерінде тұрғанымен Қытай бодандығында болған. Олардың аталары бұрыннан бері Шыңғыстай мен Аршатыны мекен еткен. 30 жыл бұрын, 1865-1866 ж. жоғарыда аталған жерлер Қытайға қарап тұрғанда олар шеттетіліп қысым көріп, оңтүстік жаққа Қобдаға (Моңғолия) асқан. 15 жылдан кейін, 1880 жылы қайта оралып бірінші, екінші Шүй болыстарына

келген. Бірақ соңғы кездері жер иелері – тілеуіттер көшпенділерді қуып, оларға жерді жалға беруден бас тартқан. Жайлаулары мен қыстауларынан айырылып калудан қорқып құлжабайлықтар 1887 жылы ресми түрде Ресей қоластына кіргісі келетінін мәлімдеп, Ұлы Ағзамның атына өтініш те жіберген. Бірақ жауап қайтарылмағандықтан бұл іс күні бүгінге дейін созылып келеді. Бұл мәселені шешуге байланысты құжат Ішкі Істер Министрлігі, императорлық Ұлық Ағзам кабинеті Шетел Істері министрлігіне жіберілген. Құлжабайлық зайсан өз ағайын-туыстарының жанұялық тізімін жасаған. Еркін қазақ зайсаны Абдолда Қалдекеұлы Сарғалдақовтың қарамағындағылар жанұя тізімінде бәрі де «Сарғалдақов» деген фамилиямен аталады. 1893 жылы жасалған тізімге 77 жанұя, оның ішінде 105-і ер адам және 124-і әйелдер тіркелген. Содан бері тағы 3 үй қосылды. Сондықтан қазіргі уақытта Ресей патшалығының қоластына кіреміз деп тілек білдірген барлық құлжабайлықтар 80 жанұя. «Құлжабайлықтар» деп олар үлкен аталарының атымен аталады. Осы барлығы 80 жанұя қазіргі уақытта Дарқытының өңірінде, Жазотыр, Жұмалы өзендері мен Зерлікөлде жайлайды. Ал қыстауларына келсек, Дарқыты өзенінің төменгі сағасына 30 үй, Шағанбұрғысын өзенінің сағасында 50 үй орналасқан. Олардың ауылдары бөлек болыс болып мекендеп отыр. Өзінің ішкі басқару жүйесінде олар толық автономияны пайдаланады. Сондықтан Құлжабайлықтар әкімшілік ауылдарға бөлінуді білмейді. Олар тек қана рулық ауылдарға бөлінеді. Зайсанды – болысты ешкім тағайындамайды, туған-туыстардың сайлауы бойынша басқарады. Қазіргі зайсан Абдолда Сарғалдақов 21 жасынан бері 20 жыл бойы зайсан дәрежесінде қызмет еткен» делінеді [7]. Құлжабайлықтар егін екпейді, қыста киіз үйлерде өткізеді, ағаштан үй салмайды. Малды жыл бойы жайылымға жаятындықтан шөп шаппайды. Е. Шмурило: «Рулық байлығы 2 500 жылқы, 15 000 қоймен өлшенеді. Бийск және Өскемен саудагерлері жылында олардан 2 000 қой сатып алады, бірақ, жылқы сатып алмайды, ал айырбас сауда арзан. Қойдың бағасы 2 сомға дейін, жылқы 20 сомға жетеді», – деп жазады [5, с. 225-227].

Қазақтардың көші-қонына қарсы орыстар мен алтайлықтар жоғары жаққа үнемі шағым-өтініш білдіріп отырған. Осы жөнінде 1908 жылы 27 қаңтарда Томск губерниялық басқармасы император Ағзам кабинетінің Ведомствосындағы Алтай округінің бастығына жазылған хатта: «Бийск уезі екінші Шүй болысының рулық старостасының рапортына қарағанда Шүй болысының тілеуіттері өздеріне пайдалануға берілген жерлеріне Сарғалдақ руы қазақтарының орналасуына қарсы болып отыр. Өйткені қазақтар Шүй өңіріндегі ең жақсы жерлерді иеленіп алып, жергілікті тұрғындарды яғни телеуіттерді орманға ығыстырып тастады. Екіншіден, қазақтардың арасында барымта мен қарақшылық өріс алған. Аталған қазақтар бұрынғыдай Шүй болысының телеуіттер мекендеп отырған жерлерінде көшіп-қонып жүр. Онымен қатар олар екінші Шүй болысының ру басқармасына жерді пайдалану үшін жылына 500 сом жер ақысын төлейді. Бірінші Шүй болысының ру старостасы тілеуіт жерінен қазақтарды жер аударып қайта қуып салу туралы мәселені қайта көтермек», – деп жазылған [13, с. 3216]. Берілген құжаттарға қарағанда «Қосағаштың қазақтары 1880 жылдары көшіп келсе де тек 1902 жылы Ресей азаматтығын алған, 1908 жылға дейін меншікті жерге ие бола алмаған. Бірақ қазақтардың жер мәселесінің жауабы 1908 жылы 31 маусымда шешіліп, губернатордың нұсқауы бойынша Шүй өзенінің сол жағы қазақтарға, оң жағы тілеуіттерге берілсін делінеді. Ал 1912 жылы жер өлшеушілер комиссиясы келіп тілеуіттерден қазақтарға, яғни 672 адамға жер бөледі. Бұл 1912 жылы қазақтың саны 672 адам болғанын дәлелдейді», – деген нақты қорытындыға келе аламыз. Негізінен 1928 жылға дейін Жазотыр жері Қазақстанға қарап тұрды да тек 1928 жылы Үкөк өзенінен бергі жер Таулы Алтайға қосылды. Ал Жазотыр ауылы 1930 жылға дейін әкімшілік жағынан Қазақстанның билігінде болды. Қазіргі Жазотырдағы алғашқы мектепті Қазақстан жағы 1928 жылы салдырған [14]. Әуелхан Жазитұлының айтуынша арғы атасы (Жазиттің әкесі) Жатқанбай 1931

жылдары осындағы ауыл советтің төрағасы болып істеген екен. 1928 жылға дейін Жазотыр-Укок жерлері Омск губерниясына, Семей уездіне, Шыңғыстай болысына қарап тұрған. Бұл жерлер Мұналыұлы Токтамыстың ақ патшадан ағайын-туыстарына сұрап алған жерлер. 1928 жылы шекараны нақтылау барысында Қазақстан Республикасына ресейдің Усть-Кокса аумағынан орысша атауымен Фыкалканы (қазақша Бекалканы) ал оның есесіне Укок Жазотыр жерлерін Ойрат автономиялық облысына қаратқан.

Ресейлік Алтайдағы, Қошағаштағы қазақтардың санын ұжымдастыру науқаны, одан туындаған 1932 жылғы ашаршылық онан әрі толықтырды. Жандәрмен бас сауғалаған талай азаматтар Қытайға, Моңғолияға, Ресейге қашты, жолда қырылды, барған жерлерінде де ажал аранына түсіп, көбі өлім құшты, айдалды, атылды. Сол бір зобалаңы көп зауалды жылдарда бірталай жанұялар Қошағаштағы ағайындарына келіп бас сауғалады.

А. Шәкіртқажы 1911 жылдан Патша үкіметінің әкімдеріне Шүй бойындағы ағайындарының атынан өтініш жазып жүріп Екінші Шүй болысын Қазақ болысы атандырған тарихи рөлі зор тұлға.

Сол кездегі тілеуіт, Моңғол Алтайдың әрбауырында мекендеген тайпалар мен рулар арасындағы барымта-қарымта, басқа да себептерден туындаған дау-шарға ерте араласып, талай тартыстарда тапқыр кесім айтып, әділ шешім жасап отырған. Керей ағайындар Шәкеннің батылдығына, шешен, тапқырлығына сүйсініп, «Найманның жарау қарасы» атандырған. Үлкендердің айтуынша ол кісі дау-дамайды шешетін жиындар да малдасын құрған күйі таңертеңнен кешке дейін қозғалыссыз отыратын, қашан дұрыс кесім жасалғанша орнынан тұрмайтын адам болған екен.

Шәкіртқажы Абдолдаұлы 1924 жылы Қосағаш қазақтарының атынан Қазақстан Үкіметіне арыз жазып, олардың атажұртқа көшіп барғысы келетінін жеткізген. Арызда: «90 үй көшіп барамыз. Бізге бір жер берулеріңізді өтінеміз», делінген екен. Сол кезде Нуролла Бақырбаев деген адам:

Есенбайда Шәкең би,

Қалды-ау, мынау қайран Шүй!

Күркір айға көшем деп,

Жазылған анау тоқсан үй, – деп өлең шығарған.

Қазақстан Үкіметі арызды қабылдап, Үкөк маңынан жер береді де оған 90 үй көшіп барып орналасады. Бірақ 1928 жылы Үкөк өзенінен бергі жер Таулы Алтайға қарап кетеді. Содан «Енді бізге бәрібір, Шыңғыстайға онсыз да бара алмаймыз» деген шешімге келіп, қайтадан Шүй өзенінің жағасына көшіп кеп орналасады. Шүй қазақтары содан бері, 1991 жылға дейін іргесін бұзбай өмір сүріп келді [1]. Осындай себептермен қоныс аударған қазақтардың саны Қосағашта жыл сайын көбейе берді. 1893 жылы Е. Шмурилоның жазуынша, бұл өлкеде 129 үй қазақ, әр үйде орта есеппен 4 кісіден деп есептесек, мөлшері 576 адам болса [5, с. 277], 1912 жылғы мұрағат құжаттарында қазақтың саны 672 шамасында [12] көрсетіледі. А.Н. Самойловичтің еңбегінде 1927 жылғы маусым айында Қосағаш қазақтарының саны 2408 адам, оның 1233-і ер адам, 1175-і әйелдер саны көрсетіледі [9, с.156]. Жалпы, кейінгі берілген статистикалық мәліметтер бойынша Қосағаш ауданындағы қазақтар саны ұдайы өсу көрсеткішін береді. Мәселен, 1959 жылы 3575, 1970 жылы 6006, 1979 жылы 7253, 1989 жылы 8882, 2002 жылы 9517, 2010 жылы 10019-ға жетеді [15]. Қазақ санын аумақтар бойынша көрсететін болсақ, Барнаул қаласында – 980, Рубцовск қаласында – 263, Славгород қаласында – 313, Яровое қаласында – 61, Алтай ауданында – 26, Благовещенский ауданында – 597, Бөрлі ауданында – 1542, Волчихинский ауданында – 165, Егорьевский ауданында – 191, Құлынды ауданында – 558, Михайлов ауданында – 1488, Углов ауданында – 711, Хабар ауданында – 129 адам саны болған [15]. Жалпы қазақ санының өсуіне де, азаюына да Ресейдегі саяси-экономикалық жағдайлар өз әсерін тигізді.

Әдебиеттер

- 1 Жатқанбаев Ә.Ж. Қошағаш ауданы әкімі қолжазбасынан
- 2 Октябрьская И. В. Казахи Юго-Восточного Алтая: этническая история и этническая идентичность // Народы Евразии: этнос, этническое самосознание, этничность: проблемы формирования и трансформации. – Новосибирск, 2005. – С. 27-46.
- 3 Октябрьская И. В. Казахи Алтая. История и современность // Этнографическое обозрение. – 1997. – № 6. – С. 92-102.
- 4 Грум-Гружимайло Г.М. «Западная Монголия «Урянхайский край». I.П. – Ленинград, 1926. – С. 720-729.
- 5 Шмурло Е. Описание пути между Алтайской станцией и Кош-Агачем в Южном Алтае // Записки Западно-Сибирского Отдела Императорского Русского Географического Общества. – Омск, 1898. – Кн. XXIII.
- 6 Октябрьская И.В. Крещенные казахи Алтая. Конфессиональный фактор в этнической истории XIX-XX веков // Народы Евразии: этнос, этническое самосознание, этничность: проблемы формирования и трансформации. – Новосибирск, 2005. – С.78-92.
- 7 Мұхтасыров Пионер, РФ, Алтай Республикасы, Қошағаш ауданы, жасы 82-де, руы – найман
- 8 Асанұлы Қабди, РФ, Алтай Республикасы, Қошағаш ауданы, Жаңа ауыл ауылы, жасы 92-де, руы – керей.
- 9 Самойлович А.Н. Казаки Кошагачского аймака Ойратской автономной области 1927 г // Казаки. Материалы комиссии экспедиционных исследований. – Сер. Казахстанская. – Л: АН СССР, 1930. – Вып. 15. – С. 312
- 10 Имантайұлы Қабас РФ, Алтай Республикасы, Қошағаш ауданы, Жаңа ауыл ауылы, жасы 87-де, руы – керей.
- 11 Коновалов А.В. Казахи Южного Алтая. – Алма-Ата: Наука, 1986. – 168 с.
- 12 Томский государственный архив. Ф. 3. Оп. 44. Л. 44-52.
- 13 Записки Западно-Сибирского отдела «Русского географического общества». – Омск, 1898. – Т. XXIII.
- 14 Бұл мәлімет Жазитұлы Әуелханның Жазотырда туып-өскен профессор Рахметқажы Берсінбаевтан жазылып алынған қолжазбасынан алынды.
- 15 Қошағаш ауданы статистикалық бөлімінен алынған материалдар.

References

- 1 Zhatkanbaev A.Zh. Koshagash audany akimi kolzhazbasynan
- 2 Oktiabrskaja I. V. Kazakhi Iugo- Vostochnogo Altaia: etniceskaia istoriia i etniceskaia identichnost' // Narody Evrazii: etnos, etniceskoe samosoznanie, etnichnost': problemy formirovaniia i transformatsii. – Novosibirsk, 2005. – S. 27-46.
- 3 Oktiabrskaja I. V. Kazakhi Altaia. Istoriia i sovremennost' // Etnograficheskoe obozrenie. – 1997. – № 6. – S. 92-102.
- 4 Grum-Gruzhimailo G.M. «Zapadnaia Mongoliia «Uriankhaiskii krai» I.II. – Leningrad, 1926. – S. 720-729.
- 5 Shmurlo E. Opisanie puti mezhdul Altaiskoi stantsiei i Kosh-Agachem v Iuzhnom Altae // Zapiski Zapadno-Sibirskogo Otdela Imperatorskogo Russkogo Geograficheskogo Obshchestva. – Omsk, 1898. – Kn. KhKhIII.
- 6 Oktiabrskaja I. V. Kreshchenye kazakhi Altaia. Konfessionalnyi faktor v etniceskoi istorii KhIKh-KhKh vekov // Narody Evrazii: etnos, etniceskoe samosoznanie, etnichnost': problemy formirovaniia i transformatsii.-Novosibirsk, 2005. – S.78-92.
- 7 Mykhtasyrov Pioner, RF, Altai Respublikasy, Koshagash audany, zhasy 82-de, ruy naiman
- 8 Asanyly Kabdi, RF, Altai Respublikasy, Koshagash audany, Zhana auyly auyly, zhasy 92-de, ruy kerei.
- 9 Samoilovich A.N. Kazaki Koshagachskogo aimaka Oiratskoi avtonomnoi oblasti 1927 g // Kazaki. Materialy komissii ekspeditsionnykh issledovani. – Ser. Kazakhstanskaia. – L: AN SSSR, 1930. – Vyp. 15. – S. 312

10 Imantaiyly Kabas RF, Altai Respublikasy, Koshagash audany, Zhana auyl auyly, zhasy 87-de, ruy kerei.

11 Kononov A.V. Kazakhi Iuzhnogo Altaia. – Alma-Ata: Nauka, 1986. – 168 s.

12 Tomskii gosudarstvennyi arkhiv - F. 3. Op. 44. L.44-52.

13 Zapiski Zapadno-Sibirskogo otdela «Russkogo geograficheskogo obshchestva». – Omsk, 1898. – Т. KhKhIII.

14 Byl malimet Zhazityly Auelkhannyn Zhazotyrdy tuyp-osken professor Rakhmetkazhy Bersinbaevtan zhazylyp alyngan kolzhazbasynan alyndy.

15 Koshagash audany statistikalыk boliminen alyngan materialdar.

КАЛШАБАЕВА Б.К.

и.о. профессора факультета истории, археологии и этнологии Казахского национального университета им. аль-Фараби, д.и.н.

НЕКОТОРЫЕ ПРОБЛЕМЫ ПЕРЕСЕЛЕНИЯ КАЗАХОВ В АЛТАЙСКУЮ РЕСПУБЛИКУ

Резюме

В статье автор рассматривает историю переселения, причины миграции казахов и маршрут их кочевий в нынешнюю Алтайскую Республику. Автор статьи относит начальную стадию переселения казахов на территорию Алтайской республики ко второй половине XIX века. Первоначально переселение казахов на данную территорию произошло в результате этнополитических изменений в регионе, вызванных внешнеполитическими шагами двух держав – России и Китая. Автор также рассматривает политическую ситуацию в казахских землях, которая способствовала миграционным настроениям. В статье определяется этнический состав, расположение и количественный состав казахов Алтайской Республики.

При написании статьи автор использовал результаты полевых исследований – историко-этнографические материалы, которые были собраны в результате этих экспедиций. Сравнительный анализ материалов дал автору возможность исследовать настоящую проблему.

Ключевые слова. Алтайская Республика, Кошағаш, история переселения, Монголия, Китай, Онгудай, Улаган.

KALSHABAYEVA B.K.

Acting Professor of the Department of History, Archaeology and Ethnology,
Al-Farabi Kazakh National University, Doctor of Historical Sciences

SOME PROBLEMS OF KAZAKHS REPATRIATION TO ALTAI REPUBLIC

Summary

The author of the article researched the history of migration, its reasons and routs of Kazakh nomads' migration to the territory of present day Altai Republic. The author refers the first period of Kazakhs migration to the Altai territory as early as second half of XIX century. The ethno-political moves of two powers – Russia and China since XVIII century had become the impetus to the movement of Kazakh people to the region of Altai. In addition, the author showed the political situation in Kazakh lands which affected migration processes during XIX century. The paper also reveals such issues as ethnic composition, location and number of Kazakh population migrated to the new area.

The present paper is based on the following methods of research such as field studies and comparative analysis. The results of this research provide materials contained historical and ethnographic information on present topic.

Keywords: Altai Republic, Koshagash, history of resettlement, Mongolia, China, Onguday, Ulagan.

**ТАРИХНАМА ЖӘНЕ ДЕРЕКТАНУ
ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ
HISTORIOGRAPHY AND SOURCE STUDIES**

УДК 930.2

JOHN CLARKE

Professor of History at the University of Buckingham

GULZIRA SEKSENBAYEVA

Doctor of History, intern of the University of Buckingham

VISUALISING HISTORY: NEWSREELS*

Annotation

Modern historiography regards newsreels both as distinctive products of the culture of the twentieth century and as important historical sources in their own right. Newsreels can significantly extend our knowledge of reality and even contribute to changed perceptions of the nature of history itself. Careful investigation of the contents of newsreels certainly confirms their value as an independent group of historical sources. Such an investigation requires researchers to employ new techniques of analysis yet it promises to throw considerable light on hitherto largely unexplored issues associated with the introduction of the film as a means of public and scientific instruction. It is important to stress that, from the 1930s until the 1990s, the newsreel was *the* mass medium for most of the people of Kazakhstan and hence provides a unique window through which we can explore the social and cultural changes of the XXth century. Only now is the true significance of newsreels coming to be appreciated. Until recently they were largely disregarded by historians preoccupied with traditional (written) sources. In reality, examination of newsreels can often reveal more about what was happening in the world of ideas and society than can ever be extracted from printed or written sources. Thus, newsreel examination can reveal the most important ideas of this period.

Keywords: historical sources, film-documentaries, newsreels, audiovisual documentaries, film magazines, cinematography, ideological tools, political propaganda, cinema production, Soviet culture.

Creation of the Kazakh newsreel

The Filmphoto/phonodocuments that constitute such an important source for the study of national history are to be found mainly in specialized and other institutions, often the same institutions that created the material in the first instance. They contain audiovisual information about the socio-political, economic and cultural life of society. Most are concentrated into a single archive and cover the period from the 1920s onwards. At that time the new Bolshevik authorities were highly appreciative of the value of film in providing an exact record of events and in offering an efficient vehicle for public instruction that could be used alongside periodicals and newspapers. Indeed, film seemed to have a mass character appropriate for a socialist society. As early as 4 March 1918 the Presidium of the Moscow Council of workers', soldiers' and peasants' deputies had passed a resolution placing film enterprises under official control.

In subsequent years, this resolution laid the foundation for the passage of a number of laws, defining the relationship between state and cinematography. It certainly marked the first step towards the establishment of state control and censorship over all aspects of cinematic production and distribution. Hence, on 1 April 1918, the Cinema department of the People's Commissariat of Education (Narkompros) RSFSR was set up – the first specialized agency of Soviet power in the field of cinema. Production and ideological

issues were now increasingly determined centrally [1]. By the end of 1918, the Bolshevik authorities had gained control of the vital elements, including ownership of materials needed for film making - films, stock and equipment- while subjecting all foreign made films to strict censorship. The production or hire of any documentary or other films were forbidden within the country without the permission of Narkompros's Film committee.

In the Party program accepted at the VIIIth Congress of Russian Communist Community Party (RCP) (b), in March 1919, the cinema was identified as one of the main means through which the ideological work of the Party could be furthered. Special priority was to be given to the making of newsreels, a genre that was to become the party's faithful servant in the dissemination of its propaganda for many decades. There can be no doubt that the nationalization of the motion picture industry represented a key element in the social, economic and transformation upon which the Bolsheviks now embarked. A decree issued by SNK RSFSR on 27 August 'Concerning the transition in the roles of the photographic and cinema industries in supporting the work of the National commissariat on education» led to the production and distribution of the first Soviet films.

Despite highly centralizing intentions of these measures, in the 1920s, the Communists were still experiencing difficulty in collecting and preserving photographic and film material relating to the Revolution and the earlier history of the Party. Thus on 4 February 1926 SNK RSFSR published a decree «Concerning the transfer to the Central archive RSFSR of negatives of pictures and the movies having historic-revolutionary interest». This measure proved crucial and ensured that material was properly stored and hence survived to be available for study by later historians – who came to recognize their value as a sources of remarkable significance and value.

Of course, the Bolsheviks saw the need locate, collect and preserve audiovisual documents through the prism of their strategy of spreading their ideology through the tools of propaganda. Thus the Bolshevik leader, V. I. Lenin declared, '... of all the branches of the arts, the most important is cinematography: it is necessary to be engaged in it first of all». Indeed the assertion «... of all the arts, for us the most important is the cinema» became axiomatic in Soviet society. The social and cultural role of the cinema was defined in very similar terms in subsequent Party directives:

«The political role of the Soviet cinema is to promote the display of new socialist elements in the economy, in public relations, in life, in the identity of the person and in the fight against the remnants of the old system, in order to further the education of the masses and their organization towards the achievement of the cultural, economic and political tasks of the proletariat and its party ..., to cover historical events and public phenomena from a class perspective; to the distribution of general knowledge and the international education of the masses; to overcoming nationalist prejudices and provincial limitations, through the cinema, familiarizing the masses with all the achievements of Soviet culture, to provide leisure and entertainment but in such as way that the material used in the cinema organizes the thoughts and feelings of the viewer in the direction necessary for the proletariat ...» (From the resolution of All-Union party meeting on cinema at the All-Union Communist Party (bolsheviks) Central Committee of March 21, 1928) [2]. It was also clear that the areas, where cinematic propaganda was most likely to be successful was in areas where the people had not yet seen films. Above all that meant «in the villages and in the East».

Of the various types of cinematic productions, the authorities gave preference to the newsreel. Without the cinema, the new regime would have found it difficult to get its message over in areas where literacy levels were low. The newsreel appeared to be the answer – providing pictures and later pictures and sound, accessible to all. In other words, the newsreel was the universal medium of propaganda. In May 1918, a group of workers in the Film department of Narkompros RSFSR released the first numbers of *Film week* which covered events of political importance that had occurred anywhere in the country.

A newsreel was the ideal instrument to put forward the party's plans and to show how these plans were being realized. The new and exciting medium could be used to

present the party in the most attractive way possible and to convince the rest of society of its vision, heroism and competence. It is hardly surprising that the authorities gave newsreels such priority.

In the years after the Revolution, there were no film making facilities in Kazakhstan, but, in 1927, a newsreel department was created in the «Sovkino's» film studio. In 1931 the department was reorganized into an All-Union studio for newsreels and given the name «Soyuzkinokhronika». Today, about 18 releases of newsreel and sound recordings from 1925, 1927, 1929-1932 are stored in the Central state archive of film documentaries of the Republic of Kazakhstan for 1925, 1927, 1929-1932. Some newsreels, for 1935-1936, appear to have been removed by employees of the film studio. The incomplete run of newsreels suggest that the national film fund was only interested in newsreels that had a direct bearing on the republic's history. The facts of the loss of these film materials should not be kept hidden. Here it is worth noting that films made in the territory of Kazakhstan were produced in two separate Sovkino studios: the Middle Volga studio served the southern part of the republic and Siberian studio served the northern region. Today, as part of the 'Cultural heritage program' the staff of the National audiovisual archive is conducting an active search for film and other material relating to the history of our fatherland in the 1920s and 30s. Surviving newsreels contain material about the construction of the capitals of Kazakhstan, Kzyl-Orda (1925) and Alma-Ata (1930) and celebrations to mark the tenth anniversary of the Bolshevik revolution (1927). Some stories highlight the building of the Turksib (Turkestan-Siberia) railway, cotton cultivation in southern Kazakhstan and the breeding of top quality horses at the Kegensky stud in the Almaty area. Industrial subjects also figure prominently, including the development of the Karaganda coal basin and the Embanefit oil field. .

Responsibility for the release and distribution of regular newsreels was assigned to the All-Russian trust – to the Vostokkino Joint-stock company which besides production of films also engaged in mass observation projects. According to some researchers, «Vostokkino's» Kazakhstan studio was used to produce regular releases of the newsreel «*Latest news*». However, the author managed to find only a limited number of films in this studio including «*Fifth anniversary of Kazakhstan*» (1925), «*Turksib*» (1929), and «*A national regiment*» (1930). Judging by the conclusions of the commission of Kultprom of Regional committee of All-Union Communist Party (bolsheviks) set up to monitor the implementation of directives on the cinematic industry in KASSR and which reported on 31 June 1931, Vostokkino's Kazakhstan studios had not been particularly active in the previous half year. The studios had been idle for much of the time and work was limited to a chronicle sketch entitled «*Turksib is going*», some stories about the work of VII congress of Councils of KASSR, May Day celebrations, a pioneer meeting and a sowing campaign [3]. But it is also possible that much more had been done and that this was now removed or sent to Moscow for recycling, a practice common at the time due to lack of material resources. It is also possible that material was incorporated in the all-union chronicle «*Soyuzkinozhurnal*» as similar plots were needed there. Perhaps most intriguingly, part of the problem seems to have been that 'message' of some of the newsreels did not coincide with the current ideological stance of the Party; offending material was particularly likely to be removed or destroyed. The problem is likely to have been particularly acute in 1928 when the policies associated with the NEP were abandoned in favour of rapid collectivization and industrialization. The maintenance of ideologically correct content was a constant preoccupation with the authorities. Thus a meeting of the Secretariat of Kazkraykom of All-Union Communist Party (bolsheviks) held on 23 April 1928 expressed concerns about the differences between the ideological stance of the party and the contents of newsreels, which did not accurately reflect the and the recent economic progress of the country. Narkompros was instructed to ensure that these issues should be addressed appropriately, while it was stressed that care must be taken to avoid including filmed extracts of sensitive discussions and meetings [4].

The technical, material and personnel problems which arose in the production and distribution of newsreels was bound to affect their impact on audiences. Thus the authorities in Kazakhstan were forced to admit that, at least for the time being, the newsreel had not yet become «a loud-hailer and the tool of ideological re-education of workers». Insufficient attention had been given to party and government attempts to educate ‘backward cultural minorities’ and give them greater involvement in ‘socialist construction» by means of cinematic propaganda. The Kazakhstan authorities were so concerned that asked for help from the central government to set up their own film production. This idea had been under discussion since 1927 but was only realized in 1934, when the Almaty studio made a newsreel. From this beginning a regular series of newsreels were developed under the title of «The Soviet Kazakhstan». The newsreels consisted of short clips covering important events in all spheres of activity in Kazakhstan. The following facts reveal the high value placed on newsreels in ideological education and objectives. Having declared itself the agency of the Regional committee of All-Union Communist Party (bolsheviks) and SNK KASSR, the government of Kazakhstan resolved to allot 75 thousand roubles to pay for the production of six newsreels. Additional finance came from other state institutions, including the People’s Commissariats for Education, Supplies and Agriculture. [5]. In the following year – 1935 - the authorities financed the making of a sound newsreel on the fifteenth anniversary of Kazakhstan [6]. The Almaty studio was now producing twelve numbers of «The Soviet Kazakhstan» per year. Its contents of these newsreels focused on events reflecting the political and ideological climate of the time.

«The Soviet Kazakhstan» as a reflection of reality

In the Issues of the “The Soviet Kazakhstan” the most significant political events were highlighted. These included the celebration of the 21st anniversary of the October Revolution, the 20th anniversary of Kazakhstan, the Third congress of the Communist Party of Kazakhstan, the Third congress of the Lenin Communistic Union of Youth and election campaigns. The newsreels also contained reports of party and workers’ meetings, the sentencing of a ‘group of Trotskyists by the Military Board of the Supreme Court of the USSR, granting independence of Finland, the entry of the Baltic republics into the USSR and celebrations marking the issue of labour books and passports. There was great emphasis on economic developments; coal and mining projects, light industry, railway construction all featured. The propaganda element was always strong with great emphasis on the achievements of industry and agriculture. Collective farms received special attention – how they were reaching their targets early or producing more food than planned, how their workers were participating enthusiastically in seasonal campaigns and taking part in wonderfully successful exhibitions. In short, the newsreels were seeking to promote the key features of the new Soviet way of life.

The same message was advanced in others areas of life. There were pieces on the building of kindergartens, schools, hospitals and movie theaters, on improvements in literacy and on the opening of institutions of higher education and their activities, etc. were regularly highlighted in magazines. Each newsreel had a sports section – in the context of ‘the fight against the external and internal class enemy». There were also items on air defences, shooting competitions, mountaineering and pilot training. .

Each newsreel consisted of between five and seven stories reflecting one overall theme. The subjects and outline of the newsreel were always subject to close control and needed the approval first of regional party committees and then of the Central Committee of the Communist Party of Kazakhstan. Items on industry, transport and agriculture were subject to particularly close scrutiny and comments. A typical response was ‘Use of colour in excess of the plan’ on a piece about the work of the engineer Oleg Sabitov. Furthermore the studio was instructed to consult the Balkhash city party committee». Apart from control of story lines, intervention in the technological aspects of film making was commonplace. In other words the authorities controlled not just the story lines but also how these would appear on the screen. For example, when in 1946 N. Kanonov

planned an item entitled 'Water wheels for the village' for newsreel no 14, he was told to revise the project in a way that «would allow it to emphasize the large-scale production of the new five-year plan, and also stress the drama and heroism of construction.» The existing plot was 'unreal' because it did not adequately reflect national progress [7]. When filming, directors had to be careful about all aspects of the subjects in front of their cameras. In particular, films about economic progress could never include shots of dilapidated farmyards or people wearing worn out clothes [8].

Directors preparing the next release of a newsreel, had to adhere strictly to their instructions. In archival deposit No. 1708 – Film studios «Kazakhfilm» of the Ministry of Culture of KAZSSR – there are documents that illustrate the process. Thus M. Sagimbayev, the director of newsreels 21-41 of 1951 was told that an item about the Karaganda region entitled «By winter we are ready» had to be produced in coordination with the party Regional Committee. The film dealing with cattle farming in remote region should begin with a general plan of the area, followed by pictures of new and repaired accommodation for cattle, fodder storage facilities, workers' housing, a red yurta and the veterinary centre [9].

Newsreels had to highlight actions by the authorities in specially designated areas. Thus following a letter from the Resettlement Department of the Council of Ministers of the USSR, the Ministry of Cinematography of KAZSSR undertook to produce regular newsreels featuring the development of industry, agriculture, culture and construction in the new settlements. Film studios were required to provide monthly reports on their work to the Ministry of Cinematography of the USSR [10]. Themes of newsreels tended to follow official resolutions. Thus on 1 April 1952, the Central Committee of KP (b) of Kazakhstan issued instructions 'Concerning measures for the improvement of training and education of Kazakh girls at schools and special colleges and higher educational institutions». Soon after newsreels appeared with titles such as: «Pathway to knowledge» - about pupils at the Chimkent boarding school No. 7; «Future teachers» - about the training of teachers at the Kazakh Female Teacher Training College of M. Mametova; «Young talents» - about examination honours achieved by students at the State Conservatory [11].

Inevitably, rigid regulation of the themes and structures of newsreels compromised the professional skills and integrity of the film makers. In essence they were compelled to produce a distorted image of reality. They were given very precise orders as to the kind of reality they should display. In stories about harvesting they were told not to include shots of the secretary of the district committee, the agronomist or the chairman of the collective farm, pouring wheat from palm to palm.» Instead, they should concentrate on what really mattered; to portray events and life in terms of the work, struggles and achievements of the advanced *Homo sovieticus*. [12].

The close, even stifling control of film making lifted somewhat in the 1960s. There was then something of what researchers have called a 'Thaw', a time when a degree of criticism was possible and national schools of cinematography were founded. Modern film experts, when discussing the cinema of the 1930s to the 1950s use such terms as «mythological productions of Stalin's ideology», «grandiose front doors» and «glossing over the truth». They argue, however, that in the 1960s, Soviet cinema came under the influence of «a new wave» in the cinematography developed in France and Italy. This 'cinema verite' involved the abandonment of decorative effects, overblown rhetoric and magnificence in favour of a search for reality. Now the call was for democratization in art, as cinematographers shot their films in a free and natural documentary manner, with real interiors, implicitly and sometimes explicitly rejecting the «decorative» cinema of the Stalin era. They also paid greater attention to the deep psychological analysis of the personality rather than to the simple portrayal of events.

As in earlier times, the newsreel, reflected the current trends in Kazakh society. Some aspects, notably lighting techniques and subjects - party, industry, agriculture, cultural life and sport – remained unchanged. But there were also significant differences,

Story lines now included criticism of the bureaucracy, and revelations of formalism and mismanagement. Some went too far for the authorities and the scripts of special newsreels, such as «Protect the honour of the city» (1957-1961, 1965) were considered «not typical» and «alien» phenomena for a socialist society. Yet it was in the 1960s that Kazakh documentary film makers realized their plans through thematic newsreels including: «Our Magnitogorsk» (1960, 1962-1965), «Virgin Edge» (1962-1965) «Kazakhstan Sports» (1965-1970), «Art» (1966-1970,1972), «Pioneering» (1966-1968). These circulated quite widely newsreels and helped to acquaint audiences in neighbouring areas with news of developments in Kazakhstan.

These newsreels often featured interviews with leaders of industry, scientists and artists and representatives of various professions. This was in marked contrast to the emphasis of earlier newsreels where the main objective had been to create images of collective work – that is in line with the prevailing Soviet ideological stance which played down the significance of the individual personality. Previously, the individual personality was seen only as an element of social production and a reflection of the values of socialism. Now story lines began to include more than discussion of the professional qualities of individuals and their contribution to social production. Now subjects were placed in a broader context with references to family life, living conditions and leisure activities. Some of these trends were linked to technical innovations – such as lenses with a focal length of 18 mm., narrow movie camera for 16 mm. films, new sound recording systems - which facilitated such things as slow motion or accelerated, synchronous filming, etc.).

An important resolution was passed at an All-Union meeting of film directors and writers held in Moscow in April 1959. The meeting discussed the problems of the all-Union and local film and periodical press in the light of decisions of the 21st Congress of CPSU. Having noted the prevailing thematic monotony and standard covering of events in film plots, the meeting appealed to directors to do more than make films about new buildings, factories and cities or the plan to modernize agriculture – ‘the tselina epopee’ – that would bring about a massive increase in grain output by 1965 by bringing the virgin lands of Kazakhstan under the plough. It was hope that directors would find a place in their newsreels items on the lives of the hitherto invisible ‘little people’ – the post man, the hairdresser, the newspaper seller, etc. [13].

An appeal like this would have been inconceivable in the days when story lines had to conform to a very narrow range of themes and treatments. The initiative was discussed step by step and in detail in film studios, arts councils and in the department of cinematography in the ministry responsible for the promotion of science and culture reporting to the Central Committee of the Communist Party of Kazakhstan.

Yet how much had really changed? Using administrative levers of thematic planning of plots, the authorities presented proletarian and collective-farm cycles as the main repertoire priority in newsreels. The new orders were interpreted in a fairly conservative way. The lasting impression of newsreels made in the 1970s and 80s is of images of ‘ranks of smoking chimneys, forests, avalanches of coal and ore, construction cranes and columns of combine harvesters.’ Some film makers protested against continued interference in the film making process. Later Resolutions of the Central Committee of CPSU on measures for further development of Soviet cinematography spoke of:

... A rise in quality, in ideology and art levels in documentaries, popular scientific and educational movies and newsreels, displaying communist creativity, furthering the education of the new person and implementing the ideas of the immortal Lenin leading to historic success in the social transformation of the world.

But for all the partial liberalization of the 1960s, the state still felt entitled to issue instructions to film makers – perhaps a little less blunt than in the past, but still requiring them to follow the official ideological line [14].

Conclusion

Throughout the period from the 1920s until the end of the Soviet Union, documentary

cinema remained a powerful instrument of propaganda. The general model of official ideology defined its main objective, which consisted of inculcating the minds of the masses with an appreciation of the excellence of the principles of Communism and the magnitude of the achievements of the Soviet system while holding out the prospect of an even better future. The role of the communist cinema was well summed up by Paul Schaffer, film correspondent of *Berliner Tageblatt*. Schaffer declared «The movie made by the state serves to depict a not yet existing world and as well as as providing instruction in the everyday rules to be observed in such a state of ideal perfection ...», [15]. It is certainly true that the progress and achievement of Kazakhstan Soviet society are newsreels that tell us much about the enthusiasms, hopes and beliefs of the millions of people who were ready to work so hard to build a good and fair world.

For almost the whole of the Communist period, from the 1930s to the beginning of the 1990s, the main objective of «*The Soviet Kazakhstan*» was to function as an agitation and propaganda tool to sustain and strengthen the exist political, social and economic system. Together with other branches of the mass-media it brought news of what was happening inside and outside the country to the people of Kazakhstan. Given that newsreels provide short versions of the our history, it is entirely correct to place them in the category of historical sources with considerable potential to reveal more about Kazakhstan in Soviet times.

Even if they are 'authoritarian' and ideologically conditioned, the newsreels record real facts, involving real people and clearly delineated times and locations, and hence those who see them should not be too skeptical as to their authenticity. In any case, through their ability to create a visible, dynamic image of real life, the film was the imprinted history of the time, the invaluable screen chronicle. Today it is impossible to overestimate the importance of the events, the shape of historical people, figures of culture and science, the different traditions and callings, the landscape and environment all captured on the screen. The historical value of documentary filming increases over time: the film stores in itself the movement of lost times, the image of people in their originality. Thanks to the truth of film documents, the past becomes the spiritual property of the present, although often perceived and interpreted differently by successive generations. The live reality and its screen image come into the closest time contact. Thus the documentary cinema not merely preserves the past – as it were mummifying lost time, but actually includes it in the present and serves as a transmission medium of historical and cultural information.

Of course, like other historical sources, film documents require a reliability check. The well-known critic and historian of cinema, George Sadoul, when emphasizing the value of a newsreel, also reminds us that «it is necessary to define the chronicle controlled directly or not directly by the government as reproducing the official point of view of an era in which it appeared». The essential paradox that film materials «criticized with all severity ... become in the future the main source for historians» [16].

References

1. Boltjansky G. M. The Great October socialist revolution and birth of the Soviet motion picture art. – From cinema history. – Issue Second. – M, 1959. – P. 89.
2. Central state archive of the Republic of Kazakhstan (further CSGA RK). – F. 81, in. 1, 1376, l. 3.
3. Ibid, F. 30, in. 2, 592, l. 7-8.
4. Ibid, F. 30, in. 6, 19, l. 112.
5. Ibid, F. 30, in. 2, 1149, l. 171; in. 3, 9, l. 172; 1068, l. 120.
6. Ibid, F. 30, in. 4, 450, l. 221.
7. Ibid, F. 1708, in. 1, 293, l. 4; Central state archive of film documentary photographs and sound recordings of the Republic of Kazakhstan (further CGA KFDZ RK), arch. No. 521.
8. CSGA RK, F. 1708, in. 1, 293, l. 11; 731, l. 33.

9. Ibid, 777, l. 174.
10. Ibid, 665, l. 60.
11. CSGA KFDZ RK, arch. No. 279, 280, 292.
12. CSGA RK, F. 1708, 665, l.169-17.
13. Ibid, F. 2128, in. 1, 14, l.12-16.
14. The resolution of the Central Committee of CPSU «About measures for further development of the Soviet cinematography» // Pravda, 22. 08.1972.
15. Thaw cinema. Second book. Under the editorship of V. Troyanovsky. – M., 2002. – P. 212.
- 16 Qout.: Medushevsk O.M Modern foreign source study. – M. 1983. – P.117.

**Работа выполнена в рамках научной стажировки по программе «Болашақ»*

ДЖОН КЛАРК

Бакинге́м университетінің тарих профессоры

СЕКСЕНБАЕВА Г.

Бакинге́м университетінің стажеры, т.ғ.д.

ВИЗУАЛДЫ ТАРИХ: КИНОШЕЖІРЕ

Түйін

Қазіргі тарихнама киношежірені ХХ ғ. мәдениетінің жеке өнімі және өзіндік құқығы негізінде аса маңызды тарихи дерек ретінде қарастырады. Киношежіре көріністері шынайы өмір жайындағы білімді кеңейтеді, сонымен қатар тарихтың өзі туралы түсінігіміздің өзгеруіне ықпал етеді. Киношежіренің мазмұны тыңғылықты зерттеу, тәуелсіз тарихи деректер тобы ретінде құндылығын нығайта түседі.

Талдаудың жаңа әдістері қолданылатын бұндай зерттеу қоғамдық және ғылыми білімді оқыту құралы ретінде осы уақытқа дейінгі аз зерттелген мәселелердің кеңінен ашыла түсуіне мүмкіндік береді. ХХ ғ. 1930-жылдарынан 1990-жылдарына дейінгі киношежіре Қазақстан халқының басым бөлігі үшін жаппай ақпарат көзі болған жоқ, сондықтан зерттеушіге ХХ ғ. әлеуметтік және мәдени өзгерістерін анықтауға теңдессіз деректік мүмкіндіктер туады.

Кілт сөздер: тарихи деректер, киножұжаттар, кинохроника, аудиовизуалды деректік фильмдер, пленкалы кассеталар, кинематограф, идеологиялық құралдар, саяси насихат, кино өндірісі, кеңестік мәдениет.

ДЖОН КЛАРК

Профессор истории Университета Бакингема

ГУЛЬЗИРА СЕКСЕНБАЕВА

Доктор истории, стажер Университета Бакингема

ВИЗУАЛИЗИРУЯ ИСТОРИЮ: КИНОХРОНИКА*

Резюме

Современная историография рассматривает кинохронику как отдельный продукт культуры ХХ века и как важный исторический источник в их собственном праве. Кадры кинохроники позволяют существенно расширить наши знания о реальности и даже способствовать изменению представлений о природе самой истории. Тщательное исследование содержимого кинохроники, конечно, подтверждает их ценность как независимой группы исторических источников. Такое исследование, при котором должны применяться новые методы анализа,

обещает пролить свет на доселе мало изученные проблемы, связанные с введением фильма в качестве средства общественного и научного обучения. Важно подчеркнуть, что, с 1930-х до 1990-х годов XX века, кинохроника не было массовой информацией для большинства народа Казахстана и, следовательно, дает уникальное окно, через которое мы можем исследовать социальные и культурные изменения XX века. Только теперь это истинное значение кинохроники становится зримей, чтобы оценить его как источник прошлого. До недавнего времени они в значительной степени игнорировались историками, озабоченными применением только традиционных (письменных) источников. На самом деле, исследование кинохроники может обнаружить больше, что происходит в мире идей и общества, и, что, никогда не может быть извлечены из печатных или письменных источников. Таким образом, оценка кинохроники может выявить наиболее важные идеи этого периода.

Ключевые слова: исторические источники, кинодокументы, кинохроника, аудиовизуальные документальные фильмы, пленочные кассеты, кинематограф, идеологические инструменты, политическая пропаганда, производство кино, советская культура.

УДК 930(470):39+94](574)

БАЛТАБАЕВА К.Н.

Всемирная ассоциация казахов, директор аналитического центра, к.и.н.

РОССИЙСКАЯ ИСТОРИОГРАФИЯ О КАЗАХАХ РОССИИ

Аннотация

Дан анализ российской историографии советского и постсоветского периода, в контексте изучения современного положения казахов России, репатриации зарубежных казахов в Республику Казахстан и их адаптации и интеграции в казахстанское общество.

На наш взгляд, дальнейшее продвижение в исследовании казахской диаспоры в России не столько упирается в информационные материалы, сколько на новые источники и новые междисциплинарные подходы, обогащенные новыми методологическими принципами.

Ключевые слова: этнические казахи, казахская диаспора, репатриация в Казахстан, Всемирная ассоциация казахов, социально-экономическое и культурное развитие казахской диаспоры, казахи России, оралманы из России, историография казахской диаспоры

Ни в одном регионе Российской Федерации, имеющего выход на Казахстан, казахи не представляют этнического большинства, хотя их численность выросла с 1989 г. и составила в октябре 2002 г. 653962 человек, 0,45% к итогу.

В данной статье мы обращаем внимание на те работы, которые имеют непосредственное отношение к проекту (госзаказу) Комитета науки МОН РК о репатриации зарубежных казахов в Республику Казахстан и их адаптации и интеграции в казахстанское общество. За годы независимости Казахстана, по данным Комитета миграции Минтруда и соцзащиты населения РК, принял более 944 тысяч оралманов, составляющих 5,5% численности населения страны. 75% репатриантов прибыли из СНГ: Узбекистан – 61,3% от общей численности репатриантов, Туркменистан – 6,9%, Россия – 4,7% и другие страны – 2,4%.

Особый интерес для нас представляют материалы проведенных экспедиционных обследований различных в экономическом, историко-этнографическом отношении

казахских аулов России [1, с. 303-327], труды по экономике казахского хозяйства накануне социалистической модернизации [2], имевшей трагические последствия в судьбе всего народа, в расширении ареала казахской диаспоры, в том числе из России в Монголию и Китай.

Статья выдающегося тюрколога, академика А.Н. Самойловича (1880-1938 гг.) «Казахи Кошагачского аймака...» посвящена истории переселения казахов с Усть-Каменогорского уезда Семипалатинской области (ныне Восточно-Казахстанская область), характеристике компонентов материальной и духовной культуры. Как положительные моменты, ученый рассматривает установление дружеских отношений между казахами и теленгитами, их стремление к знаниям, изменению своего быта. А.Н. Самойлович посетил казахские аулы Горного Алтая в 1927 г. в составе антропологического отряда Казахстанской экспедиции АН СССР и по материалам исследования подготовил данную работу, небольшую по объему, но весьма насыщенную по содержанию и не утратившую актуальность до сегодняшнего дня. С.М. Абрамзон характеризует данное исследование как «оригинальную монографию, освещающую малоизвестную группу казахов и содержащую важные оценки и заключения» [3, с. 177]. Новосибирские ученые считают, что А.Н. Самойлович сделал открытие в Горном Алтае и тем самым внес свою лепту в изучение расселения этнических групп казахского народа [4, с. 58-59].

До середины 60-х годов XX в. так называемые национальные группы не были объектом серьезного историко-этнографического, в том числе и этнодемографического исследования. Казахи за пределами Казахской ССР внимания ученых практически не удостоились. Даже в академическом капитальном труде, вышедшем в 1968 г. под редакцией академика А.П. Окладникова «История Сибири с древнейших времен до наших дней» вообще отсутствует упоминание о казахском населении [5].

Пауза в изучении «казахской тематики» в России затянулась до середины 70-х годов. Под руководством Н.А. Томилова в 1976 г. была проведена первая казахская этнографическая экспедиция в Исилькульский и Марьяновский районы Омской области РФ. С тех пор отряды выезжали почти ежегодно. Отдельные сюжеты этнополитической истории казахов Западной Сибири с конца XVI в. впервые представлены в монографии Н.А. Томилова [6]. В другой монографии этого ученого «Проблемы этнической истории» также имеются постановочные вопросы и по казахам Западной Сибири [7].

Вопросы специфики хозяйственного уклада, этнического самосознания, этнокультурных процессов омских казахов были подняты в диссертации О.М. Проваторовой, возглавлявшей с 1977 г. казахский отряд Омской научной экспедиции [8] и публикациях О.Б. Наумовой [9], которая продолжила исследования по казахской диаспоре России и их миграциях в начале XXI в. [10]. Анализируя этническое самосознание казахов, О. Проваторова выделяет уровни: национальный, территориальный и родоплеменной. «Казахи Западной Сибири представляют устойчивую группу, являясь частью казахского народа», они «охвачены одним эндогамным кругом, не испытывают значительной этнической модификации». «Национальное казахское самосознание является высшим уровнем этнического самосознания западносибирской группы казахов», – заключает ученый [8, с. 16]. В процессе расселения казахов Западной Сибири она выделяет семь периодов, но дискуссионным представляется первый период, ибо автор связывает его лишь «с первыми отдельными проникновениями казахского населения на сибирскую территорию, усилившимися с первой четверти XVIII в., первыми контактами с народами этого региона» [8, с. 8-9].

Постепенно расширялись территориальные границы историко-этнографических экспедиций в районы компактного проживания казахов в России. В 1986 г. научной общественности была представлена монография ленинградского

ученого А.В. Коновалова «Казахи Южного Алтая» [11], название которой с точки зрения устоявшегося ныне историко-географического контекста «выглядит не совсем точным» [12, с. 34]. Написанная в ключе процесса «дальнейшего расцвета наций и народностей, в их неуклонном сближении в СССР», в ней сделан вывод о формировании самостоятельной этнической группы кош-агачских казахов, многие аспекты проблемы названы, но остались не раскрытыми для читателя, в том числе объективные индикаторы этнической принадлежности.

«Реструктуризация постсоветского пространства перевела проблему границ России с независимыми государствами Центральной Азии из сферы экономической географии в сферу геополитики», – отмечает новосибирский историк И.В. Октябрьская в докторской диссертации на тему «Казахи Алтая: этнополитические и социокультурные процессы в пограничных районах Южной Сибири XIX-XX вв.» [13, с. 7]. Этническая история казахов Алтая рассмотрена как многофакторный процесс, в котором соединяются геополитические, социально-экономические и социокультурные составляющие. Казахское население Большого Алтая географически представлено пограничными территориями Восточного Казахстана, Алтайского края и Республики Алтай РФ, СУАР КНР и двумя западными аймаками Монголии.

Автор справедливо подчеркивает, что особенность ситуации Большого Алтая в том, что доминирующим в полиэтнических сообществах названных приграничных регионов является казахский этнос, объединенный общностью истории, единой культурой, языком и исламской религией. В современных условиях, когда алтайцы обрели статус «титупной» нации, а казахи, сохраняющие лидирующие позиции в социальной инфраструктуре, имеющие более высокий рейтинг по национальной культуре, оказались в роли национального меньшинства, религиозный фактор приобрел особое значение в консолидации казахов и стал формой самоорганизации [14, с.56]. Приведены сведения о том, что алтайские казахи, которых по переписи 2002 г. насчитывалось более 12 тыс. человек, настойчиво на курултаях выдвигали идеи о предоставлении статуса коренного и малочисленного народа России.

Материалы социологической экспедиции 1998 года в Усть-Канский и Кош-Агачский (приравнен к району Крайнего Севера) районы Республики Алтай нашли отражение в труде О.В. Нечипоренко и А.Н. Вольского «Сельские локальные сообщества Горного Алтая: современное состояние, проблемные ситуации» [15]. Проблема взаимодействия диаспоральных общностей с инонациональным окружением и социокультурные механизмы внутриэтнической самоорганизации казахской диаспоры также рассмотрены в сравнительном плане на примере Кош-Агачского района Республики Алтай и Карасукского района Новосибирской области РФ [16, с. 69-78]. «Диаспоральные общности казахов в этих обследованных районах возникли, как в результате разграничения, осуществленного первоначально между Россией и Китаем (казахская диаспора на Алтае), а затем между Казахстаном и Россией, так и в итоге интенсивных миграций», – подчеркивают О.В. Нечипоренко и М.Р. Зазулина [16, с.72].

«Доля казахов в районе [Карасукском – К.Б.] незначительна и проживают они изолированными компактными группами, не ассимилируясь с другими этносами. В этих условиях казахи, находясь в русскоязычной среде, сохраняют этнокультурные традиции, прежде всего, благодаря постоянным интенсивным контактам с Казахстаном», – отмечают авторы [16, с.73]. По материалам социологических опросов установлено, что для казахов вышеназванных регионов РФ «характерна высокая степень идентификации со своей этнической группой (этническая самоидентификация полностью совпадает с официальной). Четкая этническая идентичность указывает на сохранение этничности на уровне массового сознания. Несмотря на длительное сосуществование, представители различных этнических групп сумели избежать естественной ассимиляции, о чем свидетельствует низкий

уровень метисации и ограниченность межэтнических контактов на уровне брачных отношений» [16, с. 74]. По замечанию ученых, казахи в Республике Алтай «демонстрируют более высокую социальную и экономическую эффективность в сравнении с коренным населением, а также более высокую самооценку» и эти «преимущества достигаются не за счет собственно специфики используемых национальных экономических практик, а за счет разницы в трудовой мотивации и социальном контроле» [16, с. 77].

В ходе осуществления совместной программы Российской Академии наук и НАН РК, в частности, по проекту «Источники по истории взаимоотношений русского и казахского народов (XVIII- 30-е гг. XX в.)», по материалам сибирских архивов выпущен сборник «Гонимые голодом. Документы о судьбе десятков тысяч казахов, бежавших в Сибирь в начале 30-х годов» [17]. Большой общественный резонанс в России и Казахстане получила монография «Казахи – беженцы от голода в Западной Сибири (1931-1934 гг.)» [18]. Тема рассмотрена в плане совместной борьбы за выживание русских и казахов, бежавших из Казахской ССР в Сибирь. Исправлена ошибка в определении времени голода, наступившего, как считалось, не зимой 1932-1933 гг., а на год раньше. Освещены вопросы о положении с продовольствием, особенно в местах оседания казахов-беженцев, эпидемий, определения контингента мигрантов, трудоустройство, соблюдение правопорядка, преодоление шовинизма и препятствий, связанных с незнанием казахами русского языка и отсутствием производственных навыков, затруднявших адаптацию к новым условиям. Эти сюжеты получили достаточно полное освещение и в труде В.С. Познанского «Социальные катаклизмы в Сибири: голод и эпидемии в 20-30-е годы XX века» [19].

Большой интерес представляет и монография омского исследователя Ш.К. Ахметовой «Казахи Западной Сибири и их этнокультурные связи в городской среде» [20]. Автором выявлены факторы и прослежены процессы формирования городского казахского населения с XVIII в. по XXI в., определена динамика численности горожан. Дана подробная социально-демографическая характеристика казахского населения, показана динамика урбанизации и влияние сельской среды на городскую культуру, повлекшее формирование этнического характера сознания городского казахского населения. Автор характеризует процессы, развивающиеся в культуре исследуемой группы как казахско-городской бикультурализм вследствие преобладания этнически специфических компонентов в бытовой культуре, которые успешно адаптировались к условиям урбанизации при усвоении норм городской культуры с элементами объективного заимствования из доминирующей, русской культуры.

Высоко отозвался российский этнолог Н.А. Томилов о предпринятой Ш.К. Ахметовой попытке прогнозирования процессов в духовной культуре городских казахов, использования междисциплинарного методического арсенала демографии и социологии [21, с. 62, 68, 72, 91, 97, 109.]. На примере этой работы можно заключить о важности изучения этнографии города и для казахстанской науки, в том числе касательно и диаспорологии, что, безусловно, расширит представления об особенностях и факторах современных этнических процессов в полиэтничном и поликонфессиональном обществе.

Представление о духовной культуре и обрядах жизненного цикла сельских казахов России можно получить на примере сибирского региона по монографии «Казахи аула Каскат: традиции и инновации в культуре казахского населения Западной Сибири» [22], о презентации которой в Омске 9 октября 2013 г. информировала общественность Всемирная ассоциация казахов. Подробную характеристику этого достойного внимания труда можно найти в нашей статье «История и этнография казахов Западной Сибири в трудах Ш.К. Ахметовой» [23, 40-47]. В кандидатской диссертации Т.А. Замираловой показано возникновение и

развитие общественных национально-культурных объединений казахов Западной Сибири с середины 80-годов XX в. [24].

В 2002 г. изданы историко-этнографические очерки по саратовским казахам [25], в 2007 г. – по Оренбургским казахам [26]. Об этнической истории и духовной культуре казахов Оренбуржья, миграции казахов-беженцев в первой трети XX в. и землеустройстве в Оренбургском крае, миграции казахов в Оренбуржье из Республики Казахстан в постсоветский период, приграничном сотрудничестве Оренбургской области и регионов РК и другим актуальным историческим аспектам посвящена книга «Вместе на одной земле» [27]. Так, В.В. Амелин выделяет следующие причины эмиграции казахского населения из РК в Оренбургскую область: «падение уровня жизни, особенно экономический кризис и безработица в городах. Приезжие казахи миграцию объясняют еще и тем, что в Казахстане повысился пенсионный возраст до 63 лет, а в России возрастной уровень сохранился. По оценкам экспертов, лишь 1/3 часть прибывающих ...казахов регистрируется в службе миграции области, так как переселенцы-казахи переезжают на местожительство в основном в приграничные районы к родственникам (где высокий процент казахского населения)» [27, с. 18-19]. Автором приводится также мнение руководителя Ассоциации казахов Оренбуржья «Ак жайык»: «по результатам переписи населения, состоявшейся в 2002 г., численность казахского населения в области увеличилось на 14-15 тыс. человек» [27, с. 19]. Кстати, в это же время на 19% выросла численность и удельный вес казахского населения и в Западной Сибири «как из-за высокого процента естественного прироста населения, так и частично из-за миграции из Казахстана, где уровень жизни населения сегодня ниже, чем в Сибири», – заключает Н.А. Томилов [28, с. 66] и приводит общую численность казахов региона – около 150 тыс. человек [28, с. 65].

Формирование казахского населения Южного Урала, этнические аспекты в его развитии также отражены в монографии А.В.Федоровой [29]. Краткое историко-этнографическое представление о современных казахах Челябинской области РФ можно получить из энциклопедии «Планета Южный Урал» [30, с. 102-114].

«Откочевники» – первая книга о тюменских казахах, наших дедах, которые, став жертвами обстоятельств в годы коллективизации и голода, были вынуждены оставить родные степи и уйти в Сибирь», – справедливо подчеркивает Е.И. Жантасов – председатель Тюменской областной общественной организации казахов «Достык» в предисловии к книге об истории казахского колхоза имени Дальневосточной Красной Армии, об откочевниках, потомки которых сегодня населяют Тюменскую область РФ [31, с.3]. История страны, народа, в том числе и казахской диаспоры – это прежде всего история конкретных людей. На страницах книги «Откочевники» представлены яркие портреты и характеры колхозников, учителей, служителей культа, добровольцев-солдат Великой Отечественной войны, защищавших Россию (СССР) с оружием в руках.

На материалах Астраханской области историография пополнилась монографией Г.Д. Урастасовой «Национальное образование казахов в России. История и тенденции» [32]. Она же является автором и редактором книги «Астраханские казахи: История и современность», изданной в России в 2000 г. [33]. История создания и деятельность Астраханского областного общества казахской культуры и языка «Жолдастык» также нашла отражение в воспоминаниях «О времени и о себе», принадлежащих перу Н.С. Исакова – председателя этого общества с 1990 г. по 2011 г., делегата I, II и III Всемирных курултаяв казахов [34]. 20-летию создания первой общественной организации казахов Курганской области РФ посвящена книга «Казахи Курганской области», подготовленная по архивным источникам и материалам национально-культурной автономии казахов этой области [35].

Новый научный центр по изучению истории казахов России – Алтайский центр востоковедных исследований, сформировался благодаря бывшему сотруднику

Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова, профессору В.А. Моисееву (1948-2007 гг.). Под его руководством в России проводились конференции по истории международных отношений в Центральной Азии, инициировались исследования по истории казахов региона [36], защищены диссертации «Образование Алтайской губернии и ее разграничение с Казахстаном (1917-1925 гг.)» [37] и «История формирования казахской диаспоры Алтайского (горного) округа (вторая половина XVIII – начало XX в.)» [38]. На примере этих исследований видна целесообразность профессионального диалога между историками РФ и РК. Дело в том, что по теме «Казахи в Алтайском крае России (XVIII – 20-30 гг. XX вв.)» в 1998 г. Р.К. Айдарбаева защитила кандидатскую диссертацию. Названные работы подчеркивают дискуссионность в историографии истории кочевого общества, вопроса об определении этнической территории, значение и последствия миграций казахов на восток после распада Джунгарского ханства, по-новому встает проблема колонизации казахами земель скотоводов-алтайцев, теленгитов и вытеснение последних при формировании казахских анклавов и др.

Из цикла историко-этнологических работ следует также отметить и труды Е.И. Лариной [39] из МГУ им. М.В. Ломоносова – автора программы сбора этнографической информации «Казахи России: современное этнокультурное развитие» [40], активно изучающего современные этнокультурные процессы у российских казахов в Астраханской, Оренбургской, Самарской, Саратовской областях, в том числе и через призму антропоники [41, с. 70-80], миграционные установки казахов [42], опыт по адаптации репатриантов из России в Казахстане и причины возвращения казахов обратно, в частности, в Республику Алтай РФ [43]. Сами казахи объясняли свой отъезд прежде всего экономическими трудностями в России: почти все предприятия в Кош-Агаче закрылись и многие люди остались без работы [43, с. 47]. К тому же на волне роста алтайского национализма казахи чувствовали дискриминацию по национальному признаку.

Московские исследователи выделяют две основные причины, которые сделали невозможной адаптацию кош-агачских казахов в Казахстане. «Это, во-первых, неприятие природы и климата степной зоны, выросшее в тоску по горной природе Кош-Агача, во-вторых, настолько крепкие внутри кош-агачские связи, что они не позволили закрепиться новым социальным контактам в такой степени, чтобы обеспечить социальную адаптацию мигрантов» [43, с. 58].

В результате репатриации в РК и возвращения в Россию казахи Республики Алтай расширили географический и этнографический кругозор, разорвали пути своей вековой замкнутости и изолированности от мира, увидели в РК большое разнообразие в культуре и поведении казахов-оралманов из разных стран мира, установили родственные связи с местными казахами, повернулись в сторону ислама, приобрели новые деловые навыки и контакты, опыт в ведении собственного бизнеса, стали мобильными и примером для оставшихся в РФ кош-агачских казахов в демонстрации новых видов хозяйственной деятельности (открытие бизнеса, выращивание овощей, плодовых кустарников и деревьев, разведение птиц, консервирование и заготовки на зиму).

Е.И. Ларина и О.Б. Наумова подчеркивают качественную особенность миграции казахов в российско-казахстанском пограничье и отличие их от мигрантов из СНГ: «они избегали и избегают видов работ, приемлемых для мигрантов из Средней Азии и отчасти с Кавказа. Вероятно, объясняется это тем, что у казахов из пограничных районов примерно такой же уровень образования и культуры, что у местных русских, а значит и одинаковые с русскими предпочтения в сфере занятости [42, с. 37].

Исследователи относят российских казахов к этническим меньшинствам страны, подчеркивая, что для диаспоры характерно консолидация, оккультурация, стирание принципиальных различий в экономике и хозяйстве [39, с. 135]. И

по утверждению И.В. Октябрьской: »В отличие от народа (независимо от его численности) национальное меньшинство не имеет права на самоопределение. Под эту категорию попадает казахский этнос Алтая» [14, с. 54].

На основе «полевых материалов» – сведений информаторов и личных наблюдений Е. Ларина и О. Наумова отмечают слабую религиозность казахов по регионам, преобладание прагматического подхода к исламу для поддержания морального облика соплеменников, злоупотребляющих спиртными напитками и соблюдения устоявшихся на практике обрядов [44]. Традиционные институты самоуправления представлены среди казахов России, по их наблюдениям, советами аксакалов (старейшин), в том числе и при мечетях [27, с.121-130] и курултаями, совмещающими функции совета старейшин и народного собрания, например, в Республике Алтай [43, с. 46]. Социальные аспекты в их деятельности показаны в воспитательных мерах, активизации этнических настроений в плане выстраивания отношений среди самих казахов: обучение молодых традиционным этическим нормам, правилам поведения со старшими, основам обращения в семье, к родителям, женщинам, гостям и в обществе. Однако в крупных населенных пунктах (райцентрах и городах) роль совета старейшин не так весома.

К изучению российских казахов также обратились представители социологической [45], экономической [46], филологической [47] науки. Ими уточнены сущностные черты казахской общины (принятые термины «диаспора», «аборигенные казахи»), как участника политических отношений, раскрыты характерные признаки: принадлежность к меньшинству; корпоративность; ограниченность сфер социальной и политической активности; ассимиляционные тенденции и процессы; этническая компонента в характеристике человеческого потенциала Сибири. В российской гуманитарной науке термин «ирредента» в отношении казахов, населяющих приграничную с Казахстаном зону, не применяется.

В научный оборот введены новые архивные материалы по истории административно-территориального разграничения Алтайской губернии и Казахстана в 1917-1925 гг. [48], по казахам Омского Прииртышья [49] и Оренбуржья [50]. Подведены некоторые итоги изучения этнополитической истории казахов в современной российской историографии [51, с. 24-28] и этнической истории и культуры казахов в исследованиях XIX – начала XXI веков [52, с.35-49].

Из краткого обзора литературы также следует, что введение в научный оборот материалов российских архивов, не доступных казахстанским исследователям, имеет положительное значение. Приветствуя российско-казахстанские издания интеграционной ориентации материалов международных и региональных научных конференций «Казахи Южного Урала: история и современность» (Оренбург, 1996), «Степной край: зона взаимодействия русского и казахского народов (XVIII-XX вв.)» (Омск, 1998; Кокшетау, 2001), «Многоязычный регион: экономика, политика, культура (Оренбург, 1999), «Казахи Оренбуржья: история и современность» (пос. Акбулак, РФ, 2003), «Казахи Омского Прииртышья: история и современность» (Омск, 2007), «Казахи России: история и современность» (Омск, 2009), «Казахи в евразийском пространстве: история, культура и социокультурные процессы» (Омск, 2014) мы должны признать, что только положено начало исследованиям на новой документальной базе рассекреченных архивных фондов, по итогам научных историко-этнографических экспедиций в районы компактного проживания казахов в России. По советскому периоду еще предстоит объективно оценить как несомненные достижения, так и провалы в осуществлении национальной политики и экономической модернизации.

Принципиальное значение имеет проведение встречи ученых Казахстана и России в формате международной конференции Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова и Института российской истории РАН для выработки и

апробаций новых концепций и методологических подходов [53], сопоставление взглядов по наиболее чувствительным проблемам в изучении взаимозависимого исторического прошлого, в том числе для понимания сущности и причин расхождений позиций историков некогда единой научной школы и «выработка на этой основе перспективных научных направлений, требующих интегрированного исследовательского потенциала историков обеих стран» [53, с. 3]. По мнению А.Н. Сахарова: «совершенствование человеческой личности, духовного и материального качества жизни людей как прогресс истории» является прочным методологическим компасом, созданным к концу XX столетия общими усилиями мирового сообщества ученых-историков [53, с. 30].

Многочисленная, компактно проживающая казахская община в России не располагает сводным научным трудом по своей истории, этнографии, социально-экономическому и культурному развитию, вкладу в развитие российской государственности, экономики и культуры. Преобладают статьи и региональные труды, которые, к сожалению, нередко игнорируются казахстанскими учеными. Об этом было сказано в Омске 15-16 мая 2014 г. российскими специалистами на конференции «Казахи в евразийском пространстве: история, культура и социокультурные процессы» с участием ученых из Алматы, Астаны, Караганды, Костаная, Павлодара и Петропавловска.

Следует также признать, что тематика казахской диаспоры все же не является приоритетной для российской гуманитарной науки, об этом свидетельствуют, в частности, издания в Казахстане подготовленных в России научных монографий, а также признания самих российских исследователей. Например, мнение московских ученых: «В России далеко не все понимают, что казахи – коренные жители российско-казахстанского пограничья» [42, с. 35]. Невозможно было «пробиться с темой «Казахская диаспора» в региональную программу «Народы Сибири: социальное и духовное развитие», – сетует новосибирский ученый М.П. Малышева, ибо «вопрос считается мелким и для региона малозначимым», не говоря уже о финансовой составляющей [54, с. 10]. Последний пример этому обстоятельству: попытки найти спонсора и издателя в Казахстане монографии «Казахский миграционный маятник «Казахстан-Синьцзян». Эмиграция. Репатриация. Интеграция» новосибирским исследователем Н.Н. Аблажей. В такой же ситуации находится и Г.А. Ташпеков, подготовивший второе издание «Казахи Саратовской области: историко-этнографические очерки».

На наш взгляд, казахстанской стороне надо предпринять меры по привлечению зарубежных авторов научной литературы по казахской диаспоре в программу издания социально важной литературы по линии Министерства культуры РК. К сожалению, большая часть названных в данном разделе научных изданий, в том числе и материалы Всероссийских переписей 2002 и 2010 годов, отсутствуют в центральных публичных и научных библиотеках Казахстана, что подтверждает целесообразность выделения достаточного государственного финансирования для формирования библиотечного фонда, проведения казахстанских научных экспедиций в регионах компактного проживания зарубежных казахов и исследований в зарубежных библиотеках и архивах по казахской диаспоре.

Кроме того, надо иметь в виду, что этнополитический контекст казахстанско-российских отношений будет присутствовать всегда. Соответственно, со стороны двух государств необходимо обеспечение консолидированной, солидарной в социально-политическом плане жизнедеятельности казахского и русского народов. Поэтому требует качественной переоценки роль и место российских казахов в системе внутригосударственных и международных связей, что возможно с учетом их современного экономического, социокультурного и общественно-политического потенциала и вклада в развитие Российской Федерации.

Свой вклад в изучение казахской диаспоры в России, как впрочем и других стран мира, должна внести и казахстанская наука, не ограждаясь территориальными

рамками в исследованиях. Именно исследования в диаспоре имеют сейчас важнейшее значение: наряду с этнокультурным, этнографическим исследованием зарубежных казахов весьма перспективным и репрезентативным представляется этносоциальный мониторинг в ареале диаспоры и в кооперации с зарубежными учеными.

Продвижение в изучении казахской диаспоры в России не столько опирается в информационные материалы, сколько на новые источники и новые междисциплинарные подходы, обогащенные новыми методологическими принципами.

Литература

1 Самойлович А. Н. Казахи Кошагачского аймака Ойротской автономной области // Казаки: Материалы комиссии экспедиционных исследований 1927 г. – Л.: Издание АН СССР, 1930. – Вып. 15. – 334 с.

2 Студенецкий Л.И. Очерки по экономике казахского хозяйства // Известия Западно-Сибирского отделения РГО. – Омск, 1929. – Т. 6. – С. 61-124.

3 Абрамзон С.М. А.Н. Самойлович – этнограф // Тюркологический сборник. 1974. – М.: Наука, 1978. – С. 169-197.

4 Малышева М.П., Познанский В.С. Первый председатель Казахской базы АН СССР А.Н. Самойлович // Вестник Академии наук Казахской ССР. – Алма-Ата, 1989. – № 6. – С. 56-66.

5 История Сибири с древнейших времен до наших дней: в 5 т. – Ленинград: Наука, 1968. – Том 4. – 501 с.

6 Томилов Н.А. Этническая история тюркоязычного населения Западно-Сибирской равнины в конце XVI – начале XX в. – Новосибирск: Изд-во НГУ, 1992. – 270 с.

7 Томилов Н.А. Проблемы этнической истории (по материалам Западной Сибири). – Томск: Изд-во Том. ун-та. 1993. – 222 с.

8 Проваторова О.М. Современные этнические процессы у казахов Западной Сибири: автореф. ...к. и. н.: 07.00.07. – Л.: ЛГУ, 1986. – 18 с.

9 Наумова О.Б. Формирование специфики хозяйственного уклада казахов Омской области XIX – начала XX вв. // Этнокультурные процессы в современных и традиционных обществах. – М., 1979. – С. 56-64.

10 Наумова О.Б. Казахская диаспора в России: этническое самосознание и миграционное поведение // Этнографическое обозрение. – 2000. – № 3. – С. 60-73.

11 Коновалов А.В. Казахи Южного Алтая: Проблема этнической группы. – Алма-Ата: Наука, 1986. – 168 с.

12 Ажигали С.Е. Общие итоги этнокультурных исследований казахской диаспоры Центральной Азии (Монголия, Китай, Россия) // Созидательный потенциал казахской диаспоры: история и современность: матер. респ. науч.-практ. конф. – Алматы: Дүниежүзі қазақтарының қауымдастығы «Атажұрт» баспа орталығы, 2013. – 480 б. – С. 27-35.

13 Октябрьская И.В. Казахи Алтая: этнополитические и социокультурные процессы в пограничных районах Южной Сибири XIX-XX вв.: дис. ... д. и. н.: 07.00.07 / Институт истории СО РАН. – Новосибирск, 2004. – 281 с.

14 Октябрьская И.В. Тюрки Алтая: проблемы многонационального сообщества // Народы Сибири: права и возможности. – Новосибирск: Изд-во Ин-та археологии и этнографии СО РАН, 1997. – 168 с. – С. 48-59.

15 Нечипоренко О.В., Вольский А.Н. Сельские локальные сообщества Горного Алтая: современное состояние, проблемные ситуации: по материалам социологической экспедиции в Усть-Канский и Кош-Агачский районы Республики Алтай (июль-август 1998 г.) – Новосибирск: Ин-т философии и права СО РАН, 2002. – 157 с.

16 Нечипоренко О.В., Зазулина М.Р. Казахские диаспоры в России: стратегии интеграции // Устойчивость этнокультурных систем в контексте динамики

глобализации: матер. городской научн.-практ. конф. научно-экспертной группы АНК г. Алматы. – Алматы: ИФПР КН МОН РК, 2012. – 144 с.

17 Гонимые голодом: Документы о судьбе десятков тысяч казахов, бежавших в Сибирь в начале 30-х годов: хрестоматия в 4-х ч. – Алматы: РИК, 1995. – 640 с.

18 Малышева М.П., Познанский В.С. Казахи – беженцы от голода в Западной Сибири (1931-1934 гг.). – Алматы: Ғылым, 1999. – 535 с.

19 Познанский В.С. Социальные катаклизмы в Сибири: голод и эпидемии в 20-30-е годы XX века. – Новосибирск: Изд-во СО РАН, 2007. – 308 с.

20 Ахметова Ш.К. Казахи Западной Сибири и их этнокультурные связи в городской среде. – Новосибирск: Изд-во Института археологии и этнографии СО РАН, 2002. – 102 с.

21 Томилов Н.А. Народная культура городского населения Сибири: очерки историографии и теории историко-этнографических исследований. – Омск: ООО Издательский дом Наука, 2010. – 164 с.

22 Ахметова Ш.К., Томилов Н.А. Казахи аула Каскат: традиции и инновации в культуре казахского населения Западной Сибири. – Омск: Изд. дом Наука, 2013. – 392 с.

23 Балтабаева К.Н., Баймагамбетова А.Ж. История и этнография казахов Западной Сибири в трудах Ш.К. Ахметовой // Матер. респ. науч.-практ. конф. «Созидательный потенциал казахской диаспоры: история и современность». – Алматы: Дүниежүзі казактарының қауымдастығы «Атажұрт» баспа орталығы, 2013. – 480 с.

24 Замиралова Т.А. Возникновение и развитие общественных национально-культурных объединений Западной Сибири (1985-2000 гг.): дис. ... к. и. н.: 07.00.02 / Омский гос. техн. ун-т. – Омск, 2008. – 225 с.

25 Ташпеков Г.А. Казахи Саратовской области: историко-этнографические очерки. – Саратов: Регион. Приволж. изд-во «Детская книга», 2002. – 279 с.

26 Мы – оренбуржцы: Историко-этнографические очерки. – Оренбург: ОАО «ИПК «Южный Урал», 2007. – 288 с.

27 Вместе на одной земле: Этническая история и культура казахов Оренбуржья. – Оренбург: Изд. Центр ОГАУ, 2006. – 294 с.

28 Томилов Н.А. Этнодемографические процессы у народов и национальных групп Западной Сибири в 1960-х – середине 1990-х гг. и решение национальных проблем // Народонаселенческие процессы в региональной структуре: матер. междунар. научн. конф. – Новосибирск, 1996. – С. 64-69.

29 Федорова А.В. Народы Южного Урала: этнический взгляд на историю. – Оренбург: Пресса, 2001. – 196 с.

30 Лузин Л. Планета Южный Урал: Живая энциклопедия народов Челябинской области. – Челябинск: Авто Граф, 2012. – 408 с.

31 Кабдулвахитов К. Откочевники: летопись казахского колхоза имени Дальневосточной Красной Армии в Нижнетавдинском районе Тюменской области. 1938-1945 гг. – Тюмень: ОАО Тюменский дом печати, 2010. – 144 с.

32 Урастаева Г.Д. Национальное образование казахов в России: История и тенденции (на материале Астраханской области). – Актобе: ТОО «А-Полиграфия», 2004. – 160.

33 Астраханские казахи: История и современность: К 10-летию областного общества казахской культуры и языка «Жолдастык». – Астрахань: Изд-во ГУП ИПК «Волга», 2000. – 278 с.

34 Искаков Н.С. О времени и о себе. – Астрахань: Нова, 2005. – 436 с.

35 Казахи Курганской области / ред. коллегия Биисов А.Ш., Бижигитов А.Б., Карлеутов С.К., Тутуков Б.А. – Курган: ОГУП «ШМРТ», 2013, – 184 с.

36 Быков А.Ю., Боронин О.В. Вопросы образования в казахской диаспоре

Алтайского края и национально-государственные интересы России // Россия – Центральная Азия: проблемы миграций и безопасности: матер. семинара «Безопасность в «контактных зонах» Азиатской России и Центральной Азии: опыт и практика регулирования этнополитических напряжений». – Барнаул, АГУ, 2002. – С. 177-186. и др.

37 Разгон Н.И. Образование Алтайской губернии и ее разграничение с Казахстаном (1917-1925 гг.): автореф. ...к. и. н.: 07.00.03. – Барнаул: Алтайский гос. ун-т, 2003. – 25 с.

38 Анисимова И.В. История формирования казахской диаспоры Алтайского (горного) округа (вторая половина XVIII – начало XX в.): автореф. ... к. и. н.: 07.00.02. – Барнаул: Алтайский гос. ун-т, 2004. – 26 с.

39 Ларина Е.И. Казахи в России (Этнологический обзор) // Сборник Русского Исторического Общества. – М.: Русская панорама. 2002. – Т. 5 (153). – С. 135-143.

40 Ларина Е.И. Программа сбора этнографической информации «Казахи России: современное этнокультурное развитие»: учебно-методический материал. – М.: КДУ. 2009. – 54 с.

41 Ларина Е., Наумова О.Б. Этнокультурные процессы по антропонимическим материалам // Казахи в евразийском пространстве: история, культуры и социокультурные процессы: матер. междунар. науч.-практ. конф., посв. 25-летию Региональной общественной организации Сибирский центр казахской культуры «Мөлдiр». – Омск: Амфора, 2014. – 326 с.

42 Ларина Е., Наумова О. Миграция казахов в западной части российско-казахстанского пограничья // Вестник Евразии. – М., 2006. – № 4. – С. 32-47.

43 Ларина Е., Наумова О. Кош-Агачские казахи-мигранты // Вестник Евразии. – М., 2008. – № 2 (40). – С. 44-65.

44 Ларина Е., Наумова О. Современное религиозное сознание российских казахов и ислам имамов // Этнографическое обозрение. – 2008. – № 11. – С. 18-21.

45 Койше К.К. Проблемы сохранения культуры казахского населения в полиэтническом провинциальном городе: автореф. ... к. соц. н.: 22.00.06 / Тюмен. гос. нефтегаз. ун-т. – Тюмень, 2008. – 23 с.

46 Россия и россияне в новом столетии: вызовы времени и горизонты развития: исследования Новосибирской экономико-социологической школы. – Новосибирск: Изд-во СО РАН, 2008. – 748 с.

47 Беженцев Е.В., Карабулатова И.С., Койше К.К. Тюменская область – Казахстан: специфика государственной этноязыковой политики. – Тюмень: Вектор Бук, 2010. – 124 с.

48 Алтайская губерния – Казахстан. 1917-1925: История административно-территориального разграничения: (сборник документов и материалов) – Барнаул: ОАО «Алтайский полиграфический комбинат», 2001. – 308 с.

49 Мусульмане Омского Прииртышья на пороге тысячелетий: (сборник документов) – Омск: Омск. гос. ун-т, 2003. – 270 с.

50 Многонациональное Оренбуржье в этнополитическом измерении: в 2-х т. /сост.: Амелин В.В., Торукало В.П. – М: ЦИМО Ин-та этнологии и антропологии РАН, 1996. – Т. II. Очерки. Документы. Материалы. – 267 с.

51 Аманжолова Д.А. Этнополитическая история и культуры казахов в современной российской историографии // Казахи России: история и современность: матер. междунар. научн.-практ. конф. в 2-х т. – Омск: Изд-во Ом.гос.ун-та, 2010. – Т. I. – 308 с.

52 Ахметова Ш.К., Томилов Н.А. Казахи Западной Сибири в исследованиях российских и казахстанских ученых XIX – начала XXI веков // Казахи России: история и современность: матер. междунар. научн.-практ. конф. в 2 т. – Омск: Изд-во Ом.гос.ун-та, 2010. – Т. I. – 308 с.

53 Современное состояние и перспективы развития исторической науки

Казахстана и России: Сборник матер. междунар. науч.-практ. конф. – Алматы: Тарих тағылымы, 2008. – 424 с.

54 Малышева М.П. Казахи Сибири в период демографических кризисов (1919-1934 гг.): автореф. ...д. и. н.: 07.00.02 / Семипал. гос. ун-т им. Шакарима. – Алматы, 2002. – 50 с.

References

1 Samojlovich A. N. Kazahi Koshagachskogo ajmaka Ojrotskoj avtonomnoj oblasti // Kazaki: Materialy komissii jekspedicionnyh issledovanij 1927 g. – L.: Izdanie AN SSSR, 1930. – Vyp. 15. – 334 s.

2 Studeneckij L.I. Oчерки po jekonomike kazahskogo hozjajstva // Izvestija Zapadno-Sibirskogo otdelenija RGO. – Omsk, 1929. – T. 6. – S. 61-124.

3 Abramzon S.M. A.N. Samojlovich – jetnograf // Tjurkologicheskij sbornik. 1974. – M.: Nauka, 1978. – S. 169-197.

4 Malysheva M.P., Poznanskij V.S. Pervyj predsedatel Kazahskoj bazy AN SSSR A.N. Samojlovich // Vestnik Akademii nauk Kazahskoj SSR. – Alma-Ata, 1989. – № 6. – S. 56-66.

5 Istorija Sibiri s drevnejshih vremen do nashih dnei: v 5 t. – Leningrad: Nauka, 1968. – Tom 4. – 501 s.

6 Tomilov N.A. Jetnicheskaja istorija tjurkojazychnogo naselenija Zapadno-Sibirskoj ravniny v konce XVI – nachala XX v. – Novosibirsk: Izd-vo NGU, 1992. – 270 s.

7 Tomilov N.A. Problemy jetnicheskoi istorii (po materialam Zapadnoj Sibiri). – Tomsk: Izd-vo Tom. un-ta. 1993. – 222 s.

8 Provatorova O.M. Sovremennye jetnicheskie processy u kazahov Zapadnoj Sibiri: avtoref. ...k. i. n.: 07.00.07. – L.: LGU, 1986. – 18 s.

9 Naumova O.B. Formirovanie specifiky hozjajstvennogo ukлада kazahov Omskoj oblasti XIX – nachala XX vv. // Jetnokul'turnye processy v sovremennyh i tradicionnyh obshhestvah. – M., 1979. – S. 56-64.

10 Naumova O.B. Kazahskaja diaspora v Rossii: jetnicheskoe samosoznanie i migracionnoe povedenie // Jetnograficheskoe obozrenie. – 2000. – № 3. – S. 60-73.

11 Konovalov A.V. Kazahi Juzhnojo Altaja: Problema jetnicheskoi grupy. – Alma-Ata: Nauka, 1986. – 168 s.

12 Azhigali S.E. Obshhie itogi jetnokul'turnyh issledovanij kazahskoj diaspory Central'noj Azii (Mongolija, Kitaj, Rossija) // Sozidatel'nyj potencial kazahskoj diaspory: istorija i sovremennost': mater. resp. nauch.-prakt. konf. – Алматы: Dyniezhyzi kazaktarynун қауымдастығы «Atazhyrt» baspa ortalyғы, 2013. – 480 b. – S. 27-35.

13 Oktjabr'skaja I.V. Kazahi Altaja: jetnopoliticheskie i sociokulturnye processy v pogranichnyh rajonah Juzhnoj Sibiri XIX-XX vv.: dis. ... d. i. n.: 07.00.07 / Institut istorii SO RAN. – Novosibirsk, 2004. – 281 s.

14 Oktjabr'skaja I.V. Tjurki Altaja: problemy mnogonacional'nogo soobshhestva // Narody Sibiri: prava i vozmozhnosti. – Novosibirsk: Izd-vo In-ta arheologii i jetnografii SO RAN, 1997. – 168 s. – S. 48-59.

15 Nechiporenko O.V., Vol'skij A.N. Sel'skie lokal'nye soobshhestva Gornogo Altaja: sovremennee sostojanie, problemnye situacii: po materialam sociologicheskoi jekspedicii v Ust'-Kanskij i Kosh-Agachskij rajony Respubliki Altaj (ijul'-avgust 1998 g.) – Novosibirsk: In-t filosofii i prava SO RAN, 2002. – 157 s.

16 Nechiporenko O.V., Zazulina M.R. Kazahskie diaspory v Rossii: strategii integracii // Ustojchivost' jetnokul'turnyh sistem v kontekste dinamiki globalizacii: mater. gorodskoj nauchn.-prakt. konf. Nauchno-jekspertnoj grupy ANK g. Almaty. – Алматы: IFPR KN MON RK, 2012. – 144 s.

17 Gonimye golodom: Dokumenty o sudbe desjatkov tysjach kazahov, bezhavshih v Sibir' v nachale 30-h godov: hrestomatija v 4-h ch. – Алматы: RIK, 1995. – 640 s.

18 Malysheva M.P., Poznanskij V.S. Kazahi – bezhency ot goloda v Zapadnoj Sibiri (1931-1934 gg.). – Алматы: Fylym, 1999. – 535 s.

19 Poznanskij V.S. Social'nye kataklizmy v Sibiri: golod i jepidemii v 20-30-e gody HH veka. – Novosibirsk: Izd-vo SO RAN, 2007. – 308 s.

20 Ahmetova Sh.K. Kazahi Zapadnoj Sibiri i ih jetnokulturnye svjazi v gorodskoj srede. – Novosibirsk: Izd-vo Instituta arheologii i jetnografii SO RAN, 2002. – 102 s.

21 Tomilov N.A. Narodnaja kul'tura gorodskogo naselenija Sibiri: ocherki istoriografii i teorii istoriko-jetnograficheskikh issledovanij. – Omsk: OOO Izdatel'skij dom Nauka, 2010. – 164 s.

22 Ahmetova Sh.K., Tomilov N.A. Kazahi aula Kaskat: tradicii i innovacii v kul'ture kazahskogo naselenija Zapadnoj Sibiri. – Omsk: Izdat. dom Nauka, 2013. – 392 s.

23 Baltabaeva K.N., Bajmagambetova A.Zh. Istorija i jetnografija kazahov Zapadnoj Sibiri v trudah Sh.K.Ahmetovoj // Mater. resp. nauch.-prakt. konf. «Sozidatel'nyj potencial kazahskoj diaspory: istorija i sovremennost'» – Almaty: Dyniezhzy kazaktarynyh kauymdastyry «Atazhyrt» baspa ortalyry, 2013. – 480 s.

24 Zamiralova T.A. Vozniknovenie i razvitie obshhestvennyh nacional'no-kul'turnyh ob#edinenij Zapadnoj Sibiri (1985-2000 gg.): dis. ... k. i. n.: 07.00.02 / Omskij gos. tehn. un-t. – Omsk, 2008. – 225 s.

25 Tashpekov G.A. Kazahi Saratovskoj oblasti: istoriko-jetnograficheskie ocherki. – Saratov: Region. Privolzh. izd-vo «Detskaja kniga», 2002. – 279 s.

26 My – orenburzhcy: Istoriko-jetnograficheskie ocherki. – Orenburg: OAO «IPK «Juzhnyj Ural», 2007. – 288 s.

27 Vmeste na odnoj zemle: Jetnicheskaja istorii ja i kul'tura kazahov Orenburzh'ja. – Orenburg: Izd. Centr OGAU, 2006. – 294 s.

28 Tomilov N.A. Jetnodemograficheskie processy u narodov i nacional'nyh grupp Zapadnoj Sibiri v 1960-h – seredine 1990-h gg. i reshenie nacional'nyh problem // Narodonaselencheskie processy v regional'noj strukture: mater. mezhdunar. nauchn. konf. – Novosibirsk, 1996. – S. 64-69.

29 Fedorova A.V. Narody Juzhnogo Urala: jetnicheskij vzgljad na istoriju. – Orenburg: Pressa, 2001. – 196 s.

30 Luzin L. Planeta Juzhnyj Ural: Zhivaja jenciklopedija narodov Cheljabinskoj oblasti. – Cheljabinsk: Avto Graf, 2012. – 408 s.

31 Kabdulvahitov K. Otkochevniki: letopis kazahskogo kolhoza imeni Dal'nevostochnoj Krasnoj Armii v Nizhnetavdinskom rajone Tjumenskoj oblasti. 1938-1945 gg. – Tjumen': OAO Tjumenskij dom pečati, 2010. – 144 s.

32 Urastaeva G.D. Nacional'noe obrazovanie kazahov v Rossii: Istorija i tendencii (na materiale Astrahanskoj oblasti). – Aktobe: TOO «A-Poligrafija», 2004. – 160.

33 Astrahanskije kazahi: Istorija i sovremennost': K 10-letiju oblastnogo obshhestva kazahskoj kul'tury i jazyka «Zholdastyk». – Astrahan': Izd-vo GUP IPK «Volga», 2000. – 278 s.

34 Iskakov N.S. O vremeni i o sebe. – Astrahan': Nova, 2005. – 436 s.

35 Kazahi Kurganskoj oblasti / red. kolegija Biisov A.Sh., Bizhigitov A.B., Karleutov S.K., Tutukov B.A. – Kurgan: OGUP «ShMRT», 2013, – 184 s.

36 Bykov A.Ju., Boronin O.V. Voprosy obrazovanija v kazahskoj diaspore Altajskogo kraja i nacionalno-gosudarstvennye interesy Rossii // Rossija – Centralnaja Azija: problemy migracij i bezopasnosti: mater. seminara «Bezopasnost' v «kontaktnyh zonah» Aziatskoj Rossii i Central'noj Azii: opyt i praktika regulirovanija jetnopoliticheskikh naprjazhenij». – Barnaul, AGU, 2002. – S. 177-186. i dr.

37 Razgon N.I. Obrazovanie Altajskoj gubernii i ee razgranichenie s Kazahstanom (1917-1925 gg.): avtoref. ... k. i. n.: 07.00.03. – Barnaul: Altajskij gos.un-t, 2003. – 25 s.

38 Anisimova I.V. Istorija formirovanija kazahskoj diaspory Altajskogo (gornogo) okruga (vtoraja polovina XVIII – nachalo XX v.): avtoref. ... k. i. n.: 07.00.02. – Barnaul: Altajskij gos. un-t, 2004. – 26 s.

39 Larina E.I. Kazahi v Rossii (Jetnologicheskij obzor) // Sbornik Russkogo Istoricheskogo Obshhestva. – M.: Russkaja panorama. 2002. – T. 5 (153). – S. 135-143.

40 Larina E.I. Programma sbora jetnograficheskoy informacii «Kazahi Rossii: sovremennoe jetnokul'turnoe razvitiye»: Uchebno-metodicheskij material. – M.: KDU. 2009. – 54 s.

41 Larina E., Naumova O.B. Jetnokulturnye processy po antroponimicheskim materialam // Kazahi v evrazijskom prostranstve: istorija, kul'tury i sociokul'turnye processy: mater. mezhdunar. nauch.-prakt. konf., posv. 25-letiju Regionalnoj obshhestvennoj organizacii Sibirskij centr kazahskoj kul'tury «Moldir». – Omsk: Amfora, 2014. – 326 s.

42 Larina E., Naumova O. Migracija kazahov v zapadnoj chasti rossijsko-kazahstanskogo poganichja // Vestnik Evrazii. – M., 2006. – № 4. – S. 32-47.

43 Larina E., Naumova O. Kosh-Agachskie kazahi-migranty // Vestnik Evrazii. – M., 2008. – № 2 (40). – S. 44-65.

44 Larina E., Naumova O. Sovremennoe religioznoe soznanie rossijskih kazahov i islam imamov // Jetnograficheskoe obozrenie. – 2008. – № 11. – S. 18-21.

45 Kojshе K.K. Problemy sohraneniya kul'tury kazahskogo naseleniya v polijetnicheskom provincial'nom gorode: avtoref. ... k. soc. n.: 22.00.06 / Tjumen. gos. neftegaz. un-t. – Tjumen', 2008. – 23 s.

46 Rossiya i rossijane v novom stoletii: vyzovy vremeni i gorizonty razvitija: issledovanija Novosibirskoj jekonomiko-sociologicheskoy shkoly. – Novosibirsk: Izd-vo SO RAN, 2008. – 748 s.

47 Bezhencev E.V., Karabulatova I.S., Kojshе K.K. Tjumenskaja oblast – Kazahstan: specifikа gosudarstvennoj jetnojazykovoј politiki. – Tjumen': Vektor Buk, 2010. – 124 s.

48 Altajskaja gubernija – Kazahstan. 1917-1925: Istorija administrativno-territorial'nogo razgranichenija: (sbornik dokumentov i materialov) – Barnaul: OAO «Altajskij poligraficheskij kombinat», 2001. – 308 s.

49 Musulmane Omskogo Priirtysh'ja na poroge tysjacheletij: (sbornik dokumentov) – Omsk: Omsk. gos. un-t, 2003. – 270 s.

50 Mnogonacionalnoe Orenburzhe v jetnopoliticheskom izmerenii: v 2 t. /sost.: Amelin V.V., Torukalo V.P. – M: CIMO In-ta jetnologii i antropologii RAN, 1996. – T. II. Ocherki. Dokumenty. Materialy. – 267 s.

51 Amanzholova D.A. Jetnopoliticheskaja istorija i kultury kazahov v sovremennoj rossijskoј istoriografii // Kazahi Rossii: istorija i sovremennost: mater. mezhdunar. nauchn.-prakt. konf. v 2 t. – Omsk: Izd-vo Om.gos.un-ta, 2010. – T. 1. – 308 s.

52 Ahmetova Sh.K., Tomilov N.A. Kazahi Zapadnoj Sibiri v issledovanijah rossijskih i kazahstanskih uchenyh XIX – nachala XXI vekov // Kazahi Rossii: istorija i sovremennost': mater. mezhdunar.nauchn.-prakt. konf. v 2 t. – Omsk: Izd-vo Om.gos. un-ta, 2010. – T.1. – 308 s.

53 Sovremennoe sostojanie i perspektivy razvitija istoricheskoy nauki Kazahstana i Rossii: Sbornik mater. mezhdunar. nauch.-prakt. konf. – Almaty: Tarіh tagylymy, 2008. – 424 c.

54 Malysheva M.P. Kazahi Sibiri v period demograficheskikh krizisov (1919-1934 gg.): avtoref. ... d. i. n.: 07.00.02 / Semipal. gos. un-t im.Shakarima. – Almaty, 2002. – 50 s.

БАЛТАБАЕВА К.Н.

Дүниежүзі қазақтарының қауымдастығы,
талдау орталығының директоры, т.ф.к.

РЕСЕЙ ҚАЗАҚТАРЫ ТУРАЛЫ РЕСЕЙЛІК ТАРИХНАМА

Түйін

Ресейлік кеңестік және посткеңестік кезеңінің тарихнамасына Ресей қазақтарының заманауи жағдайы, шетелдегі қазақтардың Қазақстан Республикасына репатриациясы (қоныс аударуы) және олардың қазақстандық қоғамға бейімделуі мен ықпалдасуы контекстінде талдау берілген.

Мақалада, Ресейдегі қазақ диаспорасын зерттеуді әрі қарай алға жылжыту тек қана ақпараттық материалдарға ғана байланысты емес, сонымен қатар жаңаша әдістемелік принциптермен байытылған жаңа дереккөздерге және пәнаралық жаңа тәсілдерге де тірелетіндігі айтылады.

Кілт сөздер: этникалық қазақтар, қазақ диаспорасы, Қазақстанға (қоныс аудару) репатриация, Дүниежүзі қазақтарының қауымдастығы, қазақ диаспорасының әлеуметтік-экономикалық және мәдени дамуы, Ресей қазақтары, Ресейден келген оралмандар, қазақ диаспорасының тарихнамасы

BALTABAYEVA K.N.

The World Association of Kazakhs, Director of Analytical Center,
Candidate of Historical Sciences

RUSSIAN HISTORIOGRAPHY ON THE KAZAKHS OF RUSSIA

Summary

In this paper the author proposed some analysis of Russian historiography on Soviet and Post-Soviet period, in the context of contemporary state of Kazakh in Russia, repatriation of foreign Kazakh to the Republic of Kazakhstan and their adaptation and integration to Kazakhstan society.

In our opinion, the foregoing promotion of studying of the Kazakh diaspora in Russia depends not only on informational materials, but on new sources and new interdisciplinary approaches based on new methodological principles.

Key words: Ethnic Kazakhs, the Kazakh diaspora, repatriation to Kazakhstan, the world Association of Kazakhs, social and economic development of the Kazakh diaspora, Russia Kazakhs, oralmans from Russia, historiography of Kazakh diaspora.

ӘОК 94:791.43(574)

ОРАЛОВА А.А.

Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология
институтының ғылыми қызметкері

ҚҰЖАТТАНУ ҒЫЛЫМЫНЫҢ ТЕОРИЯСЫ МЕН МЕТОДОЛОГИЯСЫ

Аннотация

Мақалада құжаттану ғылымы, теориялық және методологиялық мәселелері және қолданбалық маңызы қарастырылады. Құжаттанудың методологиялық негіздері, ортақ ғылыми танымдық әдістері, түрғылары мен зерттеу формалары мәселелеріне талдау жасалынады.

Кілт сөздер: құжаттану, құжаттамалық қамтамасыз ету, тарихи дерек, құжат, мұрағат, методология, теория, ғылыми таным, ғылыми зерттеу.

Құжаттану басқа да кенже дамып келе жатқан ғылыми пәндер санатында адам қызметінің түрлі салаларында тәжірибелік қолданыста бола отырып, бірте-бірте жеке теориялық негізінің қалыптасуына дейін дамып келеді. Тарихи дерек ретінде қазіргі тарих ғылымының даму контекстіндегі құжаттануды ғылыми бағыт ретінде қарастыру тарихи шынайылықты тану мүмкіндігін барынша кеңейтеді және белгілі бір деңгейде еліміздің өткенін зерттеуде жаңа тарихи түрғыдан ой қорытуға мүмкіндік береді.

Құжаттану терминін алғаш рет ғылыми айналымға енгізген ғалым К.Г. Митяев [1] құжаттануды «объективті шындықтың құжаттама жүйелері мен жекелеген

актілерін, тәсілдерін, құжат, оның кешені мен жиынтығын тарихи дамуда зерттейтін пән» ретінде анықтады [2, 35-б.]. Құжаттануды құжат пен құжатқа қатысты мәселелерді зерттейтін пән деп атады. Зерттеушінің айтуынша, құжаттар мен құжаттау тәсілдері, құжаттама жүйелерін көптеген ғылыми пәндер: құқық және тарихи ғылымдар, деректану, мұрағаттану секілді пәндер де зерттейді. Сонымен бірге құжаттамалық талдау бухгалтерлік есеп пен статистика салаларында да маңыздылығы басым. К.Г. Митяевтің негізгі тұжырымдары:

- құжаттану мұрағат ісінің тәжірибелік қажеттіліктерінен, құжаттарды сыныптау, есепке алу, суреттеу, каталог жасаумен байланысты туындады;

- сақталушы құжаттардың барлығын ғылыми негізде белгілі бір жүйеге келтіру үшін, олардың мекеме іс жүргізуінде қалыптасу үрдістерін, яғни, іс жүргізу тарихын зерттеу қажет;

- құжаттанудың қалыптасуына үкіметпен міндеттелген құжаттаманың бірыңғай жүйесін жасау тапсырмасы да ықпал етті;

- құжаттанудағы ең бастысы – тарихи дамудағы белгілі бір мәселелерді зерттеу - құжаттар мен құжаттамалық жүйелердің жалпы классификациясын жасау;

- тәжірибе барысында құжаттанудың алдына құжаттардың сапасын арттыру, оларды сыныптау, сараптамадан өткізу, құжаттардағы ақпараттарды өңдеу мен қолданысқа енгізу, іс жүргізудегі біркелкі жүйені қалыптастыру міндеттері қойылды [3, 59-б.].

Көп жағдайда, құжаттану төмендегідей зерттеу мәселелері мен міндеттерін анықтаумен айқындалады. Олар: құжаттарды жасаудың әдістері мен тәсілдері, құжаттама жүйелерінің құрылу принциптері, құжат айналымын ұйымдастырудың принциптері, құжаттармен жұмыс істеудің әдіс-тәсілдері, құжаттама жүйелерінің даму тарихы, құрылу принциптері, құжаттама жүйелерінің тарихи дамуда қалыптасу заңдылықтары, құжаттама жүйелерінің теориясы, құжат теориясы, өткен мен заманауи тәжірибеге шолу жасау [4, 10-б.].

Құжаттанудың өзекті теориялық-методологиялық мәселелерін қарастыру құжаттанудың іргелі методологиялық негіздері, ортақ ғылыми танымдық әдістері, түрғылары мен зерттеу формалары, сондай-ақ арнайы ғылыми-зерттеу әдістері мен тәсілдерінің біртұтастығын айқындады. Сондай-ақ, құжаттану бойынша методологиялық негіз қалауға, нақты тұжырымдар жасауға мүмкіндік береді. Іс жүргізу мен құжаттанудың теориялық-методологиялық мәселелерінің дамуын қарастыру олардың өзектілігін, ауқымдылығын, өзге ғылымдармен теориялық та, тәжірибелік те байланыстары тығыз екенін көрсетіп берді [5, 6-б.].

Құжаттанудың теориялық-методологиялық мәселелерін жүйелі зерттеу отандық тарих ғылымында әлі де толық жүзеге асқан жоқ.

«Методология» түсінігі әдебиеттерде екі мағынада қолданылады: бірі – белгілі бір қызмет саласында қолданылатын әдістердің жиынтығы болса, екіншісі танымның ғылыми әдісі туралы ғылым [6, 354-б.].

Методологияның төмендегідей деңгейлері бар:

1. Жалпы методология мазмұны жағынан философиялық және жалпығылыми әдістерді қамтиды, барлық ғылымдарға әмбебап қатынаста болады.

2. Ғылыми зерттеулердің жеке методологиясы туыстас ғылым салаларына арналады.

3. Нақты ғылыми зерттеудің методологиясына мазмұны жағынан философиялық, жалпы ғылыми, жеке және арнайы таным әдістері кіреді [7, 41-б.].

Зерттеуші П.Я. Папковская «методология» терминін таным әдістері туралы ғылым деп сипаттайды. Методологияның төмендегідей түрлерін бөліп көрсетеді:

1) жалпыфилософиялық таным әдісі;

2) белгілі бір ғылым саласында қолданылатын әдістер жүйесі;

3) басқа ғылымдар үшін зерттеу әдістерінің қайнар көзі болып табылатын ғылым саласы;

4) таным мен тәжірибе әдістері туралы философиялық ілім.

Ғылыми таным методологиясы ғылыми зерттеу әдістерін қарастырады. Нақты ғылымдар үшін таным методологиясы белгілі бір мәселелерді шешуге бағытталған әдістер мен құралдар жиынтығы болып табылады.

Методологияның функциялары:

- жаңа білімді алу және жасау;
- алынған білімді жаңа түсініктер, категориялар, заңдар, гипотезалар, идеялар мен теорияларға айналдыру;
- жаңа білімді тәжірибелік қызметте пайдалануды ұйымдастыру.

Методологияның негізгі принциптері: теория мен тәжірибенің бірлігі принципі, айқындылық принципі, нақтылық принципі, танымдық принципі, объективтілік принципі, себептілік принципі, даму принципі [8, 11-12-б.].

Теория мен тәжірибенің бірлігі принципі бұл екеуінің ажырамас, бірін-бірі толықтырушы адам қызметінің қырлары екендігін білдіреді. Айқындылық принципі объективті процестердің заңдылықтары, оларды бағалаудағы нақты тарихи тұрғының толық және жан-жақты бейнеленуін талап етеді.

Нақтылық принципі шындықтың ойдағы бейнесі – нақты болғанда да ғана шынайы екендігін білдіреді.

Танымдық принципі біздің сыртымызда және бізден тәуелсіз өмір сүретін сыртқы әлемді тану мүмкін екендігін білдіреді.

Бағынушылық принципі бір құбылыстың екінші құбылысқа тәуелділік заңдылығын білдіреді және қатынастар мен байланыстардың көптүрлілігін талап етеді.

Даму принципінің негізі – ғылыми білімнің қалыптасуы таным объектісі, оның қарама-қайшылықтары, сандық және сапалық өзгерістері мен олардың ауысуларының дамуы процестерінің толықтай және жан-жақты көрініс табуында жүзеге асуы.

Объективтілік принципі процестер, құбылыстар мен заттарды табиғи түрде қарастыруды талап етеді [8, 12-13-б.].

Методология күрделі мәселені шешуге бағытталған жүйелік әдістер мен құралдардың жиынтығы. Методологияны екі бөлімге топтауға болады:

- 1) бастапқы негіздер (принциптер) туралы ілім;
- 2) осы негіздерге сүйенетін зерттеу әдістері мен тәсілдері туралы ілім.

Танымның бастапқы негіздері туралы ілімде таным процесі барысында сүйенетін зерттеуші сүйенетін философиялық ойлар мен көзқарастарға баға беріледі, талданады. Сөйкесінше, методологияның бұл бөлігі философиямен, дүниетаныммен тығыз байланысты. Ал философия мен дүниетану өз кезегінде ғылыми зерттеудің бастапқы негізі мен принциптері болып табылады.

Зерттеу әдістері мен тәсілдері туралы ілімде зерттеудің жалпы бағытын құрайтын танымның арнайы әдістерінің жалпы жақтарын қарастырады. Оларға бастапқы негіздер мен принциптерге сүйенетін эмпирикалық және теориялық зерттеу әдістері мен тәсілдерін жатқызуға болады.

Ғылыми таным методологиясының маңыздылығы, біріншіден, методология ғылыми танымның түп философиялық негізін анықтауға мүмкіндік береді; екіншіден, осы негізде ғылыми білімнің барлық көлемін жүйелеуге; үшіншіден, одан әрі зерттеудің жаңа, барынша тиімді бағытын құруға жағдай жасауға көмектеседі.

Ғылыми таным методологиясының негізгі міндеті – барлық жинақталған ғылыми білімнің заманауи синтезін жасау, бұл өз кезегінде ғылым дамуының жетістіктерін тәжірибелік мақсаттарда жан-жақты қолдануды қамтамасыз етуге және таным әдістерін одан әрі жетілдіруге мүмкіндік береді.

Сөйкесінше, ғылым методологиясы ғылымдағы жаңа білім негізделетін әдістер, құралдар мен тәсілдерді зерттейді. Сонымен қатар методология жалпы ғылыми

танымның құрылымын, ондағы танымның түрлі формаларының орындары мен рөлдерін зерттейді. Сол себепті ғылыми зерттеу методологиясында динамикалық және статикалық аспектілер ажыратылады. Методологияның динамикалық аспектісі ғылыми білімнің өсуі, дамуымен сипатталса, статикалық аспект дайын, қолда бар білімді пайдаланады. Осылайша динамикалық аспект жаңа білімді іздеуге бағытталған ғылыми зерттеу методологиясын айшықтаса, статикалық аспект қолда бар білім құрылымының методологиясын айқындайды.

Ғылыми зерттеу методологиясын жіктеуде оның үш түрін атап көрсетуге болады:

1) жалпыға ортақ зерттеу әдістері туралы ғылым ретіндегі (жалпыфилософиялық) методология;

2) танымның жалпығылыми зерттеу әдістері туралы ғылым ретіндегі (жалпығылыми) методология;

3) танымның арнайы әдістері туралы ғылым ретіндегі методология.

Ғылыми зерттеу методологиясы – ғылыми білімді құру принциптерін қамтитын, құрылымы мен мазмұны зерттеу міндеттеріне сәйкес келетін, әдістері, алынған нәтижелерді тексеруді қамтитын ғылыми білімді ұйымдастырудың жалпы ортақ формасы.

Ғылыми зерттеуде методологияның мынадай маңызды зоналарын бөліп көрсетуге болады: мәселені қоя білу; зерттеу пәнін құру; ғылыми теорияны жасау; тәжірибеге жүгіну арқылы теорияның шынайылығын тексеру; берілген теорияны басқа теорияларды жасауда қолдану; алынған нәтижелерді интерпретациялау.

Ғылыми таным методологиясын кейде ғылыми зерттеу логикасымен ұқсастырады. Бұл ұқсастыруды дұрыс деп санауға болмайды. Ғылыми таным методологиясының мазмұны ғылыми зерттеу логикасына қарағанда ауқымды. Сонымен бірге ғылыми таным логикасы методологияның жанында таным процесінің негізгі бөлшегі болып табылады. Ғылыми таным логикасы дегеніміз – ғылыми ізденіс қозғалысының белгілі бір тәртібі. Зерттеу нақты логикалық реттілікті талап етеді, оның негізін рационалдық ойлау құрайды. Ойлау осы талапқа сай болу үшін: айқын, анық, нақты сипатта болуы қажет; реттілік сақталуы керек; негізді болуы қажет, яғни ойды жинақтап қана қоймай, оны дәлелдеуде сүйенетін фактілерді келтіру керек.

Логика (грекше, сөз, ой, ақыл) – объективті шындықты тануға бағытталған ой мен ойлауды дұрыс құрудың заңдары, формалары мен тәсілдері туралы ғылым. Ғылыми зерттеу логикасының негізгі міндеттері:

- Шынайы білімге қол жеткізу шарттарын айқындау

- Ойлау процесінің ішкі құрылымын зерттеу

- Танымның логикалық аппараты мен дұрыс әдісін жасау

Осыған сай, логика кез келген дұрыс ойлаудың тұрақты сипаттарын заңды түрде айқын көрсетеді. Ойлаудың төмендегідей типтері бар: 1) интуитивті – жылдам жүзеге асуымен, нақты көрінетін кезеңдері жоқтығымен сипатталады; 2) логикалық (аналитикалық) – іс-әрекет талдауымен байланысты; 3) теориялық – объект қасиеттері мен заңдылықтарын ашуға бағытталады.

Рационалдық ойлау белгілі бір заңдарға бағынады. Ойлау заңы – ой арасындағы қажетті, тұрақты, қайталанатын байланыс. Ойдың құрылуы нақты логикалық формамен жасалады. Сол себепті логика заңдарын сақтау нақты таным процесіндегі ақиқатқа жетудегі қажетті шарт болып есептеледі.

Логикалық заңдар адам еркі мен қалауларынан тәуелсіз жүзеге асады. Олар заттардың байланыстары мен қатынастарының шындығы көрінісі болып табылады. Сол себепті де олар әмбебап және қажетті [8, 23-24-бб.].

Жоғарыда атап өткеніміздей, кез келген зерттеулерде, оның ішінде құжаттанулық зерттеулерде де ғылыми зерттеу процесі ғылыми мәселені қоя білу мен айқындаудан басталады. Ең алғашында, қол жеткізілген білім мен жаңа

күбылыстар арасындағы қарама-қайшылықтар байқала бастаған жағдайда, мәселе тек жалпы формада немесе идея түрінде ғана болады. Бұл идея жан-жақты өңдеу мен дамытуды, сол арқылы оны шешудің кейбір жолдарын айқындауды қажет етеді. Олай болмаған жағдайда, мәселе көп уақыт бойы тек жалпы идея немесе ой түрінде қалып қоюы ықтимал [9, 43-б.].

Мәселені шешудің дұрыс реттілігін анықтау зерттеу ерекшелігі мен зерттеушінің тәжірибелілігіне да байланысты. Зерттеу мақсатқа бағытталған, тиімді болуы үшін мәселелерді ұсыну мен шешудің реттілігін сақтау керек. Осы реттілік зерттеудің стратегиясын немесе жалпы бағытын құрайды. Кез келген ғылыми ізденістің зерттеу стратегиясы ешқандай өзгеріске ұшырамайды деп те айтуға болмайды, себебі зерттеу барысында мәселенің бағыты жаңа фактілерге байланысты өзгеруі әбден мүмкін. Алайда бұл жағдай зерттеу процесін жоспарлау мен ұйымдастырудың қажеттілігін жоққа шығармайды. Маңыздысы мәселені шешу реттілігі сыртқы пайымдаулар емес, зерттеудің ішкі қажеттіліктері мен мақсаттарынан шығуы тиіс.

Мәселелік идеяны өңдеуде немесе нақты ғылыми мәселені шешуде іс-әрекеттің қатаң ережелеріне сүйену қажет деген сөз емес. Мәселенің қиындығы, өзекті мәселелерді зерттеу процесінде іс-әрекеттің қай бағыты тиімді екендігін анықтау мүмкін болмай қалып жатады. Мәселені шешуге кіріспес бұрын алдын ала зерттеу жүргізілуі қажет. Бұл мәселенің өзін дұрыс қоя білу мен оны шешудің ықтимал нұсқаларын айқындауға мүмкіндік береді. Мәселені осылайша өңдеу төмендегідей бағыттармен жүзеге асады.

1. Берілген теория шеңберінде түсіндіріле алмайтын жаңа фактілер мен күбылыстарды талқылау. Алдын ала талдау жаңа ақпараттың сипаты мен көлемін айқындауы қажет. Тәжірибелі ғылымдарда бұл талдау ең алдымен жаңа эксперименталды нәтижелерді және жүйелік бақылау мәліметтерін талқылаумен байланысты.

2. Жаңа фактілерден шығатын идеялар мен мәселені шешу әдістерін алдын ала талдау. Бұл саты гипотезаларды ұсыну, негіздеу және бағалау сатысына ұласады. Алайда, осы сатыда белгілі бір жекеленген болжамды өңдеу жүзеге асырылмайды. Нақты айтқанда, түрлі болжамдар мен олардың теориялық, эмпирикалық негізделулеріне салыстырмалы бағалар беріледі.

3. Мәселені шешу типтері мен мақсаттарын айқындау. Яғни мәселені шешудің барынша тиімді түрін таңдау.

4. Мәселені алдын ала суреттеу мен интерпретациялау. Мәселені шешуге қажетті мәліметтер, теориялық алғышарттар, шешу типтері мен мақсаттары анықталғаннан кейін, ғылымда бар түсініктер мен пайымдаулар арқылы мәселені одан да айқынырақ суреттеу мүмкіндіктеріне жол ашылады. Бұл сатыда мәселе негізделетін мәліметтер арасындағы байланыстардың ерекшеліктері айқындалуы керек.

Мұндай анализдің қажетті алғышарты мәселені шешуде маңызы бар барлық факторларды тіркеу болып табылады. Алынған нәтижелерге қорытындылар жасалады.

Зерттеудің (оның ішінде құжаттанулық зерттеулердің) түрлі сатыларында пайда болатын мәселелердің көптігі мен әртүрлілігі осы мәселелерді сыныптаудың қиындығын туғызады. Мәселелерді теориялық және қолданбалы деп шартты түрде бөлу жеткіліксіз. Себебі таза теориялық (абстрактілі) мәселенің өзі соңында түрлі тәжірибелік қосымшаларға әкеліп жатады.

Ең алдымен барлық ғылыми мәселелер мынадай екі топқа бөлінеді: объективті әлемнің заңдылықтарын танумен байланысты мәселелер және таным жолдарын, құралдары мен тәсілдерін талдау мәселесі.

Зерттеудің теориялық деңгейі белгілі бір гипотезаны ұсынудан басталады. Келесі саты қайта анықталған фактілерді нақтылаумен байланысты. Рационалды

әдістер мен таным формаларының жиынтығы теорияда өз қорытындысын табады.

Ғылыми мәселелерді бұлайша бөлу зерттелетін объектінің сипатына сай келеді. Объективті әлемге қатысты мәселелерді зерттеу мен шешуде зерттеудің эмпирикалық әдістерін қолдануды қажет ететін мәселелер болады. Алайда тек қана эмпирикалық зерттеу әдістерін қолдану зерттеуге аздық етеді, тіпті бұл мүмкін де емес. Себебі белгілі бір идеялар, болжамдар, теориялық пайымдауларсыз эмпирикалық материалды жалпылау, талдау мүмкін емес. Екінші жағынан ғылымда концептуалдық, теориялық зерттеу құралдарын ғана қажет ететін көптеген мәселелер бар. Зерттеудің теориялық деңгейінде мәселелердің біршама бөлігі өңделген болып есептеледі.

Методология зерттеу нәтижесінде ғылыми концепция жасауға шешуші ықпал етеді. Белгілі бір дүниетанымдық бағытта бір немесе бір топ зерттеуші жасаған концепция ғылым тарихындағы басты фактор болып есептеледі. Себебі тарихты ғылыми тұрғыда зерттеудің басты міндеті тарихи құбылыстар мен процестерді теориялық тұрғыда ой елегінен өткізу және олардың заңдылықтарын ашу болып есептеледі. Ғылыми зерттеудің теориялық және методологиялық негіздерін талдау нәтижесінде зерттеліп отырған фактілердің белгілі бір байланыстарды түзгенін және белгілі бір концепцияға енгенін анықтауға мүмкіндік береді. Бұл жерде концепция нақты құбылыс пен процестің мазмұнының бағасы, тарихтың, тарихи процестің жалпы барысы міндеттерінің және деректерді зерттеуді әдіс-тәсілдерінің теориялық тұжырымдамасы болуы қажет [9, 11-б.].

Біз өмір сүріп отырған жаһандану заманында аудиовизуалды мұрағаттар мен құжаттар гуманитарлық ғылымдар саласындағы философиялық және қолданбалы зерттеулер мен ғылыми пікір-таластар назарына үнемі алынып отыруы тиіс. Бүгінде құжаттану мен құжаттамамен қамтамасыз ету саласы қоғамның барлық қатынастарында қолданбалық маңызы артып отыр. Дегенмен, аудиовизуалды құжаттар мәдени және әлеуметтік құндылықтардың, психологиялық, технологиялық, ағарту мәселелерінің маңызды бөлігі ретінде қоғам және мемлекетке енді ғана танылып келеді.

Әдебиеттер

- 1 Программа курса «Общее документоведение». – М.: МГИАИ, 1963. – 42 с.
- 2 Тезисы докладов и сообщений к теоретическому семинару «Теоретические проблемы документоведения». – М.: ВНИИДАД, 1975. – 160 с.
- 3 Митяев К. Г. Теория и практика архивного дела. – М., 1946. – 248 с.
- 4 Бардаев Э. А. Документоведение: учеб. для студ. учреждений высш. проф. образования. – М.: Издательский центр Академия, 2010. – 304 с.
- 5 Алтиноз М. Құжаттану және мұрағаттану негіздері. – Анкара: Шубат, 2009. – 221 б.
- 6 Рузавин Г.И. Методы научного исследования. – М.: Изд. Мысль, 1974. – 237 с.
- 7 Рузавин Г.И. Методология научного познания: учеб. пособие для вузов. – М.: ЮНИТИ – ДАНА, 2005. – 287 с.
- 8 Лукашевич В.К. Научный метод: Структура, обоснование, развитие. – М.: Наука, 1991. – 207 с.
- 9 Төлебаев Т.Ә. Тарих ғылымы және қазіргі методологиялық бағыттар // «Қазақстан тарих ғылымының теориялық-методологиялық мәселелері» атты «Бекмаханов оқулары-2011» Халықаралық ғылыми-практикалық конференциясының материалдары. 26-27 мамыр 2011 ж. – Алматы: Қазақ университеті, 2011. – 11-13 бб.

References

- 1 Programma kursa «Obshhee dokumentovedenie». – М.: MGIAI, 1963. – 42 s.
- 2 Tezisy dokladov i soobshhenij k teoreticheskomu seminaru «Teoreticheskie problemy dokumentovedeniya». – М.: VNIIDAD, 1975. – 160 s.

- 3 Mitjaev K. G. Teorija i praktika arhivnogo dela. – M., 1946. – 248 s.
- 4 Bardaev Je. A. Dokumentovedenie: ucheb. dlja stud. uchrezhdenij vyssh. Prof. Obrazovaniya. – M.: Izdatelskij centr Akademija, 2010. – 304 s.
- 5 Altinoz M. Kyzhattanu zhəne myrařattanu negizderi. – Ankara: Shubat, 2009. – 221 b.
- 6 Ruzavin G.I. Metody nauchnogo issledovaniya. – M.: Izd. Mysl, 1974. – 237 s.
- 7 Ruzavin G.I. Metodologija nauchnogo poznanija: Ucheb. Posobie dlja vuzov. – M.: JuNITI – DANA, 2005. – 287 s.
- 8 Lukashevich V.K. Nauchnyj metod: Struktura, obosnovanie, razvitie. – M.: Nauka, 1991. – 207 s.
- 9 Tolebaev T.A. Tarih gylymy zhane kazirgi metodologijalyk bagyttar // «Kazakstan tarih gylymynyn teorijalyk-metodologijalyk maseleleri» atty «Bekmahanov okulary-2011» Halykaralyk gylymi-praktikalyk konferencijasynyn materialdary. 26-27 mamyr 2011 zh. – Almaty: Kazak universiteti, 2011. – 11-13 bb.

ОРАЛОВА А.А.

Научный сотрудник Института истории и этнологии
имени Ч.Ч. Валиханова

ДОКУМЕНТОВЕДЕНИЕ: ТЕОРИЯ И МЕТОДОЛОГИЯ

Резюме

В статье рассматривается документоведение как наука, его теоретико-методологические и прикладные аспекты. Кроме того, анализируются методологические основы документоведения, общенаучные методы, концепции, исследовательские формы.

Ключевые слова: документоведение, исторический источник, документ, архив, методология, теория, научное познание, научное исследование.

ORALOVA A.A.

Institute of History and Ethnology named after Ch.Ch. Valikhanov,
Research Fellow

SCIENTIFIC DISCIPLINE OF DOCUMENTATION THEORY AND METHODOLOGY

Summary

The article deals with scientific discipline of documentation as a science (the attention is paid to its theoretical-methodological and applied aspects). In addition, the author analyzes the methodological basis of scientific discipline of documentation and general scientific methods, concepts and research forms.

Keywords: scientific discipline of documentation, historical source, document, archive, methodology, scientific cognition, scientific research.

**ЭТНОЛОГИЯ ЖӘНЕ АРХЕОЛОГИЯ
ЭТНОЛОГИЯ И АРХЕОЛОГИЯ
ETHNOLOGY AND ARCHAEOLOGY**

УДК 94+39

ШАЙМАРДАНОВА З.Д.

КазУМОиМЯ имени Абылай хана, д.и.н.

**ЭТНОГРАФИЧЕСКАЯ ИНФОРМАТИВНОСТЬ АМЕРИКАНСКОЙ
ПЕРИОДИКИ XIX – ПЕРВОЙ ЧЕТВЕРТИ XX ВВ.**

Аннотация

Материалы по этнографии Казахстана, как например, A Kirghiz Matron, The Kirghiz proverbs, He is doing well Russia's, Horse reserve, The Horses of Russia, Battell J. The Horse, Good for Children, Must keep family promise и т.д.) печатались на страницах ведущих американских газет XIX – первой четверти XX вв., представляющих практически все штаты Америки. Анализ динамики публикаций статей показал, что этнографический интерес, принимающий форму научного направления, постепенно перерастает в геополитический интерес к центральноазиатскому региону и Казахстану.

Ключевые слова: этнография, киргизы, степь, номадизм, кумыс

Малоизвестные народы центральноазиатского региона привлекали внимание зарубежных исследователей, что определило две основные парадигмы изучения казахского общества XIX в.: номадизм как элемент идентичности в контексте локальной истории и колонизация региона в контексте всеобщей истории, что нашло отражение на страницах американских газет.

1840-1850-е годы характеризовались как время повышенного интереса западных стран к центральноазиатскому региону, куда под видом миссионеров, путешественников, естествоиспытателей и т.д. направлялись представители различных государственных структур и независимых обществ. Американские газеты размещали статьи английских путешественников: Томаса Аткинсона – писателя, живописца и архитектора, Стефена Грэхэма – британского журналиста, путешественника, эссеиста и новеллиста, английского промышленника Нельсона Эдварда Фелла, который работал в Караганде, Арчиальда Колгуна, британского путешественника и публициста, члена Королевского географического общества. Некоторые имена известны в отечественных исторических кругах, некоторые имена предстают впервые.

Статья «Киргизская матрона» описывает киргизскую женщину, которая предстала перед американскими читателями как сильная, волевая, свободолюбивая, способная вести самостоятельно домашнее хозяйство, к тому же и красивая, с тонкой талией, красиво одетая [1].

В 1845 году английский путешественник и писатель Т.У. Аткинсон через Киргизские степи достиг подножия Алатау, а в 1849-52 гг. – через Кобдо и Уляссутай, по дорогам которых еще не касалась нога европейца [2]. Свои путешествия Аткинсон описал в иллюстрированных сочинениях «Восточная и Западная Сибирь...» и «Путешествия в областях верхнего и нижнего Амура» [3]. Некоторые главы его книги «Восточная и Западная Сибирь...» были опубликованы на первых страницах газеты штата Огайо «Western Reserve chronicle» с подробным описанием киргизских похорон: «... Поминки начались, как только было подано достаточное количество пищи. Гости уселись вокруг угощения, ближе к центру – вожди, далее по рангу остальные приглашенные, а женщины – снаружи. Поминки

длились семь дней, в течение которых две тысячи человек насыщались бараниной и кониной. На восьмой день тело отправили в усыпальницу на верблюде, несшего также и трон вождя. Далее следовали его два любимых коня, после шло все племя, разсезая похоронный гимн. На месте погребения тело опустили в могилу. Коней зарезали и положили рядом с телом хозяина. Когда могила была засыпана, все вернулись обратно на стойбище, чтобы продолжить поминки. По такому случаю были забиты сто лошадей и тысяча овец» [4].

Член Американского географического общества и Императорского русского географического общества Е. Скайлер, доктор филологии, автор книги «Заметки о пребывании в Русском Туркестане, Коканде, Бухаре и Кульдже», которую он написал по итогам своего путешествия в центральноазиатский регион [5]. Заслуга этого исследователя состоит в том, что в своей книге он отразил полную картину быта, традиций, обычаев, право киргизов. Главы книги носят название «Обычаи киргизов», «Киргизская пища и напитки» и опубликованы в газете «Burlington freepress» штата Вермонт. В статье «Киргизская пища и напитки» речь идет о кумысе, это первое упоминание о кумысе в американской прессе – 1876 год.

Статьи расширяли знания американского читателя и о европейских путешественниках, посетивших Центральную Азию, например, о А. Вамбери, свидетельствуя о переводах на европейские языки трудов российских путешественников (например, Д. Иванова) [6].

Особенный интерес представляет статья «Киргизские пословицы», которая уникальна тем, что была сделана первая попытка представить литературное творчество киргизов в переводе на английский язык, отражающие дух степи [7]. В статье фигурируют такие пословицы как «Между двух верблюдов муху легче настигнет беда», «Сын благородного отца может стать принцем или рабом»; «Народ священен»; «Большой праздник – один для всего народа»; «Только невежа спросит смелого человека, кто был его отец», «Мысли отца – ребенок, мысли ребенка – это степь»; «Ваша дочь в доме, но ее репутация – вне дома»; «Собака лает, караван идет»; «Одно блюдо стоит сорока приветствий» и т.д.

В ходе исследования нами была выявлена статья о лечении кумысом 20-го Президента США (март-сентябрь 1881) Джеймса Абрама Гарфилда (1831-1881). 2 июля 1881 г. он был тяжело ранен, когда был на железнодорожном вокзале в Вашингтоне, когда ему выстрелил в спину некий Гито, психически неуравновешенный человек. Президент умер от последствий неудачного лечения, о чем свидетельствует статья «Чувствует себя хорошо» в вашингтонской газете «The Evening critic» от 19 августа 1881 г. «Большую часть ночи Президент спал, и сегодня утром чувствует себя лучше, чем вчера. Отек правой околоушной железы не увеличивается со вчерашнего дня, и сейчас у него нет болей... Время до полудня Президент провел спокойно, спал через короткие промежутки времени. Он выпил немного кумыса и съел молочную кашу, что не вызвало у него тошноту. Шейный отек несколько увеличился, казалось, что он может скончаться без видимых плохих результатов» [8].

Известный российский историк Р.Ф. Итс писал: «География, изучающая население, его размещение по земной поверхности, влияние на окружающую природу, продолжают сохранять самые тесные связи с этнографией. К подразделениям географии относятся демография, статистика и специальные дисциплины как этностатистика и этническая картография, этногеография. Разделы естественных наук, как ботаника и зоология, исследующие жизнь и развитие культурных растений и домашних животных, дают любопытный материал для этнической истории, так как через окультуривание диких растений, одомашнивание диких животных и распространение созданных человеком новых видов можно проследить этнические контакты» [9, с.87]. Статьи о киргизских лошадях, с одной стороны, можно рассматривать как этнозоологию, с другой

стороны, как стратегический ресурс России, которая имела в Центральной Азии конкретные геополитические цели: борьба за территории, влияние и рынки. В статьях киргизские лошади характеризуются как сильные, выносливые: «Киргизские лошади являются драгоценным и богатым запасом. Большинство этих лошадей небольшие, разумные, послушные, с большой скоростью, неутомимые и очень сдержанные, качества, которые делают их пригодными для военной службы. Самыми лучшими являются лошади, принадлежащие к Оренбургским и Туркестанским степям» [10]. «...Экстремальные температуры и трудности кочевого существования в безжалостном климате в совокупности сделали киргизских лошадей самыми выносливыми среди всех лошадей на земле. Всю зиму им приходилось искать скудное пропитание под снегом, и огромная смертность в этих кочеваниях производила непрерывный процесс отбора. Быстрая и долгая езда являются главным отличием этих диких соплеменников, и даже ухаживания за девушкой осуществляются в седле» [11].

Необходимо заметить, что одноименные статьи о лошадях одновременно публиковались в других газетах: «New Ulm review», «The Colfax chronicle», «The evening bulletin», «Fergus County argus», «The herald», «The Wichita daily eagle».

Большая статья Дж. Баттела рассказывает о видах лошадей в казахских степях: кулан, джигетай, который водится и в Тибете и Монголии, от восточных отрогов южного Урала и от персидской границы до Гималаев и до Амура [12]. Джигетай встречаются еще постоянно в степях Акмолинской и Семипалатинской области, в Туркестане и Закаспийской области, но всего многочисленнее он в неприступных пустынях Монголии и Тибета. Корм его составляют степные травы, полынь и колючки. Летом он держится обычно небольшими стадами, зимой стада эти собираются вместе в огромные табуны. С летних своих пастбищ джигетай зимой перекечывают на другие места; так, например, с северного берега Балхаша они летом перекечывают ближе к горам Чингиз-тау. Часто джигетай содержатся вместе с другими животными: в нагорьях Тибета – с дикими баранами или яками, в степи – с сайгами или джейранами. Отбившиеся домашние лошади нередко пристают к джигетаям, дичают и скрещиваются с ними. На Тибете, по словам путешественников, джигетаяев скрещивают с лошадьми и очень ценят полученный вид [13].

Информирование американских газет о проникновении России в XIX в. в Центральную Азию расценивается как предупреждение сильным державам мира о могуществе и политическом укреплении Российской империи на азиатском континенте. В то время как сама Россия объясняла этот факт своим стремлением обезопасить границы от Китая и других могущественных соседей.

Русская экспансия и колонизация Центральной Азии как геополитическая проблема актуализировалась на страницах американских газет. Американские публикации свидетельствуют, что русская экспансия Центральной Азии и Казахстана связана с вступлением России на путь капиталистического развития и ее потребностью в расширении рынков сбыта и получении источников сырья, что Центральная Азия, как и Кавказ и Сибирь, служила колонией русского капитализма и обеспечивала ему громадное развитие [14].

Кочевое общество казахов рассматривается в зарубежной прессе как некий социальный организм, развитием которого управляют свои специфические законы природы и исторического процесса (теория «пульсирующих миграций» Р. Груссе, теория «локальных цивилизаций» А. Тойнби и др.) [15]. Описание кочевого скотоводства как основной отрасли материального производства казахов в XIX в. и первые десятилетия XX в., в той или иной глубине интерпретации его социально-экономической сущности присутствует во многих статьях западных авторов: «Киргизы занимаются исключительно скотоводством и, говорят, известны своей скрупулезной честностью. Длинный, грубо сшитый плащ (килат) и штаны из

грубой верблюжьей шерсти составляют их одежду. Головные уборы напоминают чепец старой женщины в форме усеченного конуса, расширенный в задней части шеи примерно на семь дюймов. В зависимости от ранга и богатства владельца она (одежда – переводчик) вышита различными мехами и т.д. Отверстие в конусе головного убора предусмотрено для вентиляции головы» [16].

«Распространение какого-либо вида хозяйствования (охота, рыболовство, земледелие и скотоводство) зависело от социально-экономического уровня развития этноса и той физико-географической ситуации, в которой данный этнос обитал. Климатическо-ландшафтные и флоро-фаунистические условия способствовали появлению у казахов своеобразных производственных приемов, орудий труда, образа жизни, объектов материальной культуры» [9, с.99]. В связи с сильными землетрясениями в 1887 г. и 1911 г. на страницах американских газет называются поселок «Каскеленск, поселок в двадцати пяти верстах западнее Верного, разрушен в результате сильного землетрясения...» и город Верный. «В Верном много жертв: точное число неизвестно, но каждый день откапывают все новые тела» [17].

Климатическо-ландшафтные условия киргизской степи приводят к появлению песчаных бурь, представляющих реальную угрозу для путешественника [18].

Два века противостояния (от эпохи Петра I до Николая II) между двумя великими державами – Англией и Россией, когда Россия последовательно покоряла владения эмиров и ханов – от Ташкента, Самарканда, Бухары, Хивы, казахских степей, нарисовали русскую схему колонизации, приведшую в Уссурийский край, поощряя русских поселенцев, предоставляя им многочисленные дотации на землю, как это было в казахских степях [19].

Забавная статья «В поисках цивилизации» была опубликована не только в газете «The St. Johns herald», но и в «The News-Herald» и «The Roanoke times»: «Российское правительство некоторое время назад решило реализовать несколько административных и образовательных реформ в Российской Азии... был опрошен и председатель Акмолинской области о прогрессе цивилизации в регионе, которым он имел честь управлять. Он дал следующий ответ: «На территории под моим руководством *цивилизации* найдено не было. Должно быть, она ушла к китайским границам, хотя я не могу сказать об этом точно. Однако Губернатор отправил двух гонцов для ее поиска, и, возможно, на момент написания письма они ее уже нашли» [20].

В 1890 г. два американца Т.Г. Аллен и У.Л. Сахтлебен, закончившие колледж, решили совершить кругосветное путешествие на велосипедах, которое они закончили в 1893 г., сделав 15 тыс. миль. В то время это было самое продолжительное путешествие вокруг света. Они проехали Турцию, Персию, Туркестан и северный Китай, описав его в книге «По Азии на велосипеде» [21]. В статье «Дикие казаки-наездники» они пишут: «Одно из забавных приключений нашего приятного пребывания было связано с губернатором Ивановым. Мы были приглашены возглавить шествие казаков во время их ежегодного выезда в летний горный лагерь. После обычной религиозной церемонии они выехали с городской парадной площади. Мы задержались на несколько минут, не выезжая некоторое время после старта колонна. Когда мы помчались вперед с американскими и российскими флагами, развивающимися из стороны в сторону, в рядах возникало веселье, и даже губернатор и его окружение снимали шляпы в знак признания. Дело в том, что с учетом нашего опыта мы не нашли лошадей знаменитой киргизской или туркменской породы, которые могли путешествовать с той же легкостью и быстротой как наши (велосипеды – З.Д.Ш.), даже если речь идет о самых обычных дорогах».

Строительство Транссибирской железной дороги представляло большой интерес для западных держав, т.к. ее строительство укрепляло могущество России в Сибири, открывало дорогу быстрого сообщения с Китаем и Индией для ведения

торговли. «...В течение XVIII века Российская империя постепенно продвинулась на юг в глубины Азии в сторону киргизской степи. Это движение было начато в 1731 году добровольным присоединением Младшей Киргизской Орды. Завоевание Джунгарского ханства китайцами в 1769 году лишили киргизов старого союзника, и обязали их также окончательно присоединиться к России. После смерти в 1781 году хана Средней Киргизской Орды племена один за другим искали убежище и защиту в России. Это постепенное подчинение киргизской степи вынудило Российское правительство продвинуться далеко за пределами Иртыша, но сначала его поселения не могли находиться на самообеспечении, т.к. находились в местах, непригодных для пахоты. Исследования российских натуралистов и геологов показали, что части киргизской степи хорошо адаптированы к сельскому хозяйству и колонизации. С момента подчинения в 1847 году Старшей киргизской Орды, чьи земли были расположены вдоль плодородных склонов Семиречинска и Заилийского Алатау, было обнаружено, что возможно формировать сельское население в юго-восточной части киргизских земель» [22]. Эта стратегическая статья появилась одновременно в газетах «Edgefield advertiser» и «The herald».

Киргизская музыка очаровывала не только американцев, она нравилась многим европейским путешественникам. Вот одно из описаний путешественника С. Гедина: «...Музыка была монотонной и грустной, но она хорошо гармонизировала с окружением и настроением, на которое она вдохновляла. Одним словом, она была типично азиатской. Я сидел и слушал ее с удовольствием, отдавая мое воображение в плен музыке, мягкому стонущему ночному ветру, нежному потрескиванию костра. Следовало бы в течение долгих лет многие и многие ночи тратить время, слушая мечтательные звуки этого примитивного киргизского инструмента!» [23].

Американские статьи были нацелены на изучение территориально-административного устройства Центральной Азии в составе Российского государства. Они акцентируют внимание на значении и важности внедрения государственно-административной системы управления царизмом этого региона, функционировании Туркестанского генерал-губернаторства, игнорируя то, что административное управление носило ярко выраженный военный характер. Корреспонденты газет хорошо информированы о деятельности генерал-губернатора фон Кауфмана. Из статей следует, что новая административная система управления была далека от совершенства, но она обеспечила эффективную систему управления народами и развития региона, приводя к его русификации. Но они с удовлетворением пишут о проникновении американского капитала в казахские степи: «Инженеры, представляющие крупный американский профсоюз, сейчас находятся в Ташкенте вблизи Сырдарьи в Российской Азии, с проектом о сооружении системы каналов и организации оросительных работ у Сырдарьи на огромной территории в Туркестане, известной как «Голодная степь». В качестве гарантии этому предприятию, которое оценивается в 150 000 000 рублей, американские концессионеры возьмут степь в аренду на длительный срок» [24].

Имя английского полковника и писателя Ралфа Гобболда малоизвестно в отечественной историографии [25]. Этот «британский солдат» был в Центральной Азии, изучая влияние России на этот стратегический регион. Мы выявили 2 его статьи. Он так описывает жилище киргизов: «Аул (кибитка) состоит из деревянного каркаса, имеющего изогнутую форму. Установив на земле остов, его покрывают войлоком, сделанным из шерсти яка или верблюда.

Через круг, образующий потолок, выходит дым от очага. Эти аулы (или кибитки) очень прочные и выдержат почти любой ураган или пыльную бурю. Общий вес составляет 200-250 кг, это грузоподъемность всего лишь одного верблюда. Киргизы – мусульмане. Примечательно, что они проводят зимы на высокогорье, в теплую погоду ища убежища в более высоких, но узких долинах. Киргизских женщин меньше, чем мужчин, и численность населения почти стабильна.

Отдельно взятый казах ... плохо переносит перепады температур, дискомфорт и усталость. Вместе с тем он послушен и бесстрашен, а также легко адаптируется к любым условиям.

Киргиз на коне являет собой истинный образец кочевника Памира. Он миролюбив, гостеприимен и необычайно грязен. Ведь чистота – это относительная добродетель. Не только англичанин, с его утренней холодной ванной и безупречным воротником, единственно имеет право на существование. Под смуглой кожей часто скрывается искреннее сердце, намного добрее, чем у лондонского щеголя, а доброе сердце ценится у искателей приключений больше, чем напыщенное совершенство» [26].

Малоизвестно в казахстанской истории имя Г.Ж. Перри-Эйскоуга, автора книги «С Россией в Монголии», в которой речь идет о развитии русско-монгольских отношений [27].

Американский журналист У. Трамбелл описывает трагическую судьбу генерала Перовского и его армии, которая «преодолев только половину расстояния между Оренбургом и Хивой и ни разу не встретившись с противником, армия фактически была уничтожена, Перовский отказался от продолжения похода и начал свое неприятное отступление. Он достиг Оренбурга с менее чем одной третью его первоначального» [28]. Генерал В.А. Перовский в 1839 г. предпринял поход на Хиву, который кончился неудачно. В 1842 году оставил управление Оренбургским краем, в 1843 году получил звание генерала-от-кавалерии. В 1845 году был назначен членом Государственного Совета, а в 1847 году стал членом Адмиралтейств-Совета. В 1851 году вновь вернулся в Оренбург, став генерал-губернатором Оренбургской и Самарской губерний. В это время были приведены в исполнение ещё ранее задуманные им меры: в степи устроены были многочисленные укрепления, исследовано Аральское море и учреждено на нём пароходное сообщение, в 1853 году взята штурмом Кокандская крепость Ак-Мечеть. В 1854 году заключён с хивинским ханом выгодный для России договор.

Серия статей о природных богатствах казахской степи свидетельствуют о геополитическом интересе Америки к региону [29].

Особого внимания заслуживают публикации о кумысе и его реклама. Среди статей можно выделить статьи, целиком посвященные целебным свойствам кумыса, и статьи, в которых наряду с другими полезными напитками, рассказывается о кумысе. Отдельно стоит выделить рекламу о кумысе. Одна из статей рекомендует употребление кумыса для детей как особо полезного вида молока [30].

В ходе настоящего исследования нами было выявлено, что в Нью-Йорке была компания по производству кумыса, которую возглавлял Джейкоб Рупперт, американский бизнесмен, полковник Национальной гвардии и конгрессмен от Нью-Йорка. Его компания располагалась на 3-ей авеню в доме 1639. Причем, реклама размещалась не только в нью-йоркских газетах, но и во многих газетах различных штатов. Например, «Hopkinsville Kentuckian», «The evening world», «The Evening critic», «The Burlington Free Press» и т.д.

В американской газете «Phillipsburg herald» в 1904 г. опубликована статья «Российская империя» [31]. Газета республиканского толка выходила в штате Канзас еженедельно в 1882-1905 гг. Текст насыщен историческими, геополитическими, источниковедческими, религиоведческими, социально-культурологическими и демографическими данными.

Традиционное право киргизов представляет определенный интерес для зарубежной прессы, которая описывает историческое происхождение некоторых обычаев, влияние шариата и русских законов, решения биев. Так, газета «Республиканская Аризона» описывает один из казахских обычаев женитьбы: «В возрасте пяти лет Татьяна Юсупова была помолвлена ее отцом с 10-летним сыном соседа. Отец действовал согласно киргизскому обычаю. Молодой человек теперь

утверждает, что она его невеста, и хотя последняя любит другого молодого человека из их рода, ее удерживают как родители, так и жених ее детской помолвки. Плача, девушка молила судью распространить на нее право Российского законодательства выбирать самой своего мужа.

После тщательного изучения закона, судья постановил, что, поскольку российский закон дал полную свободу религиозных и моральных обрядов и обычаев неправославным субъектам, а власть отца имеет первостепенное значение, апелляция безутешной девушки была отклонена» [32].

Новость об убийстве генерал-губернатора Акмолинской области Литвинова обошла газеты «New-York tribune», «Bismark daily tribune», «Bemidji daily pioneer», «The Salt Lake herald» и «Evening star» [33].

Статья Альберты Платт «Маленькие дети разных стран» описывает не только одежду, питание, игры маленьких детей-казахов, но и представляет зарисовки. Следует отметить, что ряд статей сопровождается или фотографиями или зарисовками, сделанными авторами статей, что представляет исключительный научный интерес, так они впервые вводятся в научный оборот [34].

Комплекс статей посвящен старинной казахской традиции – соколиной охоте, статьи о которой мы находим и во французской прессе. Авторы считают, что соколиная охота это «аристократическое занятие, которое является королевским развлечением в Аравии, Индии и киргизской степи» [35]. В процессе исследования нами был выявлен интересный факт: наиболее интересные статьи по этнографии казахской степи перепечатывались из газеты в газету в течение года. Так, статья «Родина соколиной охоты» помимо газеты «Perrysburg journal» печаталась и в «The Hawaiian star», «Aberdeen herald», «The Mt. Sterling advocate». Охоту с орлом описывает Фр.Э. Янгхасбенд. Это отрывок из его книги «Сердце азиатского континента» [36].

Британский журналист и путешественник Стефен Грэхэм (Stephen Graham) посетил Россию перед началом революции. Автор книг о России и Центральной Азии [37]. Он всегда тяготел к этнографическому описанию. Накануне и в период Первой мировой войны сочинения Грэма приобрели в Великобритании чрезвычайную популярность, он прослыл знатоком русского народа и «загадочной» русской души, что и побудило некоторые американские газеты опубликовать на своих страницах заметки о традициях, обычаях киргизов: «Я был на земле, где у киргизов находились летние пастбища, часто наткнулся на целые селения, которые только что разбили свои палатки. Это была пестрая картина, состоящая из верблюдов, быков и лошадей, овец, пасущихся среди детей, котят, играющих друг с другом хвостами, из палаток, от которых был только остов, поскольку их только поднимали, из куч войлочных ковров на траве, из старых деревянных комодов и древних горшков и кувшинов из мятой кожи, лежащих беспорядочно вместе, пока новый не будет возведен». В крупной газете «The Sun» была размещена рецензия на его книгу «Через Азию» [38].

Английский инженер Эдвард Нельсон Фелл, автор книги «Русский и кочевник (были киргизских степей)», вышедшей в Лондоне и Нью-Йорке, описал, помимо традиций, обычаев казахов, Караганду начала прошлого века [39]. Сам он жил в Спасске – тогдашнем центре карагандинской промышленности. Очень тепло отзывался о казахских рабочих, которые его звали по-своему баем. Фелл хорошо владел и русским и казахским языками [40].

Первые сведения о новой власти в казахской степи начинаются со статьи «Туркестан провозгласил себя республикой в союзе с Россией»: «V Национальный съезд Туркестана провозгласил Туркестан республикой в союзе с Россией. В состав исполнительного органа власти вошли одиннадцать мусульман. В республику вошли следующие регионы: Семиречье, Сырдарья, Тургай, Самарканд, Транскаспийский регион, Хива и Бухара. Территория Бухары, большинство жителей

которой русские, будет находиться под управлением членов Совета рабочих. Республиканская комиссия должна будет принять функцию советника эмира Бухары» [41]. Американская пресса продолжает писать о численности населения Сибири, строительстве железной дороги, которая уже проходит по северной части современного Казахстана, пересекая Акмолинск и Петропавловск.

После одержанного большевиками успеха пришла номинальная свобода тюркским народам империи: татарам, башкирам и киргизам. Но реальная свобода не была достигнута, поскольку новая советская власть была в такой же степени враждебной к кочевникам, как и старая империя. В статье «Крестьяне создают Республику в Западной Сибири» пишут об образовании объединения «Алаш»: «Семипалатинск, в русской Центральной Азии, находится под контролем группы, известной как организация Алаш, которая сотрудничает с крестьянами и военными. Член первой Думы М. Букейханов был выбран президентом объединения Алаш» [42].

Недовольство проявляли и в Петрограде, когда летом 1921 г. прошла демонстрация, в результате которой было «убито и ранено в демонстрации трудящихся в Петрограде, проходившей перед зданием Петроградского Совета, в которой приняли участие 3000 рабочих мужчин и женщин, требовавших хлеба. В ответ красные чиновники встретили собравшихся пролетариев несколькими эскадрильями киргизской кавалерии, которая начала стрелять в толпу» [43]. По нашему мнению, это была старая царская киргизская кавалерия, которая беспрекословно подчинялась и новой власти.

Информативность зарубежной периодики XIX в. – первой четверти XX в. по этнографии казахской степи высокая. Ее особенностью является расширение тематик публикуемых статей и частота публикаций, вызванные активной деятельностью зарубежных путешественников, коммивояжеров, военных, исследователей, которые привозили с собой большой фактографический материал, что позволяло зарубежному читателю быть в курсе этнографии казахской степи, географический интерес к которой начинал плавно расширяться в сторону геополитических исследований.

Литература

- 1 A Kirghiz Matron // New-York tribune. – 1841. – May 13. – P.4.
- 2 Atkinson, Thomas Witlam. Oriental and Western Siberia, a narrative of seven years explorations and adventures in Siberia, Mongolia, the Kirghiz steppes, Chinese Tartary, and part of Central Asia. – London: Hurst and Blackett, 1858.
- 3 Atkinson, Thomas Witlam. Travels in the regions of the Upper and Lower Amoor and the Russian acquisitions on the confines of India and China. – London: Hurst and Blackett, 1860.
- 4 Atkinson, Thomas Witlam. Funeral of a Siberian chief // Western Reserve chronicle (Warren, Ohio). – 1859.-September 21. – P. 1.
- 5 Schuyler, Eugene. Turkistan. Notes of a journey in Russian Turkistan, Khokand, Bukhara, and Kuldja. In 2 volumes. – New York: Scribner, Armstrong & Co, 1876. – 446 p.
- 6 Vambery A. Voyages d'un faux derviche dans l'Asie Centrale. – Pest, 1864, Ivanoff D. Die Russen in Turkestan / transl. into German by A. Von Drygalski.- Stuttgart: A. Auerbach, 1876. – 342 p.
- 7 The Kirghiz proverbs // The Milan exchange (Milan, Gibson County, Tenn.). – 1880. – September 09. – P. 6.
- 8 He is doing well // The Evening critic (Washington, D.C.). – 1881. – August 19. - P.1.
- 9 Итс Р.Ф. Введение в этнографию. – Л., 1991. – С.87.
- 10 Russia's Horse reserve // Evening star (Washington, D.C.). – 1883. – September 01. – P.3.
- 11 The Horses of Russia // The Holt County sentinel (Oregon, Mo.). – 1902. – February 07. – P.7.

- 12 Battell J. The Horse (Asiatic, African and Australian horses) // Middlebury register (Middlebury, Vt.). – 1897. – March 26. – P.6.
- 13 Богданов Е.А. История приручения домашних животных: Общий очерк. Происхождение домашней собаки, кошки, лошади и др. – М., 2011. – 408 с.
- 14 Russia in Central Asia // Salt Lake evening Democrat (Salt Lake City, Utah) . – 1885. – May 07. – P.3.
- 15 Toynbee A. A study of History. Vol.3. L.,1934. p. 1-127, 395-404, 425-452, Grousset R. Le conquerant du monde vie de Genghis Khan P., 1944.
- 16 The Kirghiz // The Lafayette advertiser (Vermilionville [i.e. Lafayette], La.). – 1886. – May 15. – P.1.
- 17 The Earthquakes // The Salt Lake herald. – 1887. – June 12 (Sunday). – P.2, Earthquake in Russia // Tulsa daily world (Tulsa, Indian Territory [Okla.]). – 1911. - January 14. – P.11.
- 18 Kerr, David. Deadly Sand Storms // The Ohio Democrat (Logan, O. [Ohio]). – 1889. – November 09. – P.3.
- 19 The Russian colonization schema // The morning call. – 1890. – September 09. – P.8.
- 20 Search for Civilization // The St. Johns herald. – 1891. – September 17. – P.4.
- 21 Allen, Thomas Gaskell, Sachtleben, William Lewis. Across Asia on a Bicycle: The Journey of Two American Students from Constantinople to Peking. - Inkling Books, 2003. – 167 p., Wild Cossack Riders // The morning call. – 1894. – August 05. – P. 15.
- 22 Siberia and the Trans-Siberian Railways // The sun. – 1894. – April 15. – P.2.
- 23 Hedin, Sven. Kirghiz music // The evening bulletin. – 1898. – December 27. - P.2.
- 24 American capital in ASIA// New York tribune. – 1899. – September 5 (Tuesday). - P.9.
- 25 Cobbold, Ralph P. Innermost Asia – Travels and Sport in the Pamirs. – London, 1900.
- 26 Travel in Asia – An Interesting Record of the Impressions of an Alert Traveler // New York Times. – 1900. – May 26. – P.3.
- 27 Perry-Ayscough H.G.C., Otter-Barry R.B. With the Russians in Mongolia / 1st Ed. - London: John Lane The Bodley Head, 1914. – 344 pp.
- 28 White, Trumbull. Tragedy in Russian History // The Mt. Sterling advocate (Mt. Sterling, Ky.). – 1900. – une 05. – P.4.
- 29 Lands rich in cooper ore // The Saint Paul globe. – 1901. – August 30. – P.4., Rumors of His Interests in Rich Mines of Russia // The Salt Lake herald (Salt Lake City [Utah]). – 1901. – August 30. – P.2.
- 30 Good for Children // Burlington weekly free press. – 1903. – March 19. – P.5.
- 31 The Czar rules forty races // The commoner (Lincoln, Neb.). – 1904. – March 11. – P.5.
- 32 Must keep family promise // Arizona republican (Phoenix, Ariz.). – 1904. – February 10. – P.8., Маковецкий П.Е. Материалы для изучения юридических обычаев киргизов. Вып. I. – Омск, 1886.
- 33 A Governor murdered // New-York Tribune. – 1906. – December 29 (Saturday). – P. 11.
- 34 Platt, Alberta. Little children in many Lands. For Children and Those Who Are Interested In Them // The Pensacola journal. – 1907. – July 21. – 2d Section. – P.7.
- 35 Castaigne, Andre. Like Into The Days Old. La Camargue Alone in France Preserves the Ancient and Honorable Sport of Falconry // The Mt. Sterling advocate (Mt. Sterling, Ky.). – 1910. – March 30. – P.4.
- 36 Younghusband, Francis Edward. The Heart of a Continent Asian Educational Services: a narrative of travels in Manchuria, across the Gobi desert, through the Himalayas, the Pamirs and Hunza 1884-1894. – New Delhi: Asian educational services, 1993. – 332 p.
- 37 Graham, Stephen. Through Russian Central Asia. – London, New-York, Toronto and Melbourne, 1916. – XII-270 p.

- 38 Graham S. On the frontier of China // Tombstone epitaph (Tombstone, Ariz.). - 1915. - May 23 (Sunday edition). - P.7.
- 39 Fell, E. Nelson. Tales of the kirghiz steppe. - London: Duffield and C., 1916. - 201 p.
- 40 Fell, E.Nelson. On Kirghiz Steppe // New-York tribune. - 1917. - April 07. - P. 11.
- 41 Turkestan Declares It self a Republic, Allied With Russia // New York tribune. - 1918.- July 27 (Saturday). - P. 6.
- 42 Peasants From Republic In West Siberia Region / New-York tribune (New York [N.Y.]). - 1920. - September 11. - P.11.
- 43 Workers Shot Down in Petrograd // New-York tribune. - 1921. - July 30. - P.1.

References

- 1 A Kirghiz Matron. New-York tribune, 1841, May 13. - P.4.
- 2 Atkinson, Thomas Witlam. Oriental and Western Siberia, a narrative of seven years explorations and adventures in Siberia, Mongolia, the Kirghis steppes, Chinese Tartary, and part of Central Asia, London, 1858.
- 3 Atkinson, Thomas Witlam. Travels in the regions of the Upper and Lower Amoor and the Russian acquisitions on the confines of India and China, London, Hurst and Blackett, 1860.
- 4 Atkinson, Thomas Witlam. Funeral of a Siberian chief, Western Reserve chronicle (Warren, Ohio), 1859, September 21. - P. 1.
- 5 Schuyler, Eugene. Turkistan. Notes of a journey in Russian Turkistan, Khokand, Bukhara, and Kuldja. In 2 volumes, New York: Scribner, Armstrong & Co, 1876, 446 p.
- 6 Vambery A. Voyages d'un faux derviche dans l'Asie Centrale, Pest, 1864.
- 7 The Kirghiz proverbs, The Milan exchange (Milan, Gibson County, Tenn.), 1880, September 09. - P. 6.
- 8 He is doing well, The Evening critic (Washington, D.C.), 1881, August 19, P.1.
- 9 Its R.F. Vvedeniye v etnografiyu, L., 1991, S.87 (in Russ.).
- 10 Russia's Horse reserve, Evening star (Washington, D.C.), 1883, September 01. - P.3.
- 11 The Horses of Russia, The Holt County sentinel (Oregon, Mo.), 1902, February 07, P.7.
- 12 Battell J. The Horse (Asiatic, African and Australian horses), Middlebury register (Middlebury, Vt.), 1897, March 26. - P.6.
- 13 Bogdanov Ye.A. Istoriya prirucheniya domashnikh zhivotnykh: Obschiy ocherk. Proiskhozheniye domashney sobaki, koshki, loshadi i dr. - M., 2011, 408 s. (in Russ.).
- 14 Russia in Central Asia, Salt Lake evening Democrat (Salt Lake City, Utah), 1885, May 07. - P.3.
- 15 Toynbee A. A study of History, Vol.3, L., 1934, P. 1-127, 395-404, 425-452.
- 16 The Kirghiz, The Lafayette advertiser (Vermilionville [i.e. Lafayette], La.), 1886, May 15. - P.1.
- 17 The Earthquakes, The Salt Lake herald, 1887, June 12 (Sunday). - P.2.
- 18 Kerr, David. Deadly Sand Storms, The Ohio Democrat (Logan, O. [Ohio]), 1889, November 09. - P.3.
- 19 The Russian colonization schema, The morning call, 1890, September 09. - P.8.
- 20 Search for Civilization, The St. Johns herald, 1891, September 17. - P.4.
- 21 Allen, Thomas Gaskell, Sachtleben, William Lewis. Across Asia on a Bicycle: The Journey of Two American Students from Constantinople to Peking, Inkling Books, 2003, 167 p.; Wild Cossack Riders, The morning call, 1894, August 05. - P. 15.
- 22 Siberia and the Trans-Siberian Railways, The sun, 1894, April - 15. P.2.
- 23 Hedin, Sven. Kirghiz music, The evening bulletin, 1898, December - 27. P.2.
- 24 American capital in Asia, New York tribune, 1899, September 5. - P.9.
- 25 Cobbold, Ralph P. Innermost Asia - Travels and Sport in the Pamirs. - London, 1900.

26 Travel in Asia – An Interesting Record of the Impressions of an Alert Traveler, New York Times, 1900, May 26. – P.3.

27 Perry-Ayscough H.G.C., Otter-Barry R.B. With the Russians in Mongolia, London: John Lane The Bodley Head, 1914. –344 p.

28 White, Trumbull. Tragedy in Russian History, The Mt. Sterling advocate (Mt. Sterling, Ky.), 1900, June 05. – P.4.

29 Lands rich in cooper ore, The Saint Paul globe, 1901, August 30, P.4; Rumors of His Interests in Rich Mines of Russia, The Salt Lake herald (Salt Lake City [Utah], 1901, August 30. – P.2.

30 Good for Children, Burlington weekly free press, 1903, March 19. – P.5.

31 The Czar rules forty races, The commoner (Lincoln, Neb.), 1904, March 11. – P.5.

32 Must keep family promise, Arizona republican (Phoenix, Ariz.), 1904, February 10. – P.8.

33 A Governor murdered, New-York Tribune, 1906, December 29 (Saturday). – P. 11.

34 Platt, Alberta. Little children in many Lands. For Children and Those Who Are Interested In Them, The Pensacola journal, 1907, July 21. – P.7.

35 Castaigne, Andre. Like Into The Days Old. La Camargue Alone in France Preserves the Ancient and Honorable Sport of Falconry, The Mt. Sterling advocate (Mt. Sterling, Ky.), 1910, March 30. – P.4.

36 Younghusband, Francis Edward. The Heart of a Continent Asian Educational Services: a narrative of travels in Manchuria, across the Gobi desert, through the Himalayas, the Pamirs and Hunza 1884-1894, New Delhi, 1993. – 332 p.

37 Graham, Stephen. Through Russian Central Asia, London, New-York, Toronto and Melbourne, 1916, -270 p.

38 Graham S. On the frontier of China, Tombstone epitaph (Tombstone, Ariz.), 1915, May 23, P.7.

39 Fell, E. Nelson. Tales of the kirghiz steppe, London: Duffield and C., 1916. – 201 p.

40 Fell, E.Nelson. On Kirghiz Steppe, New-York tribune, 1917, April 07. – P. 11.

41 Turkestan Declares It self a Republic, Allied With Russia, New York tribune, 1918, July 27. – P. 6.

42 Peasants From Republic In West Siberia Region, New-York tribune (New York [N.Y.]), 1920, September 11. – P.11.

43 Workers Shot Down in Petrograd, New-York tribune, 1921, July 30. – P.1.

ШАЙМАРДАНОВА З.Д.

Абылай хан атындағы ҚазХҚжӘТУ, т.ғ.д.

ХІХ Ғ. – ХХ Ғ. БІРІНШІ ЖАРТЫСЫНДАҒЫ АМЕРИКАЛЫҚ МЕРЗІМДІ БАСЫЛЫМ БЕТТЕРІНДЕГІ ЭТНОГРАФИЯЛЫҚ АҚПАРАТ

Түйін

Қазақстан этнографиясы бойынша «A Kirghiz Matron», «The Kirghiz proverbs», «He is doing well Russia's», «Horse reserve The Horses of Russia», «Battell J. The Horse», «Good for Children, Must keep family promise» және т.б. материалдар ХІХ ғ. – ХХ ғ. бірінші жартысындағы америкалық мерзімді басылым беттерінде жарияланып жүрді, ол АҚШ-тың түгелдей дерлік штаттарын қамтитын болатын. Мақалаларды жариялау динамикасына талдау жұмыстары көрсеткеніндей, ғылыми бағыт формасын алып келе жатқан этнографиялық қызығушылық ақырындап Орталық Азия аймағы мен Қазақстанға деген геосаяси қызығушылыққа ұласты. Мақалада осы мәселелер қарастырылады.

Кілт сөздер: этнография, қырғыздар, шөл, номадизм, қымыз

SHAYMARDANOVA Z.D.

(Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages, Doctor of Historical Sciences)

**ETHNOGRAPHIC INFORMATIVITY
OF THE AMERICAN PERIODICALS (XIX – THE FIRST QUARTER OF XX
CENTURY)**

Summary

Materials on the ethnography of Kazakhstan, such as A Kirghiz Matron, The Kirghiz proverbs, not is doing well Russia's, Horse reserve The Horses of Russia, Battell J. The Horse, Good for Children, Must keep family promise, etc.) printed in leading American newspapers of XIX - the first quarter of XX century, which represented almost all the states of America. Analysis of the dynamics of publishing articles showed that the ethnographic interest, taking the form of a scientific direction, gradually develops into a geopolitical interest to the Central Asian region and Kazakhstan.

Keywords: ethnography, Kirghizes, steppe, nomadism, kumys.

УДК 39 (4/9)

ЯСИН ҚҰМАРҰЛЫ

жазушы, қоғам қайраткері, Қытай Халық Республикасы, Үрімші қаласы

**ЕЖЕЛГІ ТҮРКІ ТАЙПАЛАРЫҢДАҒЫ ТӨТЕМДІК АҢ-ҚҰСТАР:
АҢЫЗДЫҚ НЕГІЗДЕРІ**

Аннотация

Мақалада грифон, көкбөрі (күсбөрі), тәңір ұғымдары мен атауларының тәркіндістігі, сондай-ақ сақ, ғұн, үйсін, түркілердің бөрі төтемділігі және аттарының да бөріге байланыстылығы зерттеледі.

Кілт сөздер: түркілер, сақ, ғұн, үйсін.

Грифон және көкбөрі

Грифон (griffon) қазірге дейінгі анықтамаға сай жартылай арыстан, жартылай күмай немесе басы, қанаты күс, денесі арыстан аңыздық мақұлық (獅鷲). Біреулер грифонды жауыздықтың символына баласа, енді біреулер оны ізгіліктің (тіпті Христостың) нышаны біледі. «Этимология» атты еңбекте: «Христос – арыстан, өйткені онда тендессіз парасат және күш-қуат бар, Христос әрі күзгын, өйткені ол қайта тірілген соң аспанға көтеріліп, жұмаққа шығады», – деп жазылған.

Грифон көбіне грек аңыздарында жолығады. Оның арғы және кейінгі заманғы мәдениет, этнос, т.б. танудағы орны маңызды. Ол қиыр шығыстың айдаһары сияқты бір дәуір мәдениетінің символы. Десе де, грифон грек аңыздарында ғана сақталып қалмастан, басқа аймақтарда да кеңінен таралғандығы байқалады. Әсіресе оның археологиялық дерегі Орталық Азия өңірінен көп байқалады. Байырғы Еламдықтар оны архитектурада кеңінен пайдаланған. Геродоттың «Тарих» атты ұлы еңбегінде griffon бірнеше жерде жолығады, барлығы сақтарға байланысты. Геродот және сақтар жерінде грифонның әйгілі болғандығын да жазады. (IV.79) Тарихи деректерге, аңыздарға негізделгенде грифон Украинадан Орта Азияға дейінге скиф даласында болған деп қаралады. Сақтардың грифон өсем өнері туралы: сақ молаларында бар. Берелде, Пазырықта, Есікте, Алағуде, тіпті ғұндардың көші және жойқын жорығымен бірге Қиыр Шығыс жеріне дейін жеткендігі байқалады.

Геродоттың айтуынша, исседондардың жоғарғы жағында аримаспы, яғни жалғыз көзділер тұрады. Ал олар тұрған жерде алтынды қорып жатқан грифон болады десе, ол тағы, исседондардың аримаспы жағынан ығыстырылып, одан скифтер исседондар жағынан ығыстырылғандығын жазады [1].

Геродот: «Бұл арадан шалғайдағы жағдайлар туралы мәліметтерді тек исседондардың айтқандарынан ғана білеміз. Олар жалғыз көзділер мен алтын қорып

жатқан грифон туралы әңгімелейді. Скифтер бұл әңгімелерді исседондардан естиді. Одан скифтер оны гректерге жеткізеді. Сонымен біз оларды жалғыз көзділер деп атадық. Скифтер Arimaspi дейді. «Arima» бір дегенді, «spu» көз дегенді білдіреді», – дейді [2].

Жоғарыда айтқанымыздай, тарихи аңыздарға негізделгенде, грифон Украинадан Орта Азияға дейінге скиф (сақ) даласында болған. Геродоттың жазуынша: Еуропаның терістігіндегі жерлерде басқа әрқандай жерге қарағанда алтын мол. Алайда олардың оны қалай қолға келтіретіндігі белгісіз. Бір айтылымда оны аримаспилер, яғни жалғыз көзділер грифоннан (Грек ертегісінде айтылатын мақұлық) ұрлап алатын көрінеді. Геродот айтып отырған Еуропаның терістігі, біріншіден, алтынды алқап; екіншіден, жалғыз көзділер мекендеген жер; үшіншіден, грифон бар жер. Демек, ол Дунайдан шығысқа қарай Алтай атырауын қамтыған өңір. Алтайдың алтын мекені екендігі тарихтан көп айтылып, көп жазылып келе жатқан жай. Тіпті, оның «Алтай» деген аты да алтынмен байланысты қалыптасқан деп қаралады.

Грифон – сақтардың төтемі, қорғаушысы ретінде олар барлығын грифонға аманаттайды, барлық байлығы мен бақыты соның есіркеуі мен сақтауында деп біледі. Сондықтан олардың алтынын (дәулетін) қорушысы грифон болады. Геродот сақтар туралы: «Олар темір мен күмісті тұрмыс-тіршілігі үшін қолданбайды, өйткені оларда бұны елден кездестіре алмайсың. Оның есесіне алтын мен жездің көптігінде есеп жоқ», – деп жазады [3]. Геродот жазғанындай, археологиялық деректерден сақ қабірлерінен алтын тым молынан шығады: Есік, Берел, Пазырық, Ыстықкөл, Алагу, Тұрпан, т.б. Сонымен бірге бұл алтын әшекейлердің арасында қанатты барыс немесе қанатты бөрі кездеседі. Бұл алтын қорыған Грифон екендігі, алтын бұйымдарды, қасиетті қабірді сол грифон кориды дегенді білдіреді. Демек, гректер басқалардан естіген болса да Геродот дұрыс жазған.

Сонымен грифон туралы да, жалғыз көзділер туралы да деректерді (немесе аңыздарды) гректер скифтерден естиді, ал скифтер исседондардан естиді. «Грифон» сөзінің тегін біз қазірге дейін білмейміз, ол туралы нанымды талдау да көрмедік. Осыған қарағанда бұл атау да гректерге сақтар арқылы барған.

Грифонды «қанаты құс, денесі арыстан» дегенге және жоғарыда айтылған археологиялық деректерге сай, біз оны терістік көшпелілерінің байырғы төтемі қанатты барыс немесе қанатты бөріге байланысты болуы мүмкін деп болжаймыз.

«Грифон» атының этимологиясын батыс және түркі-моңғұл тілдерінен қуалау қиын. Ал парсы тілінде «бөрі» (қасқыр) сөзі «горг» (گورگ), түркі тілдерінде күрт/күрт түрінде жолығады. Алдыңғы буындағы бұндай үндестікке және грифонның қанаты құс, денесі арыстан (бөрі) делінуіне қоса, грифонды бөрімен байланыстыруға тіпті де дем бере түседі.

Грифон «гри» және «фон» екі бөлектен тұрады, «гри» сақтардың бөріні атауынан, «фон» да сақтардың «құс» немесе «қанатты» мағынасындағы сөзінен келген, бұл «ұшатын бөрі», «аспан бөрісі», «қанатты бөрі» деген сөз.

Бөрі сақтарда «күрг» делініп, біртіндеп оңтүстік сақтарда «горг», «гүрг» (парсы), терістік сақтарда (түрік) «күрт» немесе «гүрг», тіпті одан да терістікте эстон (фин-угор тілдері) тілінде «хунт» (hunt) аталған. Сонымен кейін парсы тілінде «горг», түркі тілдерінде «күрт» немесе «күрт» болып қалыптасты.

Ал сақтардың ұшу мағынасындағы «пыр» сөзі, сақ мәдениетінің тұтас шығыс-батысқа таралғаны сияқты, Еуразияның батысы мен шығысына кеңінен таралғаны байқалды. Парсыша پیر (пәр) – құс қанаты, қанат; پیران (пәррән) – ұшатын; پیراور (пәрвар) – ұшқыш, қанатты; پیرنده (перендә) – қанатты, құс [4]. Қазақша пар (бу), парлану (буланып ұшу), парлау (атылу, ағу), парлап ұшу (биікте қалықтап ұшу), пырылдау (қанат қағу), «прак» өте жүйрік ат (ұшатын ат, қанатты ат – пыр + ат. «пыр» – ұшу, қанатты); ағылшынша fly – ұшу; Қытайша 飞 (фэй) – ұшу; т.б.

Бұдан грифон (griffon) туралы аңыздың да, оның атының да гректерге сақтар арқылы, «грифон» (griffon), «горг пәррән» «қанатты қасқыр, көкбөрі) немесе «(горг перендэ)» (бөрі құс, итқұс) болып жеткендігін білеміз.

Қасқырды парсы «гург», тәжік «гүрг», түркімен «гүрт», түрік «күрт», қазақ эпостарында «күрт» делінуінен, «қас+горг» → «қас+күрт» → «қас+қыр» барлығын бір нәрсе екенін білеміз. Яғни бөрі екіге бөлінген: бірі, киелісі – құс бөрі, аспан бөрісі, қанатты бөрі, ұшатын бөрі, көк бөрі – «грифон» (горг пәррән, (горг перендэ); енді бірі «насыз бөрі» (қас бөрі), ол – «қас+күрт» → қасқыр. «Қазығүрт» тауының атында ғалымдар бөріге байланыстырады. Бәлкім Қазыкүрт пен қасқыр бір сөз болар.

Және бір қызығы «грифон», «күрт», «қасқыр» аттары жағрафиялық жақтан бір өңірде (өз тәркіні Орталық Азияда) ғана сақталған, бұл осы екі сөздің тәркіндестігін, шыққан жерінің бірлігін тағы бір тұрғадан растай түседі.

Аңыздарда, грифон жартылай арыстан, жартылай құмай (құс) делінгенімен, алайда оның иттілігі де жолығып отырады. «Бруссел грифон иті» батыс аңыздарында көп ауызға алынады. Сақ әсем өнерінде де грифондар түгелдей жартылай барыс жартылай құмай (құс) деуге келмейді. Онда жартылай бөрі, жартылай құс деуге болатындары да баршылық.

Сақ өнерінде грифон бірде барыс басты, бірде бүркіт басты, бірде бөрі басты бейнеленеді. Батыс аңыздарында да бір де жартылай барыстылығы айтылса, бірде иттігі айтылады, т. б.

Грифон итінің (қанатты бөрінің) сақтармен батысқа ғана емес, шығысқа қалай таралғандығының із-дерегі тіпті де айқын аңғарылады. Геродот жазған жалғыз көзділер мен грифон туралы дерек, сонау Қиыр Шығыстағы қытай деректерінен жолығады. Геродоттың «Тарих» атты еңбегімен қарайлас немесе одан сәл кейінгі, қытайдың жанго дәуіріндегі (б.з.б. 475 ж - б.з.б. 221 ж.) тарихи-жағрафиялық шежіресі – «Тау-теңіз шежіресінде»: батыста Иин тауында (阴山) «тәңір итінің» болатындығы баяндалады [5]. Ин тауы (阴山: Иншан) тарихта сол «Тау-теңіз шежіресінде» айтылған жалғыз көзділер – гүрлердің (鬼) мекені. «Тау-теңіз шежіресінде» тәңір иті жақсылықтың нышаны ретінде бейнеленеді. Алайда кейінгі қытай жазбаларында оны жамандықтың нышаны ретінде суреттейді. Мысалы, «Тарихи жазбалар Тәңір ордасында» тәңір итін қаскөй жұлдыз ретінде көрсетеді [6].

Қытайда тәңір иті туралы халық аңыздары көп таралған. Оның ең әйгілісі тәңір итінің «күнді жеуі» немесе «айды жұтуы» сияқтылар. Ерте заманда айдың немесе күннің тұтылуын тәңір итінің «күнді жеуі» немесе «айды жұтуы» себебінен болған деп қараған. Бұндайда, қытайдың орта жазық ел-жұрты дабыл ұрып, қағаз оқ атып «тәңір итін қуатын болған». Тіпті аңыздағы батырлар күнді жеуге ұрынған тәңір итіне садақ тартады. Тәңір итінің күн мен айды жеуіне байланысты аңыз терістік европа елдерінде де сақталған. Онда да тәңір иті тектес мақұлық сөз болады: Skollh және Hati атты екі алып бөрі соңынан қалмай күн мен айды қуады. Оны жұтқысы келеді. Бәлкім осы аңызды шығысқа да, батысқа да таратқан сақтар болуы мүмкін.

«Тәңір иті» аталымы мен аңыздары жапондарда да кең тараған. Онда ол жауыздықтың да, ізгіліктің де нышаны ретінде байқалады.

Тарихи аңыздарда, грифонның алып күштің иелілігі, қызылдығы айтылса, «Тау-теңіз шежіресінде» де, жапон аңыздарында да тәңір итінің түлкіге ұқсайтындығы сөз болады. Онда да оның бетінің қызылдығы, денелі, алып күштің иесі екендігі, қос қанатымен аспан астын еркін самғайтындығы айтылады. Әрине, жапон тәңір итінде «найзағай тәңір иті», «қарға тәңір иті», «ақ бөрі тәңір иті» сияқты түрлі түсті тәңір итері болған. Бұл қазақта «итқұс», моңғұлда «тәңір нохай» (тәңір иті), қытайда «тиан-гу» (天狗: аспан иті, тәңір иті), жапонда «тәңір иті» немесе «тәңір түлкісі» деген атпен белгілі. Моңғұлдарда бөріні атаудың тағы «шыңғыс нохай», «шіна» сынды екі түрі де бар. Қазақта «итқұстан» тыс «қаракөк», «көкжал», «көксерік» т.б. түрлерінде жолығады.

«Ханнамадағы» «үйсін күнбиі Елжаудың нәресте кезінде далада қалып, қаншық қасқыр емізіп, аузына ет тістеген қарғалардың аспанда ұшып жүруіндегі», қасқыр мен қарға екі жануар емес, бір ғана қанатты бөрі – иткүс болса керек (жапондарда «қарға тәңір иті» бар). Жаң чияның (张骞) елден естіген аңызында не оның түсінігінде жаңылыс болған. Төтемдік бөрінің ұшатыны, оның көкпен, тәңірмен байланыстылығын ғұн тәңірқұтының «көк тәңіріне қосуға арнаған перизат қызының бөріге қосылуы», түріктің киелі бөріден пайда болуы, Оғыз ханға нұр болып түскен бөрінің жол бастауы, Шыңғыс ханға байланысты аңыздағы «түнде шаңырақтан нұр болып еніп, қасқыр болып шығып кетету» [7], қиыр шығыс аңыздарындағы «тәңір итінің» қос қанатымен аспан астын еркін самғайтындығы, т.б. аңыздар және жоғарыда айтылғандай бөрінің қазақ-моңғулардағы «иткүс», «көк бөрі», «тенри нохай» аталуларының барлығы төтемдегі бөрінің жай бөрі емес көк бөрі (аспан бөрісі, қанатты бөрі, иткүс, тәңірдің бөрісі) екендігін білдіреді. Тіпті оның тәңірдің өзімен байланыстылығы туралы төменде тоқталамыз. Төтемдік аңыздарда еш уақытта жай бөрі (қасқыр) сөз болмайды. Қайта, қазақта «иткүс», «көкбөрі», «көкжал», «қаракөк», «көксерік», моңғұлда «тенри нохай» (тәңір иті), «шыңғыс нохай» (шыңкүс иті), қытайда «тиян-гу» (天狗: аспан иті, тәңір иті), жапонда «тәңір иті» немесе «тәңір түлкісі» түрінде келеді. Грифон батыс дүниесінде, тәңір иті қиыр шығыстығы қытай мен жапонда төтемдік түс алмаған. Ал, оның нағыз бейнесі «көк бөрісі» тек сақ, ғұн, үйсін, қаңлы, түркі-моңғұлдарда ғана төтемдік түс алған.

Бөрі төтемі және тәңір.

Тәңір сөзі сонау екі мың жылдың арғы жағында осы аталымы бойыша шүмер және қытай жазбаларында, кейінгі түрік бітіктерінде жолығады. Тәңірі этнонимі жайында ерекше зор айырмашылық жоқ. Мысалы, татарлар теңірі, түрікмендер таңры, түрік таңры, қазақ тәңірі, башқұрт тәңре, алтайлық тенгри, тенгери, шорлар тегри, хакастар тигир, тер, тувалар дээр, чуваштар тура, сахалар тангара, якуттар тангара, моңғолдар тэнгэр, буряттар тэнгэри, тэнгри, қалмақтар тэнгер, венгірлер теңгер, байырғы шумерлер діңгір деп атаған. Бұлардың барлығы жақын.

Түріктердің «тэнгір» сөзіндегі «таң» – аспан. Таң атты, таң жарық болды, арайлы таң, т.б. Ол баба түркі тілі арқылы қытай тіліне «тиян» (天) болып жеткені де белгілі. 天 иероглифі аспан, көк деген мағына береді. Ол қытайдың бейнелі жазуынан келген. Оның астындағы 大 адам бейнесін, үстіндегі сызық — адам төбесіндегі аспан дегенді білдіреді.

Ал тәңгір дегендегі «гір» не мағына береді? М. Қашқаридің сөздігінде тәңір сөзінің үш мағынасы белгіленген: 1) құдай; 2) аспан; 3) ұлы үш мағынасы берілген. Тәңір туралы талдаған ғалымдардың барлығы бұның алдыңғы бөлегін «таң» (тән, тең) аспан, көк деп біледі. Ал соңғы қосымшасын әртүрлі жориды. В.П. Васильев тянь аспан, ли ерекше күш, – дейді. П.И. Паллади (Кафаров) пен П.С. Попова сөздігінде қытайдың тянь эррь деген сөзі тяньли сөзімен өте ұқсас, аудармада бұл сөздің мағынасы көктің естуі, көктің ерекше сыйлығы. Т. Арын «Ат-тухвада» қытай сөздерінің ұшырасатынын айтады. Ғылымда белгілі болғанындай тәңірі екі түбірден: тянь аспан, рин адам деген сөз екен. Мұқанов: «Тәңірі» дегеннің өзі қанжұт (Тибет) тілінде «аспан» деген мағына беретінін айтады. Бір зерттеулерде таң және іңірдің бірікпесі деп қаралады. Тағы бір зерттеуде, «Тәңірі» сөзі екі түбірден: «тан» және «ертеден» деген сөздерден тұрады делінсе, «Тан» күннің туар, шығар уақыты, ал «ер» – күллі түркі тілдерінде ер, ержүрек, еркек, батыр деген мағынаны білдіреді – деп қаралады [8]. Тәңір – аспандағы күн деген ұғым да біршама жалпыласқан. Демек, тәңір туралы қазірге дейін анық, бірлікке келген тұжырым жоқ.

Бәлкім бұл сақ тіліндегі бөріні білдіретін «грғ» немесе күрт (күрт) сөзімен байланысты болса керек. Олай болса, тәңгір «аспан бөрісі» (көк бөрі) болады. Бұған жоғарыдағы «грифон» туралы талдауымызды қоссақ, «тәңгір» (дінгір), «көк бөрі», «грифон» үшеуі бір нәрсе, бір сөз болып шығады.

Қытайша «тиян-гу» (天狗) сөзінің де «тәңгір»-мен байланысы өте жақын. Ондағы тиян (天) тәңір дегендегі «таң» (аспан), ал қытайшадағы итті білдіретін «гу» (狗) иероглифі арғы ерте заманда «ку» деп дыбысталған. Бұл «гр»-ге жуық. Иттің қытайша тағы бір жазылуы 犬 (арғы заманғы оқылуы «хун»), қытай тілінің арғы заманғы ерекшелігі – буын соңындағы «-р» дыбысы «-н» болып өзгереді. Осы бойынша байырғы сақтардың бөрісі «гrog» немесе «күрт» арғы заманғы қытай тілінде «хун» болуы табиғи. Егер осылай болса, қытай тіліндегі аспанды білдіретін «тиян» (天) да, итті білдіретін «гу» (狗) да, «хун» (犬) баба түркі (сақ) тілінен барған сөздер болады (қытай тілінің негізгі сөздік қорында баба түркі тілінен барған сөздер молынан жолығады).

Моңғұлша «тәңір ноқай» да, қытайша «тиян-гу» (天狗) да сақ өнерінде (алтын өшекейінде) бейнеленген қанатты мақұлықтың өзін қазақ тіліндегі «итқұстай» дөп басып бейнелей алмайды. Қазақта және «көк бөрі» деген сөз бар: бұл «көктің бөрісі» дегендік. Моңғұлдың «тәңір ноқайы» мен қытайлардағы «тиянгу» (天狗) осыған сайек келеді.

«Уйнамада»: «қаңға – ежелгі қызыл тиектің жұрнағы. ...Олардың тілі азырақ айырмашылығы болғанымен ғұндарға ұқсайды. Олардың арғы аталары ғұндарға жиен келеді дейтіндер де бар» дей келіп, ғұн тәңірікүттың «көк тәңіріне қосуға арнаған перизат қызының бөріге қосылуы» туралы аңыз айтатыны баяндалады [9]. Бұл жердегі «қызыл тиек» қызыл ит мағынасында.

Бұл аңыздың ғұндар арқылы мадьярлық нұсқасы Аттиланьң иттен туылуы туралы аңыз болып Еуропаға басқа бір нұсқада жетеді. Оның Италиян нұсқасын А.Н. Веселовский баяндайды [10]. Демек, осы аңыздан да тәңір мен көк бөрінің байланыстылығын аңғаруға болады.

Бөрі төтемі және баба түркі этностары.

Сақтар: Көшпелілердің бөрі төтемінің арғы деректері тым арыдан жолығады. Сақтардың бөрі төтемділігі туралы нақтылы дерек жолықпайды, Геродот тек сақ жерінің ең батыс терістігінде бір Неури (Neuri) атты тайпаның барлығын, «Олардың әдет-салтының сақтармен бірдейлігін, ...сақтар мен сақ жеріндегі гректердің айтуынша олардың жылына бірнеше күн бөріге айналып, онан соң қайта қалпына келетіндігін, сенбейін десең олар (сақтар, гректер) ант ішуге дейін баратындығын» жазады [11]. Бұл адамның бөріге айналғаны туралы ең арғы заманғы дерек. Бұл салты сақтармен бірдей осы халықтың бөрі төтемділігін, олардың жылына бірнеше күн өз ата тегі бөріше жасанып, бөріше тұрмыс өткізетінін ұғындырады. Екіншіден, жоғарыдағы грифонның қанатты бөрі екендігі сақтардың бөрі төтемділігін көрсететін тағы бір дәлел. Үшіншіден, Геродот парсылар барлық скифтерді сақтар деп атайтындығын жазады. Ал сақтардың атының қайдан келгендігі, оның нендей мағына беретіндігі туралы тарихтан бері оқымыстылардың арасында түрлі көзқарастар бар. Біреулер оларды патшаларының аты десе, тағы біреулер олардың көшпелілігіне сай қойылған ат, біреулер бұғы төтеміне сай қойылған ат десе, енді біреулері ол «күшті, мықты» деген сөз деседі. Тағы бір ғалымдар «сақ» сөзін парсының итті білдіретін سگ (сәг) сөзімен төркіндестіреді. Бұл сақтардың грифон (қанатты бөрі) төтеміне сай келеді. Қазақта да итке «сақпан» деп ат қоятын әдет бар, сондай-ақ сезгізлікті «сақ», «сақ құлақ», қорғаушыны «сақшы» дейді. Бұлардың барлығы итке байланысты келген сөздер болуы мүмкін. Төртіншіден, ғалымдар үйсіндерді сақтардың тармағы деп қарайды, олардың археологиялық мәдениетінде парық жоқ дерлік [12]. Ішінара ғалымдар жүңго жазбаларында кезігетін ерте заманда сақтар батысқа қоныс аударғанда, өз мекенінде шығыста қалған рун(允) фамииялы номды (戎) үйсіндердің арғы аталары деп қарайды [13].

Ғұндар да, түріктер де саққа байланысты екендігі тарихи деректерден жолығады. «Жоунамада» былай деп те айтады: «Түріктердің арғы аталары ғұндардың солтүстігіндегі сақ (索国) елінен шықты» делінеді [14]. Шюе Зүнжын оны «Сака» сөзінен келген дей отырып, сақ-тиграхаудалардың шығысқа көшкен

тармақтарының Енисей өзенінің жоғарғы ағарында құрған мемлекеті болар деген межені айтады [15]. Ал ғұн, үйсін, түріктердің барлығы бөрі төтемді.

А. Сейдімбек қазақтың «қос мүйізді ескендір», «көк төбет», «көк бөрі», «аққу», «сарым», «өгіз өлген», «тарғыл бұқа», т.б. күйлер мен күй аңыздарын б.з.б. 5-8-ғасырлар мен б.з. 6-ғасыры аралығындағы күйлер мен күй аңыздарына жатқызады [16]. Бұл жердегі «көк төбет» – аспан төбеті, «көк бөрі» – аспан бөрісі, бұл сақ дәуіріне тура келеді.

Ғұндар: Ғұндардың бөрі төтемділігі туралы шынайы дерек жолықпайды. Алайда түрлі деректер ғұндардың бөрі төтемдігін аңғартады.

Бірінші, тарихи деректердегі ғұндардың арғы аталары саналатын этностар бөрі (ит) төтемді болып келеді. «Тарихи жазбалардың» «Бес бабалық шежіресінде»: «Терістікте хунктерді қуды» деген сөз жолығады [17]. Таң дәуірінің тарихшысы Сымасянь (司马贞) 《史记索隐》 атты еңбегінде: «Хүнүк (羴粥) ғұндардың бұрынғы аты, олар Таң, Иү (唐虞: бес бабалықтың екі бабалығы) заманында (бес бабалық: б.з.б. 26 ғ. - б.з.б. 22 ғ.) таулық ном (山戎), хунүк (熏粥), шия заманында (б.з.б. 22 ғ. - б.з.б. 17 ғ.) Зү ну-й (淳维), шаң заманында (б.з.б. 17 ғ. - б.з.б. 11 ғ.) гүр (鬼方), жоу заманында (б.з.б. 11 ғ. - б.з.б. 256 ж.) хамрүн (獯豸), хан заманында (б.з.б. 206 ж. - б.з. 220 ж.) ғұн (匈奴) аталған деп жазады [18]. Қытайдың Чиң династиясы кезіндегі әйгілі тарихшысы Уаң гуоуй (王国维) (1877 ж. – 1927 ж.) таяу заман қытай тарихындағы ғұндардың тегі туралы ең алғашқы зерттеу саналатын еңбегінде: түрлі деректерді ақтара отырып, шаң заманындағы киер (鬼方), шаң, жоу аралықтарындағы кун (昆夷, 獯鬻), батыс жоу заманындағы хамрүн (豸豸), чүнчиуден кейінгі ном (戎), тиек (狄), жауласқан бектектер (战国) заманынан кейінгі хулардың (胡) барлығы түгелдей ғұндармен тамырлас, бір ұлттың түрліше аталуы деп жазады [19]. Міне, осы көзқарастарды қытайдың кейінгі ғалымдарды да құптап келеді. Сондай-ақ телі (қаңлы), одан арғы ғұн және одан да арғы киер (鬼方)-лердің төркіндігін дәлелдейді [20]. Қытай жазбаларында «Тиектің (狄) тегі Киер (隗) делінеді» (狄, 隗姓也) және Киердің (隗) тегі Қызыл тиек (赤狄) делінеді (隗姓赤狄也) [21] Бұл да айналып келіп киерлердің қызыл түске бейімділігін растайды. Қытай ғалымдары 犬 (ит) тайпасы мен Киер (鬼) тайпасын бір деп таниды (犬与鬼的相同性) [22]. Бұл арада Итном (犬戎) киерлердің (鬼) құрамында екендігі айтылады. Қытайдың байырғы түсіндірме сөздігі «Сөздерді түсіндіріп, әріптерді шешу»-де (说文解字) «Тиек (狄), Қызыл тиек (赤狄), иттің бір тұқымы» (狄, 赤狄, 本犬种) деп түсіндірген. Яғни қызыл ит. Осы иероглифтің сүйек жазуындағы бейнесі адам мен иттің қатар тұрған бейнесі болған. Сонымен Қызыл тиек (赤狄) «қызыл ит» немесе «кер ит» болады. «Итномдар (犬戎) өздерінің арғы аталарын екі ақ ит деседі, олар итті өз төтемі етеді» [23]. Байырғы қытайдың «Тау-теңіз шежіресі» (山海经), «Хуай нан зі» (淮南子) сияқты тарихи жағрапиялық ескерткіштеріндегі терістіктегі «ақ төнділер елін» ит ном (伏戎), киер(鬼方) сияқты ұлыстармен байланыстырады. Одан батыстағы тарихшылар жазып қалтырған орта азия тұрғындарына талдау жасап, ондағы жалғыз көзділерді (Arimaspi: 独目人) киерлермен (鬼方) байланыстырады. Киер елінің жалғыз көзділігі «Тау-теңіз шежіресінде» де жазылғын. Жалғыз көзділер бетіне бір тесік ғана шырғарып бүркеніш немесе дуылға киген ел [24].

Екінші, ғұндардың бөрі төтемділігі қаңлы аңызында жолығады. «Уйнамада»: «қаңға – ежелгі Қызыл тиектің жұрнағы. ... Олардың тілі азырақ айырмашылығы болғанымен Ғұндарға ұқсайды. Олардың арғы аталарын Ғұндарға жиен келеді дейтіндер де бар» дей келіп, ғұн тәңірқұт ай мен күндей сұлу қызын тәңірге қоспақ бөлғанда, күдіретше бөріге қосылатындығы туралы төтемдік аңыз баяндалады.

Үшінші, ғұнның атының өзі бөрі төтемділіген көрсетеді. Жоғарыда ғұнның арғы аталары бес бабалық (б.з.б.26 ғ. - б.з.б.22 ғ.) хунүк (熏粥), шаң заманында (б.з.б.17 ғ. - б.з.б.11 ғ.) гүр (鬼方), жоу заманында (б.з.б.11 ғ. - б.з.б. 256 ж.) хамрүн (獯豸), хан заманында (б.з.б. 206 ж. - б.з. 220 ж.) хунна (匈奴) аталғанын көрдік

[25]. Итном (犬戎) мен киерлердің (鬼) бірлігі жоғарыда көрсеткен едік. Сонымен ғұнның аты арғы аталарынан бері қарай: хүнүк (б.з.б. 26 ғ. - б.з.б. 22 ғ.) → хуннум (б.з.б. 17 ғ. - б.з.б. 11 ғ.) → хамрүн (б.з.б. 11 ғ. - б.з.б. 256 ж.) → хунна (б.з.б. 206 ж. - б.з. 220 ж.) болады. Жалпы ғұндар мен олардың тегі әр заманғы ерекшелігіне сай қытайша әртүрлі иероглифтермен таңбаланған, ит, бөріге және арба, армияға байланысты жасалған [26]. Алайда оқылуында үлкен өзгеріс болмаған, барлығы «ғұн» немесе «хунну»-ға өте жақын.

Бұл арада бізді қызықтыратыны – ғұнның арғы атасы Итном (犬戎). Бұл арғы заманда «хуннум» деп оқылған. Мағынасы «ит», оқылуы «хун». Бұдан мыналарды білеміз:

① «Хуннум» (犬戎: ит нум) кейінгі қытай тарихнамаларынағы ғұн (匈奴: хунна, хуннаг), грек жазбаларындағы Hunnoi, латын жазбаларындағы chunni, Huni, ағылшын жазбаларында: Huns, Армени жазбаларындағы Xunk, Орыс жазбаларындағы Гуынь, арап жазбаларындағы Hun барлығы бір атау;

② ғұн сөзінің тегі бөрі (ит). Яғни, ғұнның өзі «ит ном» (犬戎: Хуннум). Қытайдың кейінгі тарихнамаларында сөздің мазмұнына емес, дыбысталуына қарай 匈奴 (хунна, хуннаг) деп таңбалаған. Бөрі (ит) мағыналы «ғұн» аты сақ-түрікше «күрт», парсыша «рог», эстонша «hunt», финше «hukka»-лармен дәл үндеседі. Ал, ит стонша «коег», финше «koiga», түрікше «korek», вегірше «kutuа» (қазақша: құтпан), данияша «Hund», исландияша «hundug», болгарша «куче», қытайша «гоу». Міне ит те ғұннан алыс емес. Фин-угор тілдерін алтай тілдеріне жатқызатындар да бар. Олай болмаған күнде де, бұл тілдің таралған өңірі де байырғы сақ жерінің терістік жиектерімен жалғасып жатады.

③ Қытай тілінде ғұнды таңбалаған 匈 иероглифі сол заманда «хун» деп дыбысталса, кейін «шун» ге өзгерген. Осы сияқты ғұнның атасы Хуннумды (犬戎) таңбалаған ит мағыналас 犬 да сол заманда «хун» деп дыбысталса, кейін «чуан» ге өзгерген. Бұл бөрі дегендегі «күрт» (hunt) пен «шина» (шона) төркіндес екендігін дәлелдейді. Сөз басындағы «х» дыбысының «ш», «ч»-ға алмасуы байырғы шығыстық қасиет. Қытай тілінде 契丹: қытан>киаддан>чидан, үйгүр диялектінде кір>чи, кім>чім, т.б. Сонымен бөріні білдіретін батыстық «күрт» (hunt, хун) шығыста біртіндеп «шина» (шона) болып өзгерген. Бұдан ғұнды білдіретін қытай сөзі 匈奴 дін бұрынғы оқылуы «хун ну» да, қазіргі оқылуы «шиюң ну» да бірдей итті немесе бөріні білдіреді, алдыңғысы «күрт»-қа, «шына»-ға жақын. Бұдан шығатын қортынды: бөрінің шона, шына, чино, čina, сена аталуларының барлығы оның байырғы «күрт» («күрт» «хунт») атынынан өзгеріп барған. Яғни күрт (күрт, хунт) мен шына (чино, сино) бір сөз. Ғұн мен ашынаның бұндай бірлігінен, «түріктердің әулет есімі ашына, арғы атасы ғұндар еді» [27] дегеннің шындық екенін білеміз. Арғы заманда «ит» пен – «бөрі» көбінде бір саналған, төтемдік жақтан да ит пен бөрі араласып кеткен. Аталулары да үнемі алмасып, араласып отырған. Моңғұша шына – бөрі, маңжуша (A)čina – ит; түркі, фин-угор тілдерінде күрт, хунт – бөрі, қытай тілінде хун (犬) – ит; бөрі қазақта бірде «иткүс», моңғұлда бірде «тәңір нохай» (нохай – ит), т.б.

Ашына туралы болжамдар көп: 1. Қытайша құрмет мағынасын білдіретін «а» мен моңғұлша «чино» – бөрі сөзінен жасалған (Лев Гумилев); 2. Ačino – он бөрі деген моңғұл сөзімен қатысты (П. А Будберг), 3. Хотан-сақ лексикасындағы көк түс деген мағынадағы Aššena, Aāšna сөздерін білдіреді (С.Г. Кляшторний, Қаржаубай Сартқожаұлы); 4. Asana – тохар тілінде ақ сүйек деген мағынада (Ли мейсүн), 5. Ačina – манжу тілінде ит деген мағынада (Шадыман Ахметұлы) [28]. негізінен бұлардың барлығы бір сөз, ит пен бөрі төтемдік мағынада «ақ сүйек», «қаракөк» орнында пайдаланылуы да бар құбылыс.

④ Ғұндарды қытайдың орта жазығы бөріге теңейді. Хан патшасы Хан Уди: «тәңір құттың туын құлатып, бөрінің (符离) апанын көрейік» дейді [29]. Бөрі деп ғұндарды айтады. Қытайдың көптеген тарихи еңбектерінде түріктер «ғұндардың

тұқымы» (匈奴之别种) екендігі жазылады [30]. Ал түріктер – әйгілі бөрі төтемді ұлыс. Ал үйсін мен қаңлының (高车) бірін ғұндар асырап алады, бірі ғұнның тұқымы делінеді. Бұл екеуі де бөрі төтемді. Осыларға сай ғұнның бөрі төтемділігін, оларда да осы туралы аңыз болғанын, Аттианың аңызы соның жалғасы екенін білеміз.

⑤ Ғұндар бөріні құрметтейді, киелі көреді. Бұның дәлелі, үйсіннің күнбиі Елжауды нәресте шағында, жау шауып далада қалғанда, бөрі асырап жүргенін көрген ғұндар, киелі жан екен деп асырап ержеткізеді, елін-жерін қолына алып береді.

Үйсіндер: Үйсіннің бөрі төтемділігін де бірнеше жақтан білеміз:

Бірінші, аңыз. «Тарихи жазбаларда»: «Көктің ұлы Бактрия және басқа елдердің жағдайын Жаң Чяннан бірнеше мәрте сұрады. Жаң Чян осы кезде бек мәртебесінен айырылған еді. Ол: «Пақырыңыз Ғұнда жүрген кезінде Үйсін ханының «күнби» деп аталатынын естіген еді. Күнбидің әкесі Ғұнның батыс жағындағы шағын елді билеген екен. Ғұндар шапқыншылық жасап, күнбидің әкесін өлтіріпті. Жаңа туған нәресте күнбиді иен далаға тастапты. Кейін көрсе, ет тістеген қарғалар оның үстінен шырылдап ұшады екен. Көк құртқа келіп оны емізіп тұрады екен. Бұған қайран қалған тәңірқұт оны киелі бала екен деп танып, оны өз қолында бағып ержеткізіпті» делінеді [31].

Екінші, «Ханнамада» үйсін уаңының «бөрі» (拊离) аталатыны жазылған [32]. Үшінші, үйсіннің де ғұндар сияқты аты бөріге байланысты. 乌孙 (үйсін) иероглифтерін «асин» деп оқу негізінде бірқатар зерттеушілер бұл транскрипцияны орта азия тарихынан мәлім асиян этнонимі деп білуге бейім [33]. Ежелгі грек авторлары жазған сақтардың тармаға «исседон» яки «асси»-ды кей ғалымдар ғалымдар «үйсіндер» деп дәлелдейді [34]. Қытай тарихнамаларында да: «үйсіндердің ішінде сақ тайпалары да, ұлы иуэ тайпалары да бар» делінеді [35]. Жапон оқымыстысы Сиратори Куги зерттеулерінде, түріктердің ашына әулетінің аты дәл түрік тіліндегі ashina сөзінің баспа-бас алынуы дейді. Ол көне қытай тілінің дыбысталу заңдылығына сай, үйсін (乌孙) ұлысының атын да «секіру» мағынасындағы ashina, ashina сөздерінен келген деп қарайды. «Ханнамада» үйсіннің далада қалған баласын бөрі асырайды. «Сүйнамада» Түріктің арғы аталарының әулет есімі – Ашина екендігі, олардың ата тегі далада қалған нәресте ұлды киелі қаншық бөрі асырап, кейін ол бөрімен жақындасудан пайда болғандығы жазылады. Бұл екі аңызда бір түрлі ішкі байланыс бар. Екеуінде де далада қалған баланы бөрі асырайды, бірінің аты Үйсін, бірінің арғы тегі Ашына. Демек, бөрі, үйсін, ашына үшеуі бір тұлға. Ашына мен бөрі бір нәрсе, ал үйсін атын да жоғарыда көрсетілгендей ғалымдар Ашынамен баламалайды, парық тек оның мағынасында ғана. Жу Шуеюан мырза да «Жоунамада» түріктердің арғы атасы саналған ғұн елінің солтүстігіндегі сақ (索) елін үйсін күнбиі Нөнду би қайтыс болғанда Жетісуға көшпей ғұндардың ішінде қалған үйсіндердің бір бөлігі болуы мүмкін деп қарайды [36].

Қаңлылар: «Уйнама»-да: «Қаңға (高车) – тегі қызыл тиектердің (赤狄) жұрнағы. Басында олар деглек (刺勒 diek liek) деген намен аталды. Солтүстікте оларды теглек (敕勒 t'iek læk), қытайлар қаңға (高车), деңлең (丁零) деп санайды» делінеді [37]. Жоғарыдағы «Киердің (隗) тегі Қызыл ит (赤狄)» және ««Қаңға (高车) – тегі қызыл ит (赤狄)» дегендердің барлығы, біріншіден, керей кері түспен байланысты, екіншіден, керейдің төтемі итпен (керит немесе кершулан) байланысты деген көзқарасымызды растай түседі.

Арғы заманда орта жазықтың терістігіндегі ұлттардың жалпы аталуы Тиек аталып, 狄 иероглифімен таңбаланған. Бұл иероглиф сүйек-сауыт бейнелі жазуында ит пен адамның біріккен көрінісіне болған. Осы иероглиф «Сөздерді түсіндіріп, әріптерді шешуде» (说文解字): «Қызыл ит, иттің бір тұқымы» (狄, 赤狄, 本犬种) деп түсіндірілген, кейінгі мамандар да осылай оқыған.

«Уйнамада»: «қаңға – ежелгі Қызыл тиектің жұрнағы. ... Олардың тілі азырақ айырмашылығы болғанымен Ғұндарға ұқсайды. Олардың арғы аталарын Ғұндарға жиен келеді дейтіндер де бар. ... Олар мынадай аңыз айтады: ғұн тәңірқұттың ай мен күндей екі сұлу қызы болған. Халқы оларды перизатқа есептеген. Тәңірқұт: «Мұндай асылзада аруларды жай адам баласына қоссам келіспес, бұларды көкке қосайын» дейді. Сөйтеді де елінің солтүстігіндегі бір иенге мұнара тәрізді үй салғызып, «Көк тәңірі өзін қабыл алағөр» деп екі қызын сонда орналастырады. Арада үш жыл өткенде қыздардың анасы оларды қайтарып әкелуге тілек білдіреді. Оған тәңірқұт: «Жоқ, олай істеуге болмайды, әлі уақыты жетпеді» деп көнбейді. Арада тағы бір жыл өткенде, бір жасамал арлан қасқыр келіп, мұнара үйдің астынан ін қазып алып, оны күндіз-түні ұлып күзететінді шығарды. Мұны көрген кіші қызы «Бізді әкеміз көкпен зауықтас болуға осында орналастырды. Қазір міне бір қасқыр келді. Бұл да бір тегін емес, көктің күдіреті шығар» деп оған баруға оқталады. Зәресі үшқан апекесі: «Бұл айуан ғой, мұнымен шатылып ата-анамызды масқараласаң бола ма?» дейді. Сіңлісі оның тілін алмай, қасқырға барып жақындасып, одан ұл туады. Сол ұлдан өнген ұрпақ өсе-өсе өз алдына мемлекет құрады. Сол себепті олардың елі әнді ұлыған қасқырдай әуендетіп созып айтқанды ұнатады» делінеді [38].

Түріктер: Түріктің бөрі төтемділігі ең жан-жақтылы. «Сұйнамада»: түріктер туралы «Олардың Әулет есімі – Ашна. ... алтынтауды мекендеп темір қорытумен шұғылданды. Алтынтаудың пішіні дулығаға келіңкірейді. Дулыға түрік деп те аталады. Сондықтан бұл олардың аты болып қалды. Былай деп те айтады: Олардың арғы аталары Батыс теңіздің жоғарғы жағында мемлекет құрып еді. Кейін оны көршілес мемлекеті талқандады да, адамдарын ер-әйел, кәрі-жас демей түгел қырды. Тек бір ер баланы өлтіруге қимай аяқ-қолын кесіп иен далаға апарып тастады. Бір қаншық қасқыр үнемі ет әкеліп беріп тұрды, соны талғажау еткен бала өлмей аман қалды. Кейін келе, ол қасқырмен жақындасып оны буаз қылды. Көршілес мемлекеттің ханы бұл баланы өлтіруге қайта жіберген адамы баланың қасынан шықпайтын әлгі қасқырды байқап, оны да өлтірмекші болды. Сол тұста әлгі қасқыр күдіретше қалықтап отырып теңіздің шығыс жағына келіп тоқтады да бір тауға келіп түсті. ... Осыдан кейін қасқырдан он ұл туды. Солардың біреуінің әулет есімі Ашина еді. Өте ақылды болғандықтан елі оны хан көтерді. Тегін ұмытпайтындығын білдіру үшін, ол бөрі басы айшықталған туын қақпасына іліп қойды» делінген [39]. Осындай баян «Солтүстік әулеттер тарихында» да баяндалған. Жалпы алғанда, түріктердің бөрі төтемі туралы тарихи деректерде көп айтылатыны: бөріден туған; бөрі басты ту ұстанған; әскер басын, батырын бөрі атаған; әскерін бөріге теңеген. Біздің бұл арда және де түріктің аты мен төтемі (бөрі) аралығындағы байланысқа үңілеміз.

Тарихи деректерге қарағанда түрік қағандығын құрған ашын (ашына) тайпасының қол астына шоғырланған тайпалар Алтай тауын мекен еткеннен кейін түрік атанған. «Түрік» атауы көне түркі құлыптастарында «Krut», «qrut», «Xrut» сияқты бірнеше түрлі таңбаланған. Ал, қытайша «突厥», арабша «تترک» (6-ғасыр), грекше «tourkr» (6-ғасырдың соңы), сирияша «turkaje» (6-ғасырдың соңы), санскритше «turuska», пракритш «turukka» (6-ғасыр), парысша «turk» (8-ғасырдың орташени), соғдыша «turk» (9-ғасырдың бас шени), тибетше «durg» немесе «dru-gu» (8-9-ғасыр), көне хотан тілінде «ttruki немесе tturk» (7-9-ғасырлар) деген сияқты дыбыстық аудармалармен алынған [40]. Жоғарыда көрсетілгендей байырғы қытай тарихнамалары «Жоунама» мен «Сұйнамада»: «...Алтай тауының пішіні дулығаға (𪚩) ұқсайтындықтан, бұл маңда жасаған ру-тайпалар осы атпен аталған, кейін келе бұл сөз түрік (突厥) болып қалыптасқан» делінеді [41]. «Түрік тілі сөздігінде»: «Түрік – тәңір жарылқаушы Нұқтың ұлының аты. Бұл атты тәңір өзі қойған. Оның ұрпақтары да (түрік) деп аталады» деп жазады [42]. (42) Осымен сәйкес қазақ аңызында да, дүниені топан су басқанда, Нұқ пайғамбардың кемесі Қазығұрт

тауының басыны тоқтаған делінеді. Бұлардан да тәңір, Нүк және құрттың (бөрі) байланысын аңғарамыз.

Кейінгі тарихшылар түрік атының төркінін әртүрлі жорыды: Бас киім мағынасынан шыққан. Күшті, қуатты, күдіретті деген сөз [43]. Орхон-Енисей ескерткіштерінде кезігетін заң-жарғы мағынасындағы «түрү» сөзіне байланысты [44]. Tigra-houda сақтарымен байланысты, «tigra» сөзі фонетикалық өзгеріске түсіп, «тыгk» немесе «тыгg» болып қалыптасқан [45]. Бұлардың барлығының өзіндік негізі бар.

Десе де, өз басым түріктің аты оның төтемімен, ата-тегі туралы түсінігімен, тарихи жазбалардағы төркіні туралы баяндармен және оның атының таңбалануымен байланысты болса керек деп ойлаймын. Түріктің төтемі бөрі (ашына, көкбөрі, тәңгір), ата-тегі туралы көк бөрі аңызын айтады, сиынатыны тағы тәңгір (көк бөрісі), ал байырғы қытайша таңбалануы да осыны растайды. Түріктің атын қытайлар түрік деген дыбысталуына сай 突厥 көрінісіндегі иероглифпен таңбалаған. Бұның бастысы алдындағы 突 иероглиф. Осы иероглифтің алғашқы сүйек-сауыт жазуындағы көрінісі үнгірден шығып келе жатқан бөрі. Дәл түріктің бөріден өрбіп, үнгірден шыққан төтемдік аңызына сай келеді. Осы 突 иероглифінің үстіңгі бөлегіндегі 穴 қытай тілінде қазір де жартас жақпары, үнгір, тұз тағысының апаны, ін сияқты мағыналар береді, ал астындағы 犬 ит мағынасын (көбінде аңшы, текті ит) береді. 犬 нін арғы заманғы оқылу «хун» (қытайдың қазіргі гуанжоу диалектінде де «хун») – жоғарыда баяндағанымыздай «құрт» қа байланысты, ал қазіргі оқылуы «чуан» – шино, синоларға байланысты (құрт пен шино байланысы туралы жоғарыда баяндағамыз).

Қазақта «иттен туып, іннен шыққан» деген сөз бар. Иті әдетте ін қазбайды, інде жатпайды, ол ашықта жатады, ел-жұртты күзетеді. Сондықтан бұл тым арғы заманнан келе жатқан қасқырға қаратылғын сөз тіркесі. «Алаш» та бастабында жақындық, қандастық атау болса, кейін алыстықты білдірген атауға айналған.

Сонымен түрік: таңгр (тәңгір, грифон) → түңгр → түгрк → түрік болу мүмкіндігі ең жақын. Түрік тілдерінде сөз арасында қатар келген «гр» дың «рг» болып орын алмасу құбылысы да байқалады. Мысалы, үйгүр>үргүй (диалект), Мекрит>меркіт, жоғарыда Шүе Зонжұң да «tigra»> «тыгg» дегенді қуаттайды.

Ғалымдардың түрік «күшті», «күдіретті» дегеннен келген деуі де оның тәңірмен, төтеммен байланыстылығын айғақтайды. Батыс деректерінде Шығыс римдік Агатиастың (Aghatias: 528 жылы қайтыс болған) еңбегінде «көк түрік» деген атпен жолығады. Бұл да көкпен тәңірмен байланысты аңғартады. Махмұт Қашқари жазғанындай «бұл атты тәңір өзі қойған. Оның ұрпақтары да (түрік) деп аталады». Түркі-моңғолдардың байырғы ұғымында барлығы Тәңірдің бұйрығымен болады. «Көкте – Тәңір, жерде – хан ие», ... түрік бітіктеріндегі «Тәңірі текті Тәңірі жаратқан Білге қаған сөзім...», «анам қатынды көтерген Тәңірі, ел берген Тәңірі, Түркі халқының атақ-даңқы өшпесін деп мені сол Тәңірі қаған отырғызды» деген сөздердің барлығы осының айғағы.

Араб географы Әл-Мәқдиси (10 ғасыр) орта азидағы түріктердің діні туралы былай деп жазады: «түріктер бір тәңірі бар, яғни «тәңір біреу» дейді. Олардың кейбіреулері тәңір дегеніміз зеңгір көктің атауы деп пайымдаса, енді біреулері тәңір деген көктің нақ өзі дейді». Ғұндар, түріктер дәуіріне жеткенде, «тәңір» сөзі әлде қашан абстракт мағына алып үлгірген. Өйткені ол сонау неше он ғасыр бұрынғы шумер жазбаларында жолығады. Ал алғаш «дінгір» сөзін жазып кеткен шумерлерді көптеген ғалымдар орта азия сақтарымен төркіндестіреді. Ал, қытайлар түріктің атына сай иероглифті дәл тауып қойған да, үйсін мен ғұнның атына сәйкес иероглифті емес, оны тек дыбыстық жақтан ғана таңбалаған.

Семиттер де, үндіевропалықтар да, угрофиндер де Итке табынбағанын білеміз [46]. Ал бөрі (иткүс) ғұндардың, үйсіндердің ата-тегі ретінде баяндалса, одан мың жылға жуық кейінгі түріктерде аңыздық шежірелерінде бөріні ата-тек ретінде

өңгімеленеді. Римге жорық жасаған Оғызханға көк бөрі жол бастайды. Ал одан мың жылдан астам кейінгі қазақ тайпалары бөріге сиынады, текті асылзадаларын «қаракөктің» (бөрінің) тұқымы деп атады. Қабанбай, Жәнібектей алып батырлардың «бөрі иесі» болады.

«Қобыланды» жырында: «Тайбурыл атты жетелеп, Қобыландыдай бөрінің, Бұлайдаған қыз Құртқа алдынан кетіп барады» деген жолдар да осы ойды дәлелдейді. Құртқа деп көне кезде қасқырдың ұрғашысын атағанын тағы білеміз. «Қыз Жібек» жырында - «Сырлыбайдың алты ұлы, алтауы да бөрі еді», – деп жырланады. Ғалымдар қазақтың «көкпар тартуын» әскелерін көк бөрідей шайқасқа жетілдіру машығынан келген деп қарайды [47].

Тарихта сақ, ғұн, үйсін, түріктің ғана ата-тегі көкбөрі саналып, ұлыс аты көбөріге байланысты аталған жоқ, олардың соңғы ұрпақтарында да бөріге (итке) байланысты ат күні бүгінге дейін сақталып келеді: башқұрт, ноғай (нохай), адай, арғұн, ителі (ру), итемген (ру) тағы басқа ұлттар мен рулардың аты молынан жолығады.

Әлкей Хақанұлы Марғұлан: «...Бөрінің етіне жерік болып туған баланы жұртшылық мақтан қылып, оған «маңғыс» (маңғыт), «ноғай» деген ат береді. Мұндағы «Маңғыс», «ноғай» деген сөздер бір кезде «бөрі» (көк аспан) мағынасын білдірген. Ерте замандағы «бөрі құс», «маңғыт» бергі кезде «ит-құс», «көктің құсы» деген мағынада туған. Жұртшылық өзінің ардақты батырын қасиеттеу үшін, «ман», «шын», «бөрі», «құс» сөздерін қосып, онымен жұрт ағасы болған иналдарын атайтын болған. «Манғыс», «Шыңғыс», «бөрі құс», -бөрі «аспанның», «көктің», «шынның», «биіктің» құсы деген мәнде ... «Шыңғыс», «Маңғыс» деген сөздер «биіктегі кісі» мағынасында «таң – ері» (төңірі), «көктің алыбы» саналып, ғұндардың бектері осылай аталатын болған. «Шыңғыс», «Маңғыс», «төңірі» ескі гректің «уран», «нептун», «сатурн» сияқты ұғымдарына орайлас», – деп жазды [48].

Жоғарыда, грифонның қызылдығын, арғы баба түркі тайпаларының қызыл итке сиынатындығын айтқан едік, осы тарихи жағдайлармен таңғажайып сөйкесетін құбылыстың бірі, қырғыздар өздерін қызыл тазының (қызыл тайған) ұрпағымыз деп есептейді, өйткені бекзада қыз бен оның 40 нөкер қызы сол Қызыл тазымен көңіл қосқан екен. Қырғыздың тағы да басқа бір аңыз бойынша, сол бекзада қыз бен оның шашбауын көтерген қырық қыз Ыстықкөлдiң ақ көбігінің дәмін татып, бөрі жүкті болыпты. Сірә, Ит қырғызша «ақ көбік» – ақ кобок. Тобыл татарларының қаһарман арғы тегі Ақ-кобок (Ақ Төбет) аталады. Ақ-ноғайлар өздерінің арғы тегін – ақ кобок (Ақ Төбет) деп санайды. Оғыз-қарлық диалектілерінде – «кабок» (көбек, кобяк) – төбет, ит [46].

Әдебиеттер

- 1 Геродот. Тарих. IV. 13.
- 2 Геродот. Тарих. IV. 27.
- 3 Ежелгі Қазақстан – Алматы: Аруна баспасы, 2004. – 32-33-б.
- 4 Жеменей И. Парсыша-Қазақшасөздік. – Алматы: Кітап «Зерде», 2003. – 103-106-б.
- 5 《山海经·西山经》载(«Тау-Теңіз шежіресіндегі» қытайша мәтіні): «又西三百里，曰阴山。浊浴之水出焉，而南流于番泽。其中多文贝，有兽焉，曰天狗，其状如狸而白首，其音如榴榴，可以御凶。」
- 6 《史记·天官》载(«Тарихи жазбалардағы» қытайша мәтіні): «天狗状如大奔星，有声，其下止地类狗，所堕及炎火，望之如火光，炎炎冲天。」
- 7 Потанин Г.Н. Казак-киргизские и алтайские предания, легенды и сказки. – СПб.: Петроград, 1917.
- 8 Тұрышев А.Қ. Мәшһүр-Жүсіп шығармаларындағы мифологиялық лексика. Монография. – Павлодар: Кереку, 2008. – 3 том. – 116 б.
- 9 «Уйнама» 103-бума, 91-баян.
- 10 Веселовский А. Н. История романа и повести. – СПб.: славяно-романский отдел, 1888. – Вып. 2. – 307-315-б.
- 11 Геродот, Тарих. IV.105.

- 12 Уаш Минжы, Уаң Бинхуа. Аударған Н. Мұхаметқанұлы. Үйсін туралы зерттеу. – Күйтүн: Іле халық баспасы, 2009. – 344 б.
- 13 余太山: 《古族新考》, 北京, 中华书局. – 2000年. – 6月.
- 14 «Жоунама» 50 бума, 42-баян, түрік.
- 15 Шюе Зүңжың «Түрік тарихы» қытайша. – Бейжиң: Қытай гуманитарлық ғылымдар баспасы, 1992. – 49-51-бб.
- 16 А. Сейдімбектің филология ғылымдарының докторы ғылыми дәрежесін алу үшін дайындаған диссертациясының авторефератынан.
- 17 《史记·五帝本纪》。
- 18 唐·司马贞《史记索隐·卷一》。
- 19 王国维: 《鬼方昆夷狁考》。
- 20 余太山: 《古族新考》, 中华书局. – 2000年.
- 21 韦注。
- 22 余太山: 《古族新考》, 中华书局. – 2000年, 北京. – 89页。
- 23 范文澜: 《中国通史简编》第一卷。
- 24 Йү тайшан: «Байырғы ұлысты тыңнан зерттеу». – Бейжиң, Жүңхуа шужүй, 2000. – 99-103-б.
- 25 唐·司马贞《史记索隐·卷一》。
- 26 Құмарұлы Я. Ғұн атының генезисі туралы // Отан тарихы. – 2009 – №4. – 179-188-б.
- 27 «Сүйнама». 84-бума, 49-баян, Теріскей тиек – Түрік.
- 28 Шадыман Ахметұлы «Кес сөзінің этимологиясы», «Шижиңяң Қоғамдық Ғылымы». – 2012. – 4 сан.
- 29 《北堂书抄》卷十三曹丕引《典论》论汉武帝亦云: «刈单于之旗, 探符离之窟»。
- 30 «周书», «北史», «通典», «太平寰宇记» т.б.
- 31 «Тарихи жазбалар» 123 бума, 63 баян, Дад-уан.
- 32 《汉书·西域传》。
- 33 Қазақстан тарихы. Көне заманнан бүгінге дейін. Бес томдық. – Алматы: Атамұра, 2010. Бірінші том. – 248-б.
- 34 余太山: 《古族新考》, 北京, 中华书局. – 2000年. – 53-76页。
- 35 «Ханнама батыс өңір шежіресі», 66-тарау.
- 36 [美]朱学渊: 《中国北方诸族的源流》, 北京, 中华书局, 2002年5月。
- 37 «Уйнама» 103-бума, 91-баян.
- 38 «Уйнама» 103-бума, 91-баян.
- 39 «Сүйнама», 84-бума, 49-баян, Теріскей тиек – Түрік.
- 40 Кляшторный С.П. «Көне түркі руникалық жазуымен жазылған құлыптастар», қытайша. – Харбин, Хилоңжияң оқу-ағарту баспасы, 1991. 16-, 26-, 27-бб.
- 41 «Жоунама» 50-тарау. «Сүйнама» 84-тарау.
- 42 Махмұт Қашқари: «Түркі тілдер сөздігі», үйғұрша. – Үрімжі, Шинжаң халық баспасы, 1983. – 1-том. – 455 б.
- 43 Тенишев Е.Р. «Түрік тілдерін үйренуге кіріспе», қытайша. – Бейжиң, Қытай гуманитарлық ғылымдар баспасы, 1982. – 3-4 б.
- 44 Бартольд В.В. «Орта Азиядағы халықтардың тарихы жөніндегі он екі лекция», қытайша. – Бейжиң, Қытай гуманитарлық ғылымдар баспасы, 1984. – 29 б. Ма Чаңшу: «Түркілер және түркі қағандығы», қытайша. – Шанхай, Шанхай халық баспасы, 1957. Бірінші беттегі ① ескерту.
- 45 Шюе Зүңжың: Түркі тарихы / Бейжиң, Қытай гуманитарлық ғылымдар баспасы, 1992. – 13-б
- 46 Олжас Сүлейменов. Аз и Я. – Алматы: Еңбек сауда-саттық үйі, 1992. – 253 б.

References

- 1 Gerodot. Tarih. IV. 13.
2 Gerodot. Tarih. IV. 27.

- 3 Ezhelgi Kazakstan – Almaty: Aruna baspasy, 2004. – 32-33-b.
- 4 Zhemenej I. Parysha-Kazaksha sozdik. Almaty, Kitap «Zerde», 2003, 103-106 b.
- 5 《山海经·西山经》载(«Tau-Teniz shezhiresindegi» kytajsha matini): «又西三百里, 曰阴山。浊浴之水出焉, 而南流于番泽。其中多文贝, 有兽焉, 曰天狗, 其状如狸而白首, 其音如榴榴, 可以御凶。»
- 6 《史记·天官》载(«Tarihi zhazbalardary» kytajsha mətini): «天狗状如大奔星, 有声, 其下止地类狗, 所堕及炎火, 望之如火光, 炎炎冲天。»
- 7 Potanin G.N. Kazak-kirgizskie i altajskie predanija, legendy i skazki. – SPb.: Petrograd, 1917.
- 8 Turyshev A.K. Mashhyr-Zhysip shygarmalaryndagy mifologijalyk leksika. Monografija. – Pavlodar : Kereku, 2008. – 3 tom. – 116 b.
- 9 «Ujnama» 103 buma, 91 bajan.
- 10 Veselovskij A. N. Istorija romana i povesti. – SPb.: slavjano-romanskij otdel, 1888. – Vyp. 2. –307-315-bb.
- 11 Geredot, Tarih. IV.105.
- 12 Uash Minzhy, Uan Binhua. Audargan N. Muhametkanyly. Yjsin turaly zertteu. – Kyjtyñ: Ile halyk baspasy, 2009. 344 b.
- 13 余太山: 《古族新考》, 北京, 中华书局. – 2000年. – 6月.
- 14 «Zhounama» 50 buma, 42 bajan, tyrik.
- 15 Shjue Zynzhyn «Tyrik tarihy» kytajsha. Bejzhin: Kytaj gumanitaryk gylymdar baspasy, 1992. – 49-51 bb.
- 16 A. Sejdimbektin filologija gylymdarynyn doktory gylmi darezhesin alu yshin dajyndalğan dissertacijasyryn avtoreferatynan.
- 17 《史记·五帝本纪》。
- 18 唐·司马贞《史记索隐·卷一》。
- 19 王国维: 《鬼方昆夷狁考》。
- 20 余太山: 《古族新考》, 中华书局. – 2000年.
- 21 韦注。
- 22 余太山: 《古族新考》, 中华书局. – 2000年, 北京. – 89页.
- 23 范文澜: 《中国通史简编》第一卷。
- 24 Йү тайшан: «Байырғы ұлысты тыннан зерттеу», Бейжиң, Жүңхуа шужүй, 2000. 99-103 б..
- 25 唐·司马贞《史记索隐·卷一》。
- 26 Kymarlyy Ja. Gyn atynyn genezisi turaly // Otan tarihy. – 2009 – №4. – 179-188 bb.
- 27 «Syjnama», 84 buma, 49 bajan, Teriskej tiek – Tyrik.
- 28 Shadyman Ahmet uly: «Kes sozinin jetimologijasy», «Shizhijan Kogamdyk Gylymy». – 2012. – 4 san.
- 29 《北堂书抄》卷十三曹丕引《典论》论汉武帝亦云: «刈单于之旗, 探符离之窟。
- 30 《周书》, «北史》, «通典》, «太平寰宇记» t.b.
- 31 «Tarihi zhazbalar» 123 buma, 63 bajan, Dad-uan.
- 32 《汉书·西域传》。
- 33 Kazakstan tarihy. Kone zamannan byginge dejin. Bes tomdyk. – Almaty: Atamyra, 2010. Birinshi tom. – 248 b.
- 34 余太山: 《古族新考》, 北京, 中华书局. – 2000年. – 53-76页.
- 35 «Ханнама батыс өңір шежіресі», 66-тарау.
- 36 [美]朱学渊: 《中国北方诸族的源流》, 北京, 中华书局, 2002年5月.
- 37 «Ujnama» 103-buma, 91-bajan.
- 38 «Ujnama» 103 buma, 91 bajan.
- 39 «Syjnama», 84 buma, 49 bajan, Teriskej tiek – Tyrik.
- 40 Kljashtornyj S.P. «Kjne tyrki runikalık zhazyymen zhazyłgan kylyptastar», kytajsha, Harbin, Hilonzhijan oku-agartu baspasy, 1991. 16-, 26-, 27 bb.

- 41 «Zhounama» 50-tarau. «Syjnama» 84-tarau.
42 Mahmyt Kashkari: «Tyrki tilder sozdigi», yjgyrsha, Yrimzhi, Shinzhan halyk baspasy, 1983. – 1tom. – 455 b.
43 Tenishev E.R. «Tyrki tilderin yjrenuge kirispe», kytajsha, Bejzhin, Kytaj gumanitarlyk gylymdar baspasy, 1982. – 3-4 b.
44 Bartol'd V.V. «Orta Azijadagy halyktardyn tarihy zhonindegi on eki lekciya», kytajsha, Bejzhin, Kytaj gumanitarlyk gylymdar baspasy, 1984. – 29 b. Ma Chanshu: «Tyrkiler zhane tyrki kagandygy», kytajsha, Shanhaj, Shanhaj halyk baspasy, 1957. birinshi bettegi ① eskertu.
45 Shue Zynzhyn: Tyrki tarihy / Bejzhin, Kytaj gumanitarlyk gylymdar baspasy, 1992. – 13-b
46 Olzhas Sylejmenov. Az i Ja. – Almaty: Enbek sauda-sattyk yji, 1992. – 253 b.

ЯСИН КУМАРУЛЫ

писатель, общественный деятель, Китайская Народная Республика, г. Урумчи

ГРИФОН, ТОТЕМ ВОЛКА И НЕБО – САКИ, ГУНЫ, УСУНИ, ТЮРКИ И ТОТЕМ ВОЛКА

Резюме

В статье рассматриваются такие понятия, как «грифон», тотем волка, небо и их родственность, а также исследуется тотемы волка у саков, гуннов, тюрков и имена связанные с этим явлением.

Ключевые слова: тюрки, саки, гуны, усунь.

YASSIN KUMARULY

writer, public man, the People's Republic of China, Urumqi city

GRIFFIN, WOLF TOTEM AND SKY – SAKS, HUNNS, USUNS, TURKS AND THE WOLF TOTEM

Summary

In this paper the author considers such concepts as “griffin”, totem of wolf, sky and their relation. In addition the author researches the totems of wolf at Saks, Hunns, Turks and the names connected with this phenomenon.

Keywords: Turks, Saks, Hunns, Usuns.

ӘӘЖ 39+069.013] (574)

ХАМИТОВА М.А.

Қазақ ғылыми-зерттеу мәдениет институты, т.ғ.к.

ҒҮНДАРДЫҢ ОЮ-ӨРНЕКТЕРІ: ҚАЗАҚ ҚОЛӨНЕРІНДЕГІ ІЗДЕРІ (АКАДЕМИК Ә.Х. МАРҒҰЛАН ЗЕРТТЕУЛЕРІ НЕГІЗІНДЕ)

Аннотация

Мақала ғұлама ғалым Ә. Марғұланның қазақ халқының қолөнерінің, әсіресе, ою-өрнек үлгілерінің сақталуы, тарихи маңызы, алатын орнын көрсету бағытындағы өлшеусіз қызметі, ғылыми еңбектері туралы.

Кілт сөздер: Академик Ә.Х. Марғұлан, қазақтың сымбат өнері, тарихи дерек, этнография, ою-өрнек, қошқар мүйіз, гүл өрнек, рухани мәдениет.

Қазақтың сымбат өнерінің бір түрі – ою-өрнек үлгілері ежелден-ақ әңгіме-жырларға негіз болған. Академик Ә. Марғұланның жазуында қазақтың сол ертегі-жырларының сұлу болатыны сияқты, оның ағашқа, матаға, киізге, темірге, сүйекке тағы басқа заттарға түсірген ою үлгілері де сондай өрнекті сұлу болған. Ескі сақ, ғұндар, үйсін, қаңлылар бұрынғы гректерше ою үлгісін геометриялық үшкіл, қиықша, қошқар мүйіз түрлерімен келтірген. Оғыз хан мен Қорқыт әңгімелерінде келетін «жібек кілем», «айшық кесте» – осы сияқты неше түстің тоғысуынан шыққан геометриялық үшкілдердің өрнектері. Қазақтар өрнекке осы геометриялық суреттерден басқа өсімдік түрлерін, гүл, жапырақ, аң өмірінен, құстар бейнелерін түсірген.

Осы әдеміліктің барлығы да бізді қоршаған бұйымдар мен заттарда, атап айтқанда, қыштан, ағаштан жасалған ыдыстарда, қыз-келіншектердің әшекейлерінде, ерлердің белдіктерінде, құрал-саймандарында, зерлі ертұрмандарында, кестелі киім-кешекте берілген.

Академик Ә. Марғұлан: «Орталық Қазақстандағы Бегазы-Дәндібай мәдениеті» атты монографиясында: «Керамикалық бұйымдарды шығармашылық өңдеу кезінде дәстүрлі андроновтық геометриялық өрнектерден басқа бегазылықтар бедердеу, қысу, қара шеңберлер немесе бұршақ түрінде (Бегазы, Кент), сондай-ақ, ыдыстың иықтары мен бүйірлері көмкерілген (Бегазы, Дәндібай, Айбас-Дарасы) емізік түріндегі анық жапсырмалы элементтер «інжу» өрнегін түсіру әдісі қолданылған. Нәтижесінде, бұл ежелгі өнер элементтері Оңтүстік Сібірдегі тағар керамикасына таралды», – деп көрсетті. Ғалымның «Інжу» атаған өрнегі Орталық Қазақстан керамикасында кеңінен тараған. Ол сондай-ақ Тағыбай-бұлақ, Қарқаралы II, жоғарыда ааталған Айбас-Дарасы, Дәндібай молаларының керамикасында кездеседі. Осы жапсырылған «емізік түріндегі» ою ерте скиф заманына өтеді және сол замандағы керамиканы өрнектеу мәтінінің бірі болып табылады.

Ал халықтың киіз үйін алсақ, оның жасаулары, жиһаздары әсемдік туралы түсінік беріп қана қоймайды, сондай-ақ бізді ертедегі және мәңгілік образдар әлемімен таныстырады. Ою-өрнектер өткенді елестету құралы емес, сол дәуірдің тілі болып табылады. Сондықтан да біз сол ою өрнектерден ертедегі образдарды көре отырып бүгінгі күнді де тани білуіміз керек.

Тарихи деректерде, мысалы, Мұхтар Саматов 1914 ж. «Қазақ» басылымында шыққан «Потанин докладынан» атты мақаласында Потаниннің 1914 ж. 10 ақпанда Омбының Географиялық қоғамының жиналысында болып, қазақ туралы көрген, білгендері туралы сөйлегенін, әуелі қазақтың тарихынан, онан соң өткен жаз Тоқырауында (Қарқаралы уезі) болғанын, 27 ертегі жинап қайтқанын айта келіп, Потанин докладынан қазақтың сурет өнері туралы жазғанынан үзінді келтіреді: «...Сурет салу өнері қазақ арасында тарала алмаған, себебі белгілі, мүсылман халқы бұрынғы пұтқа табынудан қорқады. Сурет өнерінің бір бөлімі ою, кестеде қалды. Бірақ олардың шеберлері еркектер емес; қазақтың әйелдері бай болсын, кедей болсын үйлеріне кірсеңіз текеметтеі оюды көресіз; оны алашада да, түс киізде де, абдыраның қабында да, һәм шиде де, туырлық қаста да, ең аяғы аяқ қапта да ою мен кестені көресіз. Сөздің қысқасы, қазақ әйелі өзінің лашығын кесте, ою қоймасына айналдырады. Оюлардың бірсыпырасы мынау деп көрсетеді. Оларды бірге барып сызып алған суретші әйел Уткина» [1, 162-б.]. Осы М. Воронина-Уткина есімді суретшінің Тоқырауын бойында 1913 ж. салған суреттерінің бүгінде Санкт-Петербургтің Антропология және этнография музейінде сақтаулы екенін Ә.Х. Марғұланның еңбектерінен білеміз.

Бабаларымыздың дүниетанымы, талғам түсінігі әлемнің тұтастығын, өлшеусіз шексіздігін түйсінуі қолөнер бұйымдарында шартты бейнелерге айналып, ою-өрнекте көрініс тауып отырған және ғалымның жазуында ең жақсы сақталғаны да осы ою-өрнек. Ә.Х. Марғұлан «О характере исторической обусловленности казахского эпоса» атты еңбегінде: «Ғасырлар бойы ежелгі Қазақстанды мекендеген көшпелі

және жартылай көшпелі тайпалар туғызған барлық мәдени құндылықтардың ішінде ең жақсы сақталғандары халықтық эпос және ою-өрнек, ал сәулет өнері ескерткіштері, тас мүсіндер секілді басқа да көне ескерткіштер із-түзсіз жоғалды немесе бізге олардың тек сынықтары және қорғандар мен мұнаралардың қираған орындары ғана жетті» – деп жазды [2, 75-б.].

Академик Ә. Марғұлан өзінің талантты шәкірттерімен бірлесе дайындаған «Казахское народное прикладное искусство» атты үш томдығының бірінші томында да сымбат өнерінің бір түрі – ғұндардың ою-өрнектері, оның қазақ халқының өрнегінде сақталған түрлеріне ерекше көңіл бөлген. Ә. Марғұлан зерттеуі бойынша, «Қоршаған орта бүтіндей өзгеше ою-өрнек гаммасында әсемделген. Керек-жарак, ыдыс-аяқ, құрал-сайман, киім-кешек бәрі үлкен сүйіспеншілікпен өрнектелген» – деп бір ауыздан «қазақ халқы қай дәуірде болмасын ою-өрнек әлемінде өмір сүргенін» атап өткен [8, 5-б.]. Ою-өрнектің мотивтері әр алуан кескіні бойынша ғана емес, орындалу шеберлігі бойынша да әр дәуірдің кескіні мен стилін сақтаған. Ноин-Үла ескерткіштерінде бейнеленген қошқар мүйізделген немесе үтір тәрізді оюды Пазырық қорғанынан табылған киіз кілемнен де бүгінде жасалатын түскізіздерден де көруге болады.

1931–1934 ж. Ә.Х. Марғұлан Ленинградтағы Мемлекеттік материалдық мәдениет тарихы академиясының (ГАИМК) аспирантурасында оқи жүріп академик С.Ф. Ольденбургтің және А.Ю. Якубовскийдің басшылығымен Шығыс елдеріне байланысты деректерді зерттегені белгілі. Сонымен қатар көрнекті ғалымдар С.И. Руденко, М.П. Грязнов, А.А. Миллер, Н.И. Репниковтер басқарған бірнеше археологиялық, этнографиялық экспедициялардың жұмысына қатынасады [3].

Экспедиция барысында Ә. Марғұлан Ә. Бөкейхановпен тығыз қарым-қатынас орнатып, бірлесіп қызмет жасады. Зерттеу экспедицияларына 1926–1930 жылдар аралығында үзбей қатысқан Ә. Марғұлан ұшан-теңіз білім жинайды.

Жем, Сағыз, Маңғыстау бойында сақталған мәдени мұраларды, сәулет өнерін, құлпытастарды, күмбездерді, кешендерді, сағанатамдарды парсы мәдениетімен байланыстырған экспедиция құрамында болған Ленинград музейінің қызметкері, жас ғалым Е.Р. Шнейдердің пікірімен келіспей, сол өңірде сақталған қолөнерінің үлгілері толық қазақтың мұрасы, оны жасаушылар адай, табын шеберлері, сәулетшілері деген қарсы пікір білдірген 21 жасар студент Әлкей Марғұлан болды.

С.И. Руденко басқарған экспедиция құрамында болған Ә. Марғұлан ою-өрнектермен жұмыс жасайды. Сол уақытта қазақтардан Е.Р. Шнейдердің кейбір өрнек немесе заттардың атауларын дұрыс жазып алмағандығын байқайды. Ә. Марғұланға Е.Шнейдердің дұрыс емес, тек естуі бойынша қате жазып алған өрнек атауларын кейін түзетуге тура келеді. Сол себепті Ә. Марғұлан түрлі экспедициялар кезінде әрбір жазбаға өте ұқыпты болып, алған деректің қаншалықты шындығын, сенімділігін тексеріп, басқа да беделді білгірлердің көмегіне жүгініп отыру керектігін жазды [4].

Е.Р. Шнейдер 1927 ж. басылып шыққан «Казахская орнаментика» атты еңбегінде қазақтардың «қошқар мүйіз» деп аталатын өрнегі туралы былай деп жазады: «В литературе пользуется известностью теория, выдвинутая Карутцем. Основой казакской и киргизской орнаментики по этой теории является изображение бараньих рогов....Только один Карутц останавливается на доказательстве этой теории. Основным, наиболее убедительным для него мотивом является повсеместное распространение в Средней Азии названия «бараньи рога», применяемого к спиральному орнаменту (5, 148 б.). Бұл Е.Р. Шнейдердің 1911 жылы неміс тілінді жарық көрген Р. Карутцтың «Маңғышлақтағы қырғыздар мен түрікмендердің арасында» атты еңбегіндегі «қошқар мүйіз» бейнесі қазақ ою-өрнегінің негізі ретіндегі теориясына қарсы пікірі.

«...Пожалуй, найдется только один предмет из окружающей казаков действительности, где они неизменно встречают спираль. Это баран с его рогами.

Поэтому, для объяснения непонятного спирального мотива и был выбран именно этот термин», – деп жазады (5, с. 149).

Е.Р. Шнейдер: «Если рассмотреть все фигуры так называемого бараньего рога, то прежде всего бросается в глаза одна странность. В большинстве случаев между завитками рогов имеются маленькие ромбовидные придатки или мотивы растительного характера, как например, веточки или листья. ...Если удастся найти значение и смысл подобных образований, тем самым будет выяснено и происхождение всей фигуры. Для этого необходимо *обратиться к иранскому миру*» (5, с. 150), – деп жазды.

Ою-өрнектерді салыстыра зерттей келіп, 40 беттен тұратын аталмыш еңбегінде ол жалпы жеңіл шолып өткенде қазақтардың кесте, ағаш ою және тасқа бедер түсіру техникасынан екі такырыпты байқауға болады: «это растительный побег и уже знакомое нам учетверенное, удвоенное и одиночное дерево», – дейді. Зерттеу мақаласының соңында Е.Р. Шнейдер: «казахская орнаментика представляет собой как бы один своеобразный и оригинально разработанный срез общетурецкой художественной кочевнической культуры, с другой, что *корни этой последней вышли из иранского мира*. Дальнейшее образование было делом национального художественного вкуса...приспособить к своим выработанным веками традициям», – деп алғашқы ойын түйіндеп қайталайды.

Ә. Марғұлан: «Шнейдердің қазақ өнеріне көзқарасы онша жарқын емес еді. Өнер дүниесінің сұлу екенін жақсы айырса да, барлығын парсы мәдениетіне апарып жалғастыра береді. Кейде онымен таласып та жүрдік. Жем, Сағыз бойында сақталған мұралардың ешбірі Иран мәдениетіне бүтіндей жақындай алмайтыны көрсетілді, қазақтың қолөнер мұрасын да бүтіндей басқа екені айтылды. Бірақ Е.Р. Шнейдер неміс теориясын көп оқып алғандықтан сол ескі әдістің жолына түсе берді», – деп жазды [4, 56 б].

Дегенмен, А.С. Мелков («Казахский стиль в орнаменте»), М.Ф. Гаврилов («Орнамент киргиз Сусамыра») секілді ғалымдар Е.Р. Шнейдердің бұл ойын құптамаған.

Ою-өрнектердің ежелгі заманда ғұрыптық маңызы болғаны анық. Мысалы, қазақтар қоладан немесе күмістен жасалған дөңгелек шеңбер, жарты шеңбер пішініндегі өздері табынған аспан әлеміндегі күн бейнелі, ай бейнелі бойтұмар таққан. Өрнекпен көмкерілген бұл бойтұмар бақыт пен баршылықтың белгісі ретінде танылған. Ә. Марғұлан «Казахское народное прикладное искусство атты еңбектің бірінші томында: «На изображении солнца вместо лучей нарисованы бараньи рога. Ясно видно, что это космический символ, образ солнца и вселенной», – деп жазған В.И.Петридің пікірін келтіреді. [8]

Шындығында қой, жылқы, түйе, қасқыр, бүркіт (грифон), сұңқар т.с.с. аңдар мен құстардың бейнесіндегі “жануарлар стилін” өзгешелеу негізінде және бас, мүйіз, құлақ, өркеш, тұяқ секілді жеке бөліктерін бейнелеу нәтижесі жаңа зооморфтық мотивтердің пайда болуына әсер еткені сөзсіз.

Осылайша қазақ өрнектерінің негізі болып саналатын «қошқар мүйіз», «бұғы мүйіз», «ат бас» өрнектері пайда болған. Бұл өрнектер қазақтармен қатар қырғыздар мен қарақалпақтарға да тән. Қазақ халқында бұл өрнектердің: қос мүйіз,

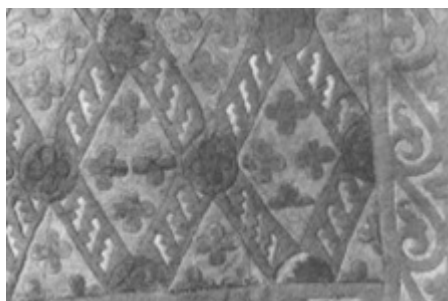

1898 жылы Лепсі уезінде түсірілген тұскизіндегі «қошқар мүйіз» өрнегі

сынар мүйіз, сынық мүйіз, қырық мүйіз секілді т.б. бірнеше варианттары бар [8. с. 84].

Ал өсімдік тектес өрнек үлгілеріне келсек, бұл тек иран мәдениетіне ғана тән емес, негізінен, төрт жапырақты гүлөрнек, мысалы, Қазақстан, Алтай, Оңтүстік Сібір, Каспий жазығы және Солтүстік Кавказ байырғы көшпелілердің тұрмысында кең қолданылған өрнектің негізі болып табылады. Осы негіздемеге дәлел ретінде – I Саңғыру қабірінен табылған ұштары домаланған төрт жапырақты (крест тәрізді) гүлөрнек түріндегі қола бастырманы келтіруге болады. Бұл шынында да байырғы көшпелілер мәдениетін Беғазы мәдениетімен байланыстыратын негізді түйін (1-сурет).

Археологиялық әдебиетте Беғазы мәдениетінде пайда болған төрт жапырақты тілім, көшпелілер әлемінде дамып, оның сәндік өнерінде оюдың негізгі сюжеті болғанын дәлелдейтін мәліметтер аз емес. Осы мәнер әр түрлі нұсқада және әртүрлі материалдар – киізде, ағашта, саз балшықта, металлда, сүйекте және т.б. кездеседі.

2-сурет. Бесінші Пазырық обасында табылған киізден жасалған тоқым

Төрт жапырақ гүлөрнек пішіні табылды. Бесінші Пазырық обасындағы әсем ер-тоқым пішіні жартылай бойынша I Саңғыру жапсырмаларға ұқсас төрт жапырақты гүлөрнек оюымен тігілген.

Төрт жапырақты крест тәрізді пішін күнделікті пайдаланылатын заттардың негізгі әшекейі болды. 2-Пазырық обасы тері әмиянынан және 5-обадан (төрт сәулелі жұлдыз) табылған кілем түгінен (2-сурет) көруге болады.

Алтыншы Ноин-ұла обасында қоладан құйылған және ат өззелдері үшін әшекей болған төрт күлтелі пішіндер, сондай-ақ екі пішінді оюы бар қабырға кілемі анықталған. Бұл өрнек Саңғыру тіліміндегі төрт жапырақты гүлөрнекке жақын, екіншісі, оның дамыған нұсқасын көрсететін шиыршық түрінде ұштары бар (қазақтың қошқар мүйізі). Осы екі ою үлкен қабырғалы кілемнің ортасында орналасқан.

Ә. Марғұлан: Кейінгі ғұн өнерінде тілімдердің селдір нұсқасы, сондай-ақ үш және бес жапырақ түрлері пайда болды.

Нәтижесінде төрт жапырақты гүлөрнек құрылымы қыпшақтардың, кейін қазақтар мен қырғыздардың өрнек өнерінде негізгі элемент болып табылады. Ою ретінде біз оларды металдық, ағаш, сүйекті және керамикалық бұйымдардан

1-сурет. I Саңғыру қабірінен табылған ұштары домаланған төрт жапырақты (крест тәрізді) гүлөрнек

көреміз. Мұнда Төрт жапырақты гүлөрнек орталық композицияның негізін құрайды, – деп жазды.

Ою-өрнектің даму жолын, тарихын зерттеушілер, оның Қазан төңкерісіне дейін жақсы дамығанын айтады [8, 9-25-б.]. Қазақ өнеріндегі ою-өрнек түрлерін зерттеген орыс ғалымдары В.В. Стасов, С.М. Дудин, В.И. Чепелев, Л.И. Ремпель т.б.

*3-сурет. Пазырық
1. Құйысқанға арналған
қола жапсырмалар*

Қолөнері туралы еңбегінің «Қазақтың ою-өрнегі атты» 5-бөлімінде Әлкей Марғұлан 100-ден аса ою-өрнек атауларын келтіреді [8, 83-86-б.].

2003 ж. басылып шыққан «Қазақтың ою-өрнегі» атты энциклопедияда: «Үтір» немесе «қайнар» ою-өрнегі малды өлкеде өмірге келген, оюдың түстері салқын түстер шоғырынан құралады. Бұл ою өрнек жайылымдар мен су көздерінен тапшылық көрген елде пайда болған. Өрнек мал таңбасына ұқсайды немесе судың бір тамшысын түспалдайды», – деп жазады [7, 33-б.]. Ә.Х. Марғұлан жоғарыда аталған еңбегінде ирелендеген толқынды, судың ағысын елестететін өрнек те «су» деп аталады.

Бұл өрнекпен шеберлер символды түрде қоршаған ортаны, табиғатты бейнелегенін және жер мен суды қасиетті деп танығандықтан оған табынғанын жазды. Бұл өрнек түскиізде, сырмақта оюлардың арасын ажырату үшін және көбінесе жиектеу үшін қолданылады. Ал «үтір» өрнегі туралы ғалым: «үтір» кейпіндегі көне өрнек қазақтарда «алшы», «алшым бар», яғни сәттілік, бақыт, ырыс мағынасын береді, – деп жазды [8, 86 б.]. Мысалы, «табақ» ою-өрнегі деп айналасында «су» өрнегін жүргізе отырып, ішіне күрделі оюлар салып өрнектеу тәсілі айтылады. Мұндай оюлардың құрамында гүл, шырмауық, миа шөптері бейнеленеді. Олар түскиізді, аяққапты, дөңгелек столды өрнектеуде қолданылған [7, 35 б.]. «Табақ» өрнегі, ең алдымен, ұзатылатын қыздың отауына, төсек-орын жасауларына салынған. Осы «табақ» өрнегі жайында Ә.Х. Марғұлан: «Табақ» көне әдет-ғұрып ұғымының тілінде мал-мүлік, сонымен қатар бөлек үй, ошақ, орданың белгісі деген ұғымды білдіреді», – деп жазды [8]. Ғалымның айтуынша, көне заманнан келе жатқан өрнектердің бірі – «Тоғызтөбе» өрнегі. Тасмоладан табылған ат әбзелдеріне жапсырылған қола таспа осы өрнекпен әсемделген. «Тоғызтөбе» ою-өрнегімен ғұндар мен сарматтар зергерлік бұйымдарын өрнектеген, сол сияқты бұл ою Пазырық обаларынан табылған былғарыдан жасалған затта және ағаш бұйымдарда да бейнеленген. «Тоғызтөбе» ою-өрнегі сәулет өнерінде кеңінен қолданылған, оны сондай-ақ кимақтар мен қарлұқтардың бейнелеу өнерінен жиі кездестіруге болады [8, 84 б.]. Ежелден қалған Айша-бибі (XI ғ.) қыш көзелер негізгі осы оюлармен өрнектелген.

Қарап отырсаңыз, қай ғасырда болсын әр шебердің шығармасында халық даналығы, мінез-күлқы, өмір сүру тәсілі, шаруашылық әдістері, ой-сезімі, нақтылы, күнделікті тұрмыс-тіршілігі бейнеленген. Сондықтан да мыңдаған жылдар бұрын туындаған халықтың қолөнері сол өнерді тудырған және сақтаушы халықпен мәңгілік бірге жасайтыны даусыз.

Әдебиеттер

1 Попов Ю.Г. Экспедиция Г.Н. Потанина в Каркаралинский уезд летом 1913 года // Сборник МАЭ. СПб., – 2006. – С.160–166.

2 Маргулан А.Х. О характере исторической обусловленности казахского эпоса // Известия КазФАН СССР. Сер. истор. – Алма-Ата, 1946. – № 2. – С. 75–81.

3 Марғұлан Ә.Х. Қазақстан ғалымдарының биобиблиографиясы. – Павлодар: ЭКО, 2004. – 148 б.

4 Марғұлан Ә.Х. Еңбекпен өткен өмір (Қолжазба) // Академик Ә.Х. Марғұланның жеке архиві.

5 Шнейдер Е.Р. Казахская орнаментика // Казаки: Антропологические очерки под ред. С.И. Руденко (Материалы Особого Комитета по исследованию Союзных и Автономных республик, вып. 11: Серия казахстанская). – Ленинград: АН СССР, 1927. – 258 с.

6 Грязнов М.П. Древнее искусство Алтая. L'art ancien de l'Altai. // Л.: Государственный Эрмитаж. 1958. – 96 с.

9 Маргулан А.Х. Бегазы-Дандыбаевская культура Центрального Казахстана. – Алматы: Наука, 1979. – 360-б.

7 Өмірбекова М.Ш. Қазақтың ою-өрнектері. Энциклопедия. – Алматы: Алматыкітап, 2003. – 284 б.

8 Маргулан А.Х. Казахское народное прикладное искусство. – Алматы: Онер, 1986. – Т. 1. – 256 б.

References

1 Popov Iu.G. Ekspeditzija G.N.Potanina v Karkaralinski uезд letom 1913g. // Sbornik MAE. SPb., – 2006. – s.160-166

2 Margulan A. Kh. O kharaktere istoricheskoi obuslovlennosti kazakhskogo eposa // Izvestija KazFAN SSSR. Ser. Istoricheskaja. – Alma-Ata, 1946. – № 2. – S.75-81.

3 Margulan A. Kh. Kazak galymdarynyn biobibliografijzsy. – Pavlodar: EKO, 2004. – 148 b.

4 Margulan A.Kh. Enbekpen otken omir (Kolzhazba) // Akademik A. Margulannyn zheke arkhivy.

5 Skneider E.R. Kazakhskaja ornamentika // Kazaki: Antropologicheskie ocherki pod red. S.I.Rudenko.

6 Grjaznov M.P. Drevnee iskusstvo Altaja. L'art ancien de Altai // L: Gosudarstvennyi Ermitazh. 1958. – S.96.

7. Margulan A. Kh. Begazy-Dandybaevskaja kultura Zentralnogo Kazakhstana. – Almaty: Nauka, 1979. – 360 b.

8. Omirbekova M.Sh. Kazaktyn oiу-ornekteri. Ensiklopedija. – Almaty: Almatykitap, 2003. – 284 b.

9. Margulan A. Kh. Kazakhskoje narodnoje prikladnoje iskusstvo. – Almaty: Oner, 1986. – Т. 1. – 256 b.

ХАМИТОВА М.А.

Научно-исследовательский институт культуры, к.и.н.

ОРНАМЕНТ ДРЕВНИХ ГУННОВ И ИХ СОХРАНЕНИЕ В СОВРЕМЕННОМ ДЕКОРАТИВНОМ ИСКУССТВЕ КАЗАХОВ. (По исследованиям академика А.Х. Маргулана)

Резюме

Статья посвящена исследованиям академика А.Х. Маргулана по прикладному искусству казахского народа, в особенности казахскому национальному орнаменту.

Ключевые слова: Академик А.Х. Маргулан, этнография, прикладное искусство, источниковедение, этнографическая экспедиция, национальный орнамент, «бараньи рога», растительные узоры казахского орнамента.

КНАМИТОВА М.

Culture Research Institute, Candidate of Historical Sciences

**THE ORNAMENT OF ANCIENT HUNS AND ITS RETENTION
IN CONTEMPORARY DECORATIVE ART OF KAZAKHS
(On the studies of the Academician A.Kh. Marghulan)**

Summary

The article is devoted to the works of Academician A.Kh. Marghulan on the applied art of the Kazakh people, the Kazakh national ornaments in particular.

Keywords: Academician A.Kh. Marghlan, ethnography, arts and crafts, source, ethnographic expedition, national pattern, «ram's horn», Kazakh ornament floral pattern.

УДК 930.221 (574)

НЕСИПБАЕВА Ж.Ж.

СНС Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова, к.и.н.

**СОВРЕМЕННАЯ НАУКА И ПЕДАГОГИКА КАЗАХСТАНА В КОНТЕКСТЕ
ЭТНОКУЛЬТУРНОГО ОБРАЗОВАНИЯ**

Аннотация

Сегодня проблемы этнического развития в образовании и науке Республики Казахстан стали одной из актуальнейших проблем нашей страны. Особенно в современных процессах мировой интеграции чрезвычайно важно сохранить с одной стороны этническую идентичность, а с другой стороны – шагать в ногу с современными тенденциями общемирового развития.

В данной статье отражены основные направления и перспективы этнического образования и науки Казахстана в современный период. Отражено мировоззрение некоторых ученых, исследователей, педагогов и общественных деятелей страны относительно этнического воспитания и научного направления будущего поколения республики.

Ключевые слова: интеграция, этническая идентичность, этнопедагогика, этнокультурная личность, поликультурная личность, наука, образование, фольклор, межэтническое согласие, национально-культурная общность.

Согласно Концепции этнокультурного образования в Республике Казахстан от 15 июля 1996 г. образование нашего государства направлено на реализацию двух взаимосвязанных целей: этническую идентификацию и государственную интеграцию. В ней особо отмечается, что этнокультурная идентичность народа складывается в результате знания событий своей истории, культуры, верности сложившимся духовным ценностям, почитания национальных героев. Она формируется в процессе свободного и добровольного жизнетворчества нации. Состояние этнокультурной идентичности достигается через созданную народом социокультурную сферу. К ней относятся семья, детские дошкольные учреждения, учебные заведения, национально-культурные центры, журналы и газеты, художественная и научная литература, научно-исследовательские и административные учреждения и другое [1]. Здесь же особо выделяют, что государственная интеграция – это фундаментальная и стратегическая цель этнокультурного образования. Если этнической идентичности отдельный народ может достигнуть в относительно короткое время, то достижение государственной

интеграции - длительный процесс, требующий усилий всех этносов в государстве. В конечном итоге именно государственность и есть основное условие возможности этнической идентификации народа, населяющего Казахстан [1]. Продуктом же этнокультурного образования является поликультурная личность. Гуманизация личности происходит через призму поликультурности и билингвизма.

В современном мире для построения целостной картины истории Казахстана, необходимо, прежде всего, используя специфику и методiku междисциплинарных наук в совокупности акцентировать внимание, на развитии этнокультурной истории государства. Для этого нужно: *во-первых* изучить исторические предпосылки развития культуры этносов Казахстана, а так же историю формирования этнокультурных объединений в различных регионах страны в период независимости. Модель межэтнического согласия в Казахстане сегодня привлекает мировое сообщество и постсоветские страны. Между тем, история становления национальных культурных центров и культурные процессы в среде этносов Казахстана являются главными факторами, определяющими мирное сосуществование народов нашей республики. Поэтому при изучении здесь будет необходимо использовать методы не только исторические, но и этнокультурные; *во-вторых*, выявить приоритетные аспекты и перспективы развития межэтнических культурных процессов в пределах рассматриваемого географического пространства. В связи с этим необходимо пополнить знания о евразийском культурном наследии. Всестороннее изучение этого наследия – наиболее актуальная проблема для современной гуманитарной науки. Здесь, прежде всего, нужно учесть и специфику геополитических процессов, и особенности межрегиональных интеграционных моделей и развитие внутренних этнических процессов; *в-третьих* - исследовать современные этнокультурные и этнопсихологические условия развития казахского этноса, на формирование которого оказала влияние его культура, быт, обычаи, традиции, язык, верования, а так же роль казахского этноса в современных модернизационных процессах [2]. Здесь необходимо учесть и этническое воспитание казахского народа, и его способность к адаптации инновационных изменений и мн. др. Для анализа этих моментов так же следует использовать методологию разнопланового характера общеисторические, философские, этнокультурные. Тем более если учесть что вопрос этнического воспитания сегодня наиболее актуален. Казахская этнопедагогика является составной частью педагогической науки, по мнению ученого, но объединяет в своем составе этнологию, этнопсихологию, этнокультуру, этнофилософию, она выступает как интегративная отрасль знания [2].

Этнокультурное образование – это образование, направленное на сохранение этнокультурной идентичности личности путем приобщения к родному языку и культуре с одновременным освоением ценностей мировой культуры. Принятие идеи этнокультурного образования означает создание национальной системы обучения и воспитания. Поэтому основными принципами современной исторической науки должны стать, следующие направления: 1) создание всевозможных условий для идентификации личности со своей исконной культурой и усвоения других культур; 2) ориентация на диалог культур, их взаимообогащение; 3) воспитание поликультурной личности; 4) реализация модели «двух лояльностей»: по отношению к собственной этнонациональной группе и по отношению к государству [3]. Необходимой предпосылкой становления в Казахстане системы этнокультурного образования является создание этнокультурного образовательного пространства. Под этнокультурным пространством подразумевается культурная почва, поле для развития этнических культур, материальные условия развития национально-культурных общностей. Этнокультурное пространство есть, с одной стороны, необходимое условие для этнокультурного образования, с другой, отдельные его элементы воспроизводят этнокультурное образование. Этнокультурное образовательное пространство – это семья, материнская школа, детские

дошкольные учреждения, школы, вузы, национально-культурные центры, кружки и курсы. Оно с точки зрения структуры должно состоять из трех органически взаимосвязанных частей: институциональные (школы, колледжи, вузы и т.д.), внеинституциональная (курсы, библиотеки, радио и т.д.), неформальные (обучение и воспитание в семье, общение в кругу друзей, соседей и т.д.) [3]. Вообще один из преподавателей г. Петропавловска Н.М. Фоменко правильно отмечает, что переход к системе этнокультурного образования не одномоментный акт, а длительный процесс, имеющий свои этапы. Он выделяет три основных этапа переориентации системы образования, охватывающих длительную перспективу с учетом социально-экономических и демографических реалий. На первом этапе, подготовительном, надо будет создать все предварительные условия для формирования этнокультурного образовательного пространства. Это – разработка законодательных актов по обеспечению культурных свобод и прав, по охране культурно-исторического наследия этносов Казахстана. На втором этапе должно стать введение двуязычного образования в школах, во внеинституциональном обучении. Предстоит начать подготовку специалистов по многоязычному обучению в педагогических колледжах, институтах и университетах. Уделить особое внимание выпуску специалистов, преподающих на государственном языке. И на третьем, заключительном, этапе, необходимо завершить работу по подготовке экспериментальных и типовых учебников, учебных пособий и справочников, терминологических словарей на национальных языках [3].

Для решения данных проблем и осуществления поставленных целей необходимо, прежде всего, провести комплексное исследование по методологической проблематике. В целях осуществления данных направлений повсеместно предпринимаются различные мероприятия. Например, 19 декабря 2011г. в г. Астане в Доме Мажилиса был проведен круглый стол на тему «Этнокультурное образование в Казахстане». В обсуждении этой проблемы участвовали вице-спикер Мажилиса Сергей Дьяченко, председатель Комитета по социально-культурному развитию Динара Нукетаева, депутаты группы «Жаңа Қазақстан», представители профессорско-преподавательского состава вузов страны, министерства образования и науки РК, члены Совета Ассамблеи народа Казахстана, руководители учреждений образования. Открывая заседание, руководитель депутатской группы «Жаңа Қазақстан» Кайрат Садвакасов отметил, что главной целью круглого стола является определение совместно с государственными органами, Ассамблеей народа Казахстана, этнокультурными объединениями концепции и механизмов удовлетворения этнокультурных образовательных запросов населения с учетом современных условий развития казахстанского общества. В частности он отметил, что в широком понимании этнокультурное образование – это образование, направленное на сохранение этнокультурной идентичности, формирование поликультурной личности путем приобщения к родному языку и культуре с одновременным освоением ценностей казахстанского общества и мировой культуры. И для достижения целей этнокультурного образования он предложил создать этнокультурное образовательное пространство [4]. В итоге данного мероприятия было решено выполнить следующие пункты поставленных задач: 1) в целях комплексного изучения вопросов этноса населения создать республиканский научно-практический центр; 2) включить в государственный заказ Министерства культуры и информации Республики Казахстан издание серии книг «Этносы Казахстана»; 3) содействовать этнокультурным объединениям в создании в местах компактного проживания этносов учреждений образования на родном языке, в приобретении учебно-методических материалов на языках этнических меньшинств; 4) создать воскресные школы под названием «Мәлдiр бастаулар» или «Тiлдер әлемi», «Асыл қазына» и др. в местах компактного проживания этнических групп наряду с основным типом школ, для дополнительного изучения государственного

и родных языков, национальных культур, традиций, обычаев народа Казахстана; 5) в связи с необходимостью формирования у молодежи этнической идентичности, гражданской интеграции, казахстанского патриотизма и межкультурной коммуникации, а также становления личности как субъекта взаимодействия поколенческих субкультур рекомендовать изучение студентами высших учебных заведений дисциплин «Этнопедагогика», «Этнопсихология» за счет компонента по выбору [4]. Кроме того, один из участников круглого стола депутат Мажилиса Парламента РК Олег Дымов отметил, что еще в 1996 г. в Павлодаре, была открыта первая в республике школа на 500 учащихся, где обучение и воспитание ведется на 12 языках этнических групп. Эффективность работы по удовлетворению этнокультурных образовательных потребностей диаспор Казахстана в значительной мере зависит от усилий национально-культурных центров. При многих из них организованы воскресные школы. В прошлом учебном году в стране функционировало 101 национальная школа, 195 лингвистических школ, в которых дети и взрослые обучались 15 родным языкам. Во многих национальных культурных центрах занятия по обучению родному языку ведут преподаватели с исторической родины. В некоторых областях практикуется направление учителей и преподавателей национальных языков на языковую стажировку в страны ближнего и дальнего зарубежья [5]. Особую роль в этнической интеграции и развитии патриотического сознания играют молодежные организации. Важное место в этом процессе занимают такие организации как «Жас Отан», 10 других крупнейших республиканских молодежных организаций и недавно созданная единая детско-юношеская организация «Жас Ұлан». Приоритетной задачей «Жас Ұлан» является интеграция общественных объединений и учреждений образования в единое воспитательное пространство.

Сегодня в связи с историческими преобразованиями в стране определились новые направления и культурные ценности. Об этом говорят некоторые статьи в газетах и журналах видных научных деятелей страны. В особенности таких как: А. Айтиалиев «Поворот к этнокультурным традициям в образовании», Ж. Наурызбаев «Этнокультурные интересы и педагогическая наука», Г.Т. Телебаев, И.Э. Трахтенберг «Метаморфозы человека в ауре культуры» и других. В этих выступлениях также ставится проблема о необходимости национальной системы образования, где определяющая роль отводится этнокультурному образованию.

Значительное место в этнокультурном развитии занимает не только образовательная, но и научная сфера. Ведь наука является своеобразным двигателем педагогического процесса. К.Б. Кемельбеков в своей статье «Нравственность и этнокультурное образование в Казахстане» [6] отмечает что, стремление овладеть только научно-техническим и экономическим прогрессом творцов и создателей этого прогресса превратили в обезличенное понятие «человеческий фактор». Инженерное образование постепенно утратило связь с культурой и интеллигентностью. Постепенно стали выхолащиваться и сами понятия «интеллигент» и «интеллигентность». Их суть искусственно сведена к обладанию вузовским дипломом. «Концепция технократической интеллигенции постепенно приводит к уничтожению гуманитарных традиций, преемственности поколений в области духовной и нравственной культуры». Данного мнения придерживаются многие ученые и педагоги нашей страны. Он же обращает особое внимание на развитие казахского этноса, его традиционную культуру, литературу и фольклор. В частности он пишет: «Историческое время соседствует с мифологическим и часто противопоставляется мифологическому как реальность — древней и нестареющей мечте человечества. Язык этноса, его краски, художественно-образительные нормы очень трудно поддаются трансформации. Остаются постоянными и образные средства, рожденные в недрах традиционного миропонимания» [6].

В связи с этим необходимо отметить, что в период с 2012 по 2014гг. осуществляется реализация Проекта десятилетней «Истории Казахстана» по государственной программе «Ғылыми Қазына». В рамках данного проекта

специалистами НИИ и ВУЗов будет проведено качественно новое концептуальное освещение нашей отечественной истории, опирающееся на новые источники, обнаруженные и изданные в ходе реализации государственной Программы «Культурное наследие». Новые исследования различных периодов отечественной истории, в том числе и новейшего, рассмотрят историческую действительность в широком контексте социального опыта, исторической ментальности и общих процессов духовной жизни общества. Историческое развитие будет показано не только с внешней стороны, но и как бы изнутри, с позиций действующих лиц, поскольку профессионализм историка оценивается сегодня с точки зрения владения им теоретико-методологическими знаниями, способствующими вскрытию путем глубинного анализа представлений и верований людей изучаемой им эпохи, и его умению рассмотреть за любым историческим феноменом живую человеческую сущность. Однако это только первый шаг в осуществлении поставленных целей. Необходимо так же как заметил директор Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова Х.М. Абжанов, учитывать и развивать потенциал регионов. Ведь исследовательские институты существуют только в Алматы и Астане, почему бы не организовать такие институты во всех регионах Казахстана. Тогда процессы внутри- и внешне регионального развития будут пересмотрены по-другому и выйдут на новый профессиональный уровень.

Кроме того одним из сотрудников Института истории и этнологии К.Ш. Алимгазиновым был предложен проект на тему «Социальное взаимодействие в условиях информационной открытости: электронное медийное пространство КЗ в исторических контекстах». Ученый отметил, что предлагаемая тематика исследования отвечает ключевым тезисам положений Послания Президента РК – Лидера Нации Н.А. Назарбаева народу Казахстана «Стратегия Казахстан - 2050: новый политический курс состоявшегося государства» от 14 декабря 2012 года, в части необходимости модернизации методик преподавания, активного развития онлайн-системы образования, интенсивного внедрения инновационных методов, решений и инструментов в отечественную систему науки и образования, включая дистанционное обучение и обучение в режиме онлайн. Фундирующая основой реализации научного проекта заложена в идее Президента РК Н.А. Назарбаева «Новый казахстанский патриотизм – основа успеха нашего многонационального и многоконфессионального общества», выделенная как «главная задача государства». Государственный Секретарь РК, М. Тажин особо акцентирует внимание при этом на то, что сегодня «Казахстан – не изолированный остров в глобальном мире, как часть мира мы будем испытывать на себе все грядущие изменения». Поэтому особенную актуальность сегодня приобретают научные исследования рецептурного характера, ориентированные на долгосрочную перспективу укрепления фундамента открытого гражданского общества в Казахстане. Он отметил, что в условиях растущей вовлеченности казахстанского общества в мировую информационную среду, культура и язык становятся важным условием сохранения идентичности. Исследование новых каналов инфокоммуникации, раскрытие через них механизмов функционирования общественных процессов – вкуче способствуют решению научных задач становления информационного общества в Казахстане. При этом важен анализ трансформации историко-культурного потока национальной идентичности в магистральное русло ее политизации в контексте западной историософской мысли. Инновационность проекта заключается в систематизации научного знания в области информационной политики Казахстана, изучении процессов социальной, культурной трансформации казахстанского общества в условиях информационной открытости; анализе, с позиции историографии и источниковедения как отраслей гуманитарного знания - информативной отдачи, способов трансляции, методов извлечения и научного исследования информации.

Таким образом, нужно отметить, что решение проблем этнокультурного развития и образования Казахстана в целом очень сложная, трудоемкая и

кропотливая работа. И в рамках одной статьи естественно ее не решить. Однако если определить методологическую базу исторических исследований, унифицировать и систематизировать научно-исследовательский и учебный материал, используя методы междисциплинарных наук, то можно решить многие вопросы отечественной науки и образования.

Литература

1 Концепция этнокультурного образования в Республике Казахстан (одобрена распоряжением Президента Республики Казахстан) от 15 июля 1996 г. № 3058). – kargoo.gov.kz/files/loader/58_upfiles_18954.doc

2 Ержанов М. Е. Развитие этнокультурного образования в Казахстане (Теоретические основы и практика): Дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.05: Москва, 1999. - 429 с. РГБ ОД, 71:00-13/167-Х. – planetadisser.com/see/dis_105960.ht.

3 Фоменко Н.М. Проблемы реализации концепции этнокультурного образования в учебно-воспитательном процессе образовательных учреждений. – <http://orpheusmusic.ru/publ/>.

4 Депутатская группа «Жаңа Қазақстан», АНК и МОН РК о проблемах этнокультурного образования. – www.parlam.kz (Сайт Парламента Республики Казахстан).

5 Дымов О. «Этнообразование – важное условие развития современной культуры национальных меньшинств: опыт и перспективы». – www.parlam.kz (Сайт Парламента Республики Казахстан).

6 Кемельбеков К.Б. Нравственность и этнокультурное образование в Казахстане. – www.rusnauka.com.

References

1. Conception of ethnic education in Republic of Kazakhstan (approved by the order of President of Republic of Kazakhstan) from July, 15 1996 № 3058). – kargoo.gov.kz/files/loader/58_upfiles_18954.doc

2. Erzhanov M. E. Development of ethnic education in Kazakhstan (Theoretical bases and practice): Dissertation of doctor of pedagogical sciences: 13.00.05: Moscow, 1999. – 429 p. RGB of ODES, 71: 00-13/167 – X. – planetadisser.com/see/dis_105960.ht.

3. Fomenko N.M. Problems of realization of conception of ethnic education are in the educator process of educational establishments. – <http://orpheusmusic.ru/publ/>.

4. Deputy group «New Kazakhstan», ANK and MES of RK about the problems of ethnic education. – www.parlam.kz (Web-site of Parliament of Republic of Kazakhstan).

5. Dimov O. «Ethnic education - important condition of development of modern culture of national minorities: experience and prospects». - www.parlam.kz (Web-site of Parliament of Republic of Kazakhstan).

6. Kemelbekov K.B. Morality and ethnic education in Kazakhstan. - www.rusnauka.com.

НЕСІПБАЕВА Ж.Ж.

Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының АФҚ, т.ғ.к.

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚСТАН ҒЫЛЫМЫ МЕН ПЕДАГОГИКАСЫ ЭТНОМӘДЕНИ БІЛІМ БЕРУ МАЗМҰНЫНДА

Түйін

Қазақстанның этномәдени дамуы мен білім беру ісі мәселелерін шешу, негізінен, өте күрделі, қиын әрі көп еңбекті қажет ететін жұмыс. Бүгінде Қазақстанның ғалымдары, педагогтары мен қоғам қайраткерлері осы мақсатты іске асыру барысында алғашқы қадамдар жасауда. Білім беру мен ғылым саласында

өртүрлі реформалар жүргізілуде, Қазақстанның жас буынын этникалық тәрбиелеу ісінің көптеген тұжырымдамаларын талқылау және жүзеге асыру бойынша конференциялар, форумдар, дөңгелек үстелдер мен басқа да іс-шаралар өткізілуде. Алайда бұл мәселенің кеңдігі мен тереңдігі сондай, ол қазақ халқының этникалық дамуының негізгі идеяларын іске асыру көпжылдық ізденістер мен ірі күш-жігерді талап етеді.

Кілт сөздер: интеграция, этникалық сәйкестік, этнопедагогика, этномәдени тұлға, полимәдени тұлға, ғылым, білім, фольклор, этносаралық келісім, ұлттық-мәдени ортақтық.

NESSIPBAYEVA ZH.ZH.

Senior Researcher of the Institute of History and Ethnology
named after Ch.Ch. Valikhanov, Candidate of Historical Sciences

**THE CONTEMPORARY SCIENCE AND PEDAGOGY
OF KAZAKHSTAN
IN THE CONTEXT OF ETHNO-CULTURAL EDUCATION**

Summary

Solving problems of ethno-cultural and educational development of Kazakhstan as a whole – is a very complex, time-consuming and laborious work. Today, scientists, educators and public figures of Kazakhstan carry out the first steps to achieve this goal. They make various reforms in education and science, organize conferences, forums, round tables and other events to discuss and implement many of the concepts of Kazakhstani young generation's ethnic education. However, this problem is so vast and deep, so it requires years of work and huge efforts for the realization of basic ideas of the Kazakh people's ethnic development.

Keywords: integration, ethnic identity, ethno pedagogy, ethno-cultural personality, poly-cultural personality, science, education, folklore, inter-ethnic concordance, national-cultural commonality.

**ҒЫЛЫМИ ЭКСПЕДИЦИЯ МАТЕРИАЛДАРЫНАН
ИЗ МАТЕРИАЛОВ НАУЧНОЙ ЭКСПЕДИЦИИ
MATERIALS OF SCIENTIFIC EXPEDITION**

**ҚИЯНДАҒЫ ҚЫСТАУДАН ТАБЫЛҒАН
ҚОЛЖАЗБА СЫРЫ**

Оқырмандарға ұсынылып отырған бұл шежіре 2004 жылы Шыңжаңдағы Алтай аймағының, Зимунай елді мекеніне қарасты Тасбастау деген жерден Қадыр Жақыпұлы мен ұлы Қалмақбай екеуі көне қыстауды бұзып жатқанда табылған. Қолжазба қайыңның қабығына, оның сыртынан былғарымен оралып, бүлінбес үшін әр беттеріне темекі себілген екен. Қадыр Жақыпұлы ақсақал Қазақстанға көшіп келіп, өзімен бірге ала келген шежіренің бір бөлігін қазақшаға аударып, кирилл әрпіне түсіріп Зайсан аудандық мұражайына беріпті.

Шежірені 1870 жылдары жазған Қасан Қаскейұлының Ыбырай Халел деген қазандық татар досы болған. 1881 жылы Ыбырай Халел меркіт шежіресін Қазан баспасында бастырып досына әкеп берген. Шежіреде тек ата-тек таратумен қатар қазақтың әдет-ғұрып жораларына, шаруашылығына, ерлік-елдік дәстүрлеріне байланысты деректер молынан баршылық. Қазақ-моңғол қатынасы, қазақ-қытай шекара мәселелері, соның ішінде жер-су атаулары, тарихи ескерткіштер олардың шығу тегі туралы аңыз-өңгімелері көп кездеседі.

Бұл шежіренің құндылығы оның 140 жыл бұрын жазылған түпнұсқаның қайтадан көшірілмей, өңделмей сол күйінде осы заманға жетуінде. Қазір елімізде баспа бетіне, жеке кітап болып шығып жатқан шежірелердің түпнұсқасы (фамилиясы – А.Т.) жоқ, көпшілігі кейінгі кезде жазылған. Сондықтан бұл қолжазба келешекте жан-жақты зерттеуге тұрарлық, қазақ шежірелер жинағында өз орны бар еңбек деп бағалаймыз.

журналға әзірлеген
Т.Ғ.Д. А. Тоқтабай

МЕРКІТ АТА ТАРИХЫ

Рахат Абияқ бике туралы

Барыстар, түріктер, арабтар, күрдтер елдер болған, соның ішінде араб аралында, араб жерінде, яғни Мекке, Медине жеріндегі құрайыш тайпасы ішінде аталас туыс болып келетін сахаба деген әулеттің немере кенже інісі Мұстафаның жаннан асқан сұлу жалғыз қызы болған екен. Сол дәуірде араб-парсы, түрік елінің сал-серісі Мекке-Медине жерінің байы да, жарлысы да осы Абияқ бикеге ғашық болған көрінеді. Рахат бике бірде аталас туысы Тәліп деген мырзамен серуенге шығады. Әсия білгір деген бикенің туысы да бірге шығады. Тәліп Әсия мен Рахаттың әкесінің ағасының кенже баласы екен. Күтпеген жағдай болып өзінің туысымен көңіл қосыпты. Осы жаманатты естіген әкесі Мұстафа шарифат заңы бойынша жауапқа тартуға серт етсе керек. Бірақ Мұстафаның ұлы шешесі би Бәтима Әсия Білгірден болған жайды естіген соң, Рахат Абияқты өзі тұратын Бағдад жеріне әкетіп, Басырада тұратын түрік әулетінің ұрпағы Тор мырзаның немере баласы Самар дегенге некелестіріп қосады. Самар Керейіттің ағасы екен. Керейіт ағасынан гөрі еті тірі болып бұрын үйленіпті. Себебі аналары Самарды үй шаруасында ұстап інісін оқытып, ел аралатып, жер көрсетіп өсіріпті.

Әкелері жастай Сүлеймен тобының қолынан қазаға ұшырапты. Рахат Абияқ деген араб сөзі жалғыз дегенді білдіреді. Әкесінің інісі Мүсәрәп мырза 100 мың әскер бастап келіп, Мұстафамен ақылдасып Рахат Абияқты ел алдында жазаламақ болады. Бірақ оларды Би Бәтима сабасына түсіріп, Абияқпен баланы ажалдан

алып қалыпты. Себебі Би Бәтимаға түсінде әулиелер Абияқтан туатын баланың жаратылысы елден ерек болатыны жайлы аян беріпті.

Бала 40 күндігінде 2 жасар баланың деңгейіне жетсе керек. Би Бәтима Алла тағаланың берген баласы деп, оны аса құрметтеп 40 күн шырақ жақтырыпты. Баланың аты Меркіт деп қойылыпты. Ноғай елінің сал-серісі Сокуа – Шәріп деген ақсақал баланың 40 күндігіндегі соңғы шырақ жағуының дастарқанына қатысып, Меркіт Марат деген атты сол кісі азан шақырып қойыпты. Сапуан-Шәріп баланы қолына алып ұстап көріп, айдын көлдің ақ сазанындай, қара жалды кірпік қақпас бала екен. Бұл бала да мен білетін үш шартта бар екен. Тірі жүрсе көп ұрпақты болады, бірақ тарыдай шашылып тоз-тоз болады да, түбінде бір шайылған алтындай қайта қосылып табысады, осы баланың ұрпағы төртке барып тиянақтайды деген екен. Рахат Абияқ бике Нұрдың шаңырағына келін болып түскеннен кейін, Самардан жеті бала көрген. Олар: Жарбек, Назарбек, Сакей, Рамазан, Сүлеймен атты ұлдары Сақып, Ғапура атты қыздары. Меркіт ержеткенде анасы оған әкесінің нағашы жұрты болып келетін түркімен елінің Қараш шаңырағының қызы Әюдін баласы Әминаға атастыртады. Әминадан үш ер бала, бір қыз туған. Меркіттің екінші әйелі өзбек Мақсұт Рахымның ортаншы қызы Бахам еді. Үшінші жары қырғыз Рахым Айсаның қызы Айсұлу еді. Хан ордасының әулетінен еді. Меркіттің соңғы әйелі түрік қызы Мағрифа екен. Әлифа атты түркімен әйелінен Рахман, Арыс, Қазан атты үш ұл, Әлия атты бір қыз туған. Қырғыз әйелі Айсұлудан – Исахан, Сыдық, Деріс, Қали атты ұлдармен Айсынхан, Айбала атты қыздары туған. Үшінші әйелі өзбек қызынан жеті ұл, жеті қызы болған. Олар: Рәшид, Масхап, Әсхап, Қаби. Кәкен, Сурахан, Шағыр, қыздары: Гүлбаран, Бахар, Жазира, Ғафура, Сақып, Шәмис, Мәруа туған. Түрік әйелі Мағрифадан: Қасеин, Қанағат, Қабидолла, Мансур. Қыздан: Шәдібан, Шәпи, Шәрі, Шайзада. Өзбек қызынан туғандар қазақ нәсіліміз деп жүріп Меркіт руы болып кеткен. Қасеинмен Зұльхафил нағашы жұрты өзбектерге сіңісіп кеткен. Қыздарынан Сақыпжамал, Маруа, Сәме Меркіт ішінде қалып, өзгелері аналарының ұйғарымымен өзбек еліне ұзатылған. Мағрифаның ұрпағы түгелімен Самарқанд меркіттері деп аталып қазақ болып қалған. Осы Мағрифадан тараған ұрпақтары 6-7 атадан соң біршама өскенімен ағайын арасындағы соғыста ауыр қырғынға ұшырап, нағашы жұртына ауыпты. Айсұлудың ұрпақтары қырғыз нағашыларына сіңген. Айсұлу апаның нақ қазақ болып жүрген ұрпақтары Шоқан ұрпақтары. Бұлар шүршіт елінің Алтай, Іле, Шығыс Түркістан жерінен қоныс алған. Бұлар меркіттер деп аталған.

Түрікпен әйелінен туғандары да нағашы еліне сіңіп кеткен. Мансұр, Садыр, Нәзір ұрпақтары құрайыш тайпасы мекендеген Мекке-Мәдина өңіріне, Мәрмөр теңізі жағалауына дейін барып бір жыл тұрақтап қайтыпты. Рахат Абияқтың күйеуі Самар мен Керей ағайынды-інілі адамдар еді. Ұлы әкелері Жамсап оғыз немересі Қаңлы ұрпақтары түрік атасының ең кіші ата әулеті болатын. Бұл адамдар төрт асудың аяғында жасаған деп көп айтылады. Әділқажы Ноғай естелігінде осылай жазылыпты. Самар қаза болғанда Абияқ апаның қарауында төрт жас бала қалыпты. Отбасы ауыртпалығы болғандықтан аға өлсе іні мұра деген ескі қазақ салты бойынша ағасы Керей Әбияққа әменгерлік жолмен некелеседі. Керейден Орасты дүниеге әкеліптіде, Орас меркіттері солардан өсіп өнген. Керей мырза бес некелі болған. Төрт әйелден балалы, ал біреуі бала көтермеген. Әбияқтың Керейден туған ұлының аты Сапуан екен. Оның ұрпағы Меркіт-Керей аталып Абақ керейдің белді руларының біріне айналған. Қазақ жұрты осы Меркіт шаңырағын түрік нәсілі деп қарап үлкен орын берген. Мансур арап қызына үйленіп ұрпағы арап болып қалыптасқан. Самардан туған ұрпақтар түгел Меркіт қарамағында болып әл-Басыра жерін 120 жыл көлемінде мекен етіп, өсіп-өнген Меркіт елінің алтын ғасыры деуге болады. Парсы естелікшісі Рашид ад-Динидің жазбаларында алты асудан жеті асуға дейін Алтай тауын мекен етіп, қазақ елі болып, ұлы топтарға қатысқан. Меркіттің

өзбек қызынан тараған ұрпақтары көрші қырғыз елімен соғысқан. Олар: Кәтіп, Мәсқап, Әсқап ұрпақтары еді. Ол кезде оларды Нохап меркіттері деп атайтын. 9-10-асу аралығында Мыңқол жерінде Нохап атасының бір бөлім елі мыңқолдарға тәуелді болған. Меркіт тайпасына белгілі тұрақ берген үлкен қалалар болған. 11-асудың басынан бастап, Меркіт атаның Мағрифадан туған Қасейін, Қанағат, Үлес аталарының әулеті еді. Өзбек қызынан тараған ұрпақтарыменен тығыз араласып, ел болып, ірге көміп, ұлы жетістіктерге қол жеткізген. Ынтымағы жарасқан тату-тәтті ел болған. Берекесі бұзылмай бір ғасыр осылай тұрған. Ноғай тарихшысы Әбілғазы шежіресінде XI-XII ғасырларда түрік еліне тәуелді болған қазақ-керей-меркіт тайпасы бір орынды мекендеген. Торғауыт соғысы кезінде меркіт ауылдары жан-жаққа ауа көшіп аман қалған. Мұңғыл соғысы кезінде батыс жаққа ауа көшіп, ноғай жерінің қазақ рулары мол шоғырланған, қоңыраттардың арасына барып қоныстанған.

Осы ауып келгендер Мәсхап шөберелері еді. Мыңнан аса түтін. Шығыс Түркістан, Қашқар жаққа көшкендер Кәтіп, Рашид, Әсхап ұрпақтары еді. Алты жүз түтін делінеді. 13-14 Асу аралығында меркіттер татар елімен соғысыпты 12-асудың орта шенінде қырғыз елімен соғысып, қыруар меркіт ауылдары қырғыз отарына айналған. Көбі қырғыз болып кеткен. Осы екі соғыстың ауыр тигені татар соғысы еді. Меркіт елінің шығыны аса ауыр болыпты. Әлке ноғай, Құрбанғали жазбаларында толық сипатталған. 14-асудың (ғасырдың – А.Т.) 40-жылдарынан бастап, ауа көшкен меркіт елі Шығыс Түркістан, Қашқар, Қарғылық, Еркен жерлеріне көшіп барып, шұғыл қоныс алған. Қазіргі Кокинордағы Меркіт ауылының жұрты деуге болады. Меркіттің өзбек қыздарынан туған ұрпақтары еді. Әсхап, Рашид, Қатип шөберелері еді. Көбісі уақыт өте келе ұйғырлармен сіңісіп кеткен. Бертін келе меркіт ішіне қайта келгендеріде бар. Бошығун, Уранхай соғысы толастаған кезде туған жерін тастап кетпей бағынышты болып қалған меркіт ұрпақтары 15-асудың орта шенінде өз аталастарын қайта тапқан. Олар түрік қызынан туған Қасейін, Қанағат ұрпақтары еді. Меркіт тарихшысы Нұрахмет Кәсейұлының айтуында 14 асуда соғыстан аман қалған Керей-Меркіт ауылдары Сыр бойында жиналып, 2 асудың үстінде мекен етіп, өсіп-өнген. Бұлар Қасейіннің ұрпақтары еді.

Меркіт тарихшысы Қолсан Боранбайұлының «Меркіт ата» кітабында Шоғыр атамыз екі әйел алған. Сол екеуінен 19 бала: 13 ұл, 6 қызы болған. Бұлар Қоскөл деген жерді мекен еткен. Бұл жер қырғыз еліне тәуелді еді. Бірнеше ғасырдан соң басқа аталастарын іздеп Бұқар өңіріне көшіп келіп ел болып құралған.

Шоғыр атамыздың бір ұрпағы Сырлыбайдан тоғыз бала өрбіген. Сырлыбайдың Нұрғали Нұғыман, Нүрпейіс атты ұлдары XVI-ғасырдың 50-жылдары жасаған екен. Бұлардан тараған Кенбек, Сәмен, Кенжеалы, Шәуен, Құсайын ұрпақтары.

Шоғыр атамыздың енді бір өскен ұрпақтары Есенгелді, Жәйінгелді, Алыпкелдіден тараған. Шоғыр ұрпақтары мұңғыл соғысын көп көрген. Соғыс кезінде бір бөлігі тыныш болған. Ел аман қалған. Шоғыр атамыздың Әлмембет, Лепес, Құлсары ұрпақтары басқа меркіттерге қарағанда мол. XVI-ғасырда Шоғыр ата ұрпақтары сан жағынан басымдықта еді. Әлмембет, Құлсары, Лепестер батыр болып жонғар соғысына қатысып, жау қолында қалып елдің өсуі жақсы болмаған. Шоғыр атамыз Меркіттің кенже баласы болып Меркіт атаның үлкен шаңырағы болған. Түтін саны мол арысы түрік берісі абақ-керей еліне Меркіттің бір белді атасы болып қалыптасқан. Түрік қызы Мағрифа ападан туған Меркіт бабамыздың баласы Қанағат ұрпақтары болып отыр. Ақылды, білгір, шешен адамдар осылардан көп шығыпты. Мәселен, Мұңғыл соғысы кезінде Қанағат ұрпақтары Меркіт атамыздың атымен Меркіт Шағатай ұлысы, Шағатай тобы күшті болған. Жан саны мол, атқа мінерлері, сардарлары көп болған. Жаумен алысып Меркіт ордасын жаудан аман алып қалған. Елбасы, ел билейтін адамдар көп шыққан. Көршілес елдермен одақтас болып елді жаудан сақтап қалған. Өте айлакер, ақылды болған. Олар болмағанда Меркіт тұқымы жойылып кеткен болар

еді. Мұңғыл соғысында өзіне тиіскеннің түбіне жететін қанышер тобы да болған. Солармен тұстас Рәшид немере ұрпақтары өте айлакер, білімді, ақылгөй жаны жаманшылыққа қарсы, жағымды, жайдары ұрпақтары көп болған. Мәселен Рәшид немересі Рахан, Сары XIII ғасырда жасаса, оның немересі Оманды төрт бала болған. Шөкей, Қараш, Баянбай, Баян. Елге қорымал, мәйекті, ынтымағы бұзылмаған, түгел ауқатты, мың қаралы жылқы айдағаны айтылады. Тарихшы Кұрманқажының айтуынша осылардың ішінде Баянбай, Баян қазақ – мұңғыл – қытай ішінде өте ақылды болғаны баяндалады. Меркіт ұрпақтары қандай жерлерде болсын оқу-білім, өнерге тәрбиеленген, салт-дәстүр атадан балаға жалғасқан.

Дін жолымен жүрген. Оқымысты молла көп шыққан. 13-асудың 20-жылдарында Мұңғыл елінде мықты оқымысты болған Немжамбас, Тайбұқа, Төбетай мұңғыл-қытай еліне барғандығы айтылады. Атағы шыққандығы атап көрсетілген. Меркіт ұрпақтары ұзақ уақыт Мұңғыл жерінде мекен еткен.

Меркіттің бір ұрпағы Соқар мен Бошқаныш екеуінің жан жолдасы Қошығын руынан Мұңғыл қызын алғандығы. Соқардың әйелі Көбелек мұңғыл елі ішінде Қошығыл атасына өте ықпалды, соғыс кезінде ақыл айтар ақылшы болғандығы баяндалады. Сол Соқардың ханымы өлген кезде ата-мекені Бендір тауына жерленген. Бендір ханымның зираты Бендір тауының етегінде. Меркіт тарихшысы Әлекей Қаманұлының айтуынша Бошқаныш атамның ханымы Көбелектің зиратын өз көзімен көргендігін «Меркіт ата» кітәбінде жазып қалдырыпты.

Меркіт атамның өзбек қызынан туған ұрпақтарының орналасуы және қонысы

9-10 асуда (ғасырда – А.Т.) Рәшид, Кәгіп, Әсқап ұрпақтары Мұңғыл жерінде мекен еткен. 11-асуға келгенде Мұңғыл елімен жауласып соғысқан. Сол дәуірде Мұңғылдардың күшейген кезі еді. Меркітті құртып жіберуге айналған кезінде, бір бөлімі Қытай жеріне, Шығыс Түркістан, Қазіргі Шыңжаң өлкесіне ауып кеткен. Қашқар, Нағылық, Яркенд қатарлы өңірлерден тұғырлы қоныс алған. Қашқардың Сорбұлақ деген жерінде ұзақ мекен еткен. Өздерін Үйғыр ұлтымыз деп, үйғыр ұлтына сіңіп, жер атын Меркіт деп атаған. Мұндағы мақсаты мұңғылдардың қырып жоюынан сақтанғандығы еді. Бұлардың ішінде Уақап атасының Құмылға барып басқа ел ішіне сіңген Меркіт атамның өзбек қызынан туған ұрпақтары Қашқар ойпатының Меркіт ауданының үйғырлармен селбесіп, қыз алысып қыз берісіп құдандалы ел болып кеткен. Мұңғыл жаугершілікті аяқтап, дүние тынышталғанда қайта көшіп Меркіт елін тапқандарда болған. Қазіргі Меркіт ауданының үйғырларын тұрмыстық жағынан үйғыр ұлтымен салыстырғанда мәлім үқсастықтары бар. Ат бәйге салу, қошқар сүзістіру сияқты өзгеше салттарды сақтап келеді. Ал біздің 12 абақ керей елінде Меркіт-ойғыр деп бөлетіндер бар. Бұл қате ұғым. Меркіттердің үйғырлармен қатысы жоқ. Тек түрік тобына жататынымыз рас. Тек үйғырлармен қонысымыз бір болғаны шындық. Меркіттің өзбек қызын алғаны да басы ашық шындық. Өзбек елі нағашы жұртымыз. Бұл сөзді тарих әйгілеп тұрған жоқ па?

Ноғай тарихшылары осылай жазып қалдырған. Естеліктен Коскей Қаманұлы 1877 жылы тарих бетіне түсірген Мұңғыл соғысы кезінде Уахап ата ұрпағы батыр жаужүрек болып, аты шығып, Уақап Меркіт атанған, Кәгіп Рашид ұрпақтары еді.

Ал Әсхаф ұрпақтары не болған? Мәселен 13-асудың 50-жылдарында Әсхаф атасынан шыққан Мүсеке би Мәсхаф, Әсхаф ұрпағының басын қосып, Россияның Обь, Енисей, Лена өзендерінің бойына барып қоныстанғаны айтылады.

Өзбек қызынан туған енді бір ұрпағы Россияның Алтай облысы Қараш деген жерінде ұрпағы бар екені айтылады. Бірақ өзім барып сол жерлерден естелік ала алмадым дейді Қаскей. 1851 жылы Өзбек қызынан туған Кәгіп, Әсхаф, Мәсхаф, Рәшид, Охап ұрпақтары аумалы-төкпелі замандарға төтеп беріп Меркіт шаңырағын шайқалтпай сақтаумен келген. 14-асудан бастап бастары қосылып Меркіт елі тозбаған, Түрік қызы Мағрифадан туған. Қасейін атамның Меркіттің бір Ұрпағы.

Қасейінұлы Долдан XV-ғасыр аяғында жасаған. Әлмембет Долданұлы XVI-ғасырдың басында жасаған. Әлмембет, Өкеш, Әйтеке ағайынды.

Әлмембет батыр, ел билеген Әлмембет руын қалыптастырған. Әлмембеттен бесік, Бетеге, Көкше деген үш ұрпақ қалған. Бетегеден Ағуыз одан Құлсары туып, Батырлығымен алғырлығы арқылы Әлмембеттің бір тобы болып бөлінген.

Лепес атамызда Меркіттің атын шығарып, Әлмембет 4 меркіттің бірі болған. Өкеш, Айтеке, Құлсары, Лепес төрт Әлмембет меркіттері деп аталады.

Бетегеден Сорша, ал Лепестен сегіз ұл болған. Олар: Әлдеке, Мәмбет, Жангелді, Сағымбай, Сүйімбай, Кенжебай, Жаманқара, Өкен. Көкше атамыз Шағаладан Аққус, одан Құлсары бес ұл болған. Олар: Жақсыбай, Жақыпбек, Өтебай, Сарыбай, Таз. Бесік атамыздан: Меңлі, одан Өтейбойдақ (Сақау), Қалыңбетқара, Өтеп, Төлеміс, Жарас. Міне осылар Әлмембеттің 4 меркіті.

Аққустың кенже баласы Құлсары егіздің бірі. Сыңары Сарыағаш деген балиғат жасқа толған кезде көз тиіп қаза болған. Ал Құлсары батыр болып, күсбегі, сал-сері болыпты. Құлсарыдан бес рулы ел тараған Құлсары батыр жоңғар шапқыншылығында елін аман алып шыққан, ақылды, көреген қолбасы болыпты.

Лепес батыр қалмақтармен шайқаста қаза тауып, Абылайхан, Қабанбай, Жәнібек батырлар өзен жағасына жерлетіп, сол өзенді Лепес өзені деп атаптырыпты.

Лепес ұрпақтары XVII-XVIII ғасырларда Үлкен Қараой, Шорға, Сауыр-Сайқан жерінде қоныстанып келген. Бесік атамыз Керей-Меркіт руын басқарған, дәулетті бай болған. Шүршіт елінің Алтай-Сауыр жеріне ең алғаш келіп күл төккен екен.

1756 жылы Зайсан-Маңырақ жерінен 1500 түтінді бастап, Шүршіт жеріне орналастырған. Мұңғыл уаңына ақсұңқар, ақ нар, жүйрік ат, 500 қысырақ апарып Сауыр жерін сұрап, Керей-Меркіт елін орналастырған. Бесіктен Меңлі туып, 37 жасында қайтыс болыпты, одан Сақау, Өтеп, Қалыңбетқара, Төлеміс, Жарас туған. Меңлі қайтыс болған соң балаларын Бесік би бағып ел қатарына қосыпты.

Бесік көп жасаған адам, зираты Тасты деген жерде. Жоңғар хандығы жойылғаннан кейін қазақ жұрты ата-мекендеріне орала бастапты. Алтай, Тарбағатай, Ерентау жакқа, Меркіт-Әлмембет, Жәнтекейлерден Самырат, Сүйіншіөлі атасының ұрпақтарымен Сәмембет ауылы қоныстанып, Алтай тауы, Ертіс жағасын өрлей Абақ елінің Жәдік, Шүбарайғыр, Қарақас, Молқы, Жәнтекейлердің ауылдары көшіп келсе, Найман елінен Қаратай, Жарболды, Жылқыайдар ауылы қоныстаныпты.

1790 жылдарда Керей төресі Көгедай Шүршіт патшасына барып, бағынышты болған. Осыдан бастап Керейлер мекендеген жердің шекарасын белгілеу үшін Алтай-Іле, Қазақ-Қалқа шекарасын тұрақтандыруға 30 адам шығарып жер шегін белгілетіп алған. Шекара бөлуге Албан-Суан, Қытай елінің биі Есенгелді батыр Алтайдан Тыныбек батыр, Бесік би, Сәрсекке бай, Құмыл жақтан Ақша ордасынан келген қытай Шы-ши-жа, Тарбағатай – Қобықтағы Түн-Ғүн ордасынан шыққан Сербуш ханым Зурға қатысқан. Шекара белгісін жазып шығуға естелік ұстаған Ертіс бойындағы бес ауыл, Шүбарайғыр елінен Шөкей, Жәдік ауылынан Райысқан, Орынбай, Қаратай елінен Бердібай еді. Басты жауапты болып шекара бөлген Іледен келген Есенгелді батыр. Хан ордасынан Шы-ши-жа, қалмақтардан Сербуш ханым, Тыныбек батыр, Меркіт Бесік би, Қазыбек, Бөрте, Сәрсекке байлар. Жер бөлу белгісі ұлы таулар, өзен, ағын су, жота-жон, секілді табиғи нысандарменен белгіленіпті. Естелікшілер картаға алып отырған.

Бөліс белгісі тас келі-келсап, тас құбыр, кішкене тас сандық елеулі шекара белгісіне көмілген. 1757 жылы қазіргі Қытай-Қазақ кедені Майқапшағай Сарытоғай өткелі деп аталыпты. Сол кезде Майлыбай Қапшағайұлы Меркіт Құлсары руынан бекет ашып, жер бөлінісіне шыққан адамдар сол бекетке жиналып жұмыс бастаған. Атшы-қазаншы болып 30 адам аттанған. Қалқа мен Алтай жерін, Қазақстан мен Алтай шекарасын, Алтай мен Тарбағатай бөлігін, Іле мен Тарбағатай шекарасын, Алтай-Тарбағатай, Іле-Қазақстан жер шекарасын бөліп шыққан. Тас келі-келсап,

көк тас сандық көмілген жер сол дәуірдегі ел-жұртқа ашық жариямен ұқтырылған және қағазға түсіріліп қойылған. Жер бөлісіне қатысқан адамдардың үлкені Сәрсекке бай еді. Ол кісінің жүруге жағдайы келмей, 6 тас сандық сол кісіге берілген. Сауыр тауындағы рулар ара жер бөлінісін бөліп, көк тас сандық сол адамның басқаруында рулар ара жер бөлігінде көмілген. Сол дәуірде басқа Керейлер Бақанас, Көксала, Қалба тауы, Зайсан, Тұғыл, Маңырақ, Россияның шығыс жағындағы Кеңқарағай жеріне бытырай қоныстанған еді. Жоғарыда жазылған Меркіт ата тарихы, Рахат Абияқ бике туралы әңгіменің негізгі естелік иесі Кәскей Қоман-ұлы. Қоман 16-шы ғасырдың аяғында жасаған адам. Қоманнан бастап шежіре жиналып, Кәскей Меркіт тарихын қағаз бетіне түсірген. Кәсікейден Нұрахмет, Шаяхмет алып, Нұрахметтің ноғай досы Ыбырай Халел деген саудагер Бұқарға апарып басапанада бастырып 1892 жылы қайта әкеліп беріпті. Ыбырай Самарқанда тұрады екен. Нұрахмет өз тарихын былай жазған: Нұрахмет Кәскейұлы Меркіт ішінде Лепес, Меркіт атамыздың түрік әйелінен Мағрифадан туған Өкештің баласы Әйпекеден тараған Лепес атамыз екен. Лепестен сегіз ұл болған: Мәмбет, Әлдеке, Жангелді, Сағымбай, Сүйінбай, Кенжебай, Жаманқара, Төкен. Мен Лепестің Мәмбет атасынан тараймын Мәмбеттен Ерменбай одан Маңырақ, одан Есенбай, Жәнібек, Барақбай. Барақбайдан Қоман, одан Кәскей, одан Нұрахмет, Шаяхмет, қыздан біреу. Осы Кішкенетаудағы Жәнтекей Сүйіндік ұрпағы Жайлау Қалдайұлына 1881 жылы ұзатылған. Нұрахмет өз ата мекенін былай деп жазған. 1891 жылы Ақсуаттан көшіп, ұлы әкеміздің мекені Зайсанның Кішкенетау жеріне маусым айының үш жаңасында көшіп келдік. Сол жолы әкеміздің досы Ыбырайым Жәлел деген ноғай саудагер жаздай біздің үйде болды. Әкем екеуі көп жерді аралап, Жуанқарағайдағы әпкесінің үйіне барып келді. Ыбырайым досы кетер кезде әкем астындағы қараала жорға атын мінгізген болатын. 1892 жылы әкем қайтыс болғанда тағы келіп, қатым түсіріп, нәзір шырақ жағып біздің үйде тағы болды. Осы жолы келгенде әкемнен алып кеткен Меркіт шежіресін сиялы бояумен баспаға бастырып әкеп берген. Кейін туған інім Шаяхмет Қытай елінің Тарбағатай аймағы Толы ауданы Дулаттағы қайын жұртына көшіп кеткен. Мен шешем, бала-шағаларыммен бірге осы Кішкенетауда отыра бердік. 1901 жылы Шәріп деген досым келіп, бала күнімде Шорғада бірге оқыған адам едік. Кейін туыстарына Жеменей ауданына көшіп кеткен. Шәріпте Лепес руынан еді.

Қытайға барғанда сал-сері, оқымысты Ақбай Жәкеұлы мырзамен танысып, оған өзі қоярда қоймай жүріп сұрап алған Меркіт ата шежіресін осы досы Шәріпке апарып беріпті. Шәріп ағамыз сол кезде алпыс жас мөлшерінде еді, сол қалпы Зайсанға оралмады. Менде қартайып қалған кезім еді. Бұл естелікті жазуым Маңырақ Кішкенетаудағы өзіміздің аз Меркіт баласына азғана болса да, ата тарихынан сауатты болсын деп жаздым. 1901 жылы Шәріп арқылы Қытай жеріндегі Ақбай Жәкеұлына беріп, сол арқылы сақталып, Қытайдағы мәдени зор төңкерісі кезінде, көне тарихқа қарсы болып, құрсау түскенде, бұл кітапты тау үңгіріне жасырған. Тауып алып, ықшамдап кирилицаға көшірген Қадыр Жақыпұлы.

Назар би Найман-Керей съезіне қатынасады

Съезде Керей елінде Мошқа деген әулие адам, бауыздалмаған малдың етін және аюды жейді екен. Өзі әулие адам не үшін жейді? Осы істі Кереймен көршілес отыратын Назар биге Арғын-Найман билері ауызекі ұғысуын тапсырады. Дәл сол кезде Мошқа әулие жаңа туып жатқан ақ тушаның лағына ен салғызбай, мынау серке болғанда жайлау үстінде Найманның биі Назар мені бір жұмыспен іздеп келеді. Соның қонақасысына бұйырған мал деп қоя беріпті. Айтқанындай төрт жылдан кейін Назар жайлау үстінде Мошқаның үйіне келеді. Айтқанындай ақ серкені қонақасысына сойып күтіп алады. Назар қона жатып, аттанарда съезде тапсырған бұйымтайын және уағында қолы тиіп келе алмағандығын айтады. Мошқа әулие аюды жегенім рас. Аю менің інімді жеді, мен ашумен аюды алып жедім. Мен әрқүні кеште қой қораны айналдырып сызып, екі рақат

намазын оқып, батасын жасап қоямын. Сол сызықтың ішінде өлген мал болса жеймін, сыртында өлсе жемеймін. Осы да арам бола ма? деп жауап беріпті. Назар би Мошқаның сөзіне риза болып жұмысын бітіріп қайтқан екен.

Самырат шежіресі

Халқымыздың ұлт тарихы мен ру шежіресі бір-бірімен тығыз байланып жататыны кім-кімге де мәлім. Қазақ тарихы дегеніміз ру-тайпалардан кұралып, қалыптасқан аумалы-төкпелі замандарды басынан кешіре отырып, заманымызға жеткен тарих. Қазіргі ұрпақтар мен қазақ халкын білгісі келетін кайраткерлер мен мамандардың кымбат байлығы. Тарих ғылымының бір тармағы саналатын шежіре белгісі халықтың, рудың шығу тегі мен тарихын білу. Қазақ шежіресі қазақ халкының ғасырлар бойғы жинақталған ұрпақтан-ұрпаққа жалғасқан тарихи шындығы. Шежіре білушілер көкірегіне жаттап, бүгінгі күнге жеткізді, сақтаушылар арқылы реттеліп жинақталып, өткені мен бүгінгісін тұрақтандыратын асыл қазынаға айналды. Ұлтымыз өзінің тарихын білу азаматтық борыш деп есептеген. Озық ойлы шежірелі қариялар ұрпақтарға ата шежіресін құлағына кұйып ата салтын, рулық ғұрып-өдетін білуін қадағалаған. Өз ұлтының абыройын, ар-намысын қорғауға жетектеп, тәрбиелеген. Орта жүздің бірі – он екі Керейдің ең кебі де мықтысы да Жантекей. Жантекейден Сүйінбай, Сүйіндік, Сүйіншөлі – үш ұл туған. Сүйіншөлінің үлкен ұлы Самырат батыр, Сәмәмбет, Құтты, Бөкеш, Тіліке, Баян алты ағайынды екен. Тапқан анасы Мешбет. Самырат батыр өмір сүрген заман жоңғар шапқыншылары қазақ даласына өктемдік жүргізіп, қазақ даласы қан сасыған ақтабан шұбырынды, алқакөл сұлама заман болғандықтан, Самырат батыр өмірінің көбі ел шетінде, жау бетінде болып, талай ұрыстарға қатынасып, халкын қорғап, өмірі ерлікпен өткені жайлы қыруар аңыздар бар. Керей елі бірнеше ғасыр Сыр бойын мекендеген. Аңыздарда Самырат батырдың зираты Сыр дариясының Қызылжар деген жерінде жерленгендігі айтылады. Керейдің Ителі атасының Көкбұлақ батыр екеуі бір қорғанда делінеді. Егер Самырат батыр мен Көкбұлақ батыр болмаса, Керей елі жоңғар соғысында кұрып кетер еді. Керейден жасақ кұрып, өлгенінше жоңғарменен соғысып, халкын қорғап қалған екен. Самырат 18 жасқа тола бастағаннан кейін батырлар қатарына өтіп, елдің қорғаны бола бастайды. Жайын жатқан елдің жылқысын айдап, адамын барымталаған дүрбіттер мен ұранқайлардың алдын тосып, бірнеше рет жаумен айқасып, жылқыны айырып, барымталаған адамдарын кұтқарып, ел алқауына ие болады. Атақ-абыройы өсіп, батыр атанады. Жоңғар шапқыншылары халықтың тынышын кетіріп, шапқыншылық жасай бергендіктен, Самырат Керей елінен жасақ кұрып, халкын қорғайды. Ел ынтымағын күшейтіп, дау-дамай, жер-жесір дауын бітіріп, адал билік жүргізеді. Елі өсіп Жантекейдің үлкен ордасына айналады. Осындай жаугершілік жылдардың бірінде бейғам жатқан Сүйінбай ауылының жылқысын қалмақтар айдап, інісі Тілекені барымталап өкетеді. Самырат батыр жасақтарымен жауды қуып кетеді. Осы кезде ең қалған ауылға бір жағынан келіп қалған дүрбіттер тұтқиыл шабуыл жасап, қарша бораған садақ оғының астында қалады. Самырат батыр жоқ, Сүйінбай екі қызы Дариға мен Бәтиманы ертіп, алты қанат ақ үйінің жабығын тіліп қойып, жауды садақпен үш жақтан атып, үйіне жолатпай тұрғанда, қалмақты қуып кеткен Самырат жауын жеңіп, малын, інісін кұтқарып келіп қалады. Жаудың ту сыртынан шабуылдап, жайратып ауылын аман алып қалады. Осыдан кейін Самрат ауылына қаракшылар баса алмайтын болыпты. Басына іс түскенде жауын жайратқан ұлын көрген Сүйінбай көзіне жас алып:

“Самратым жоқ болды,
Самамбетім кұт болды,
Кұтты, Бөкеш жас болды,
Төле сені кайтейін,
Қалың жау қаптап келгенде

Самратым ес болды” деген екен.

Самырат батырдың інісі Самамбет күт болды дейтіні Самамбеттің үш әйелінен 11 ұл туып, қазіргі таңда 25 рулы ел болып отыр. Самамбеттің үлкен әйелі Соксұрдан 3 ұл: Атамтай, Есенбай, Есентай. Ал тоқалы Тасбикеден: Ақша, Бөрте, Елбай, Қалбай, Қаржау, Сары 6 ұл, қосалқы әйелі Баданнан Есеғазы, Қазыбек туып, 11 Сәмәмбет атанған. Бадан бәйбішенің сабасына үйрек ұялап, сабасына жүзген деген аңыз бар. Күні бүгінге дейін 11 Самамбет үкіге табынады. Бүтін Жантекей Керейлерін Сары үкі Самамбет деп атап келеді. Ерте кезде руда Самамбет деп атап келген, кейін өте өсіп, ұсақ рулар көбейіп бөлініп кетті. Самырат атамыз өмір бойы жоңғармен соғысып сардар басы болып, 40 жастан асқанда Ұранқай қызы Үріммен некеленіп, Селеу бала туады. Селеуді нағашылары алып кетіп, балиғат жасына толмай қаза табады. Сол дәуірде Ұранқай, қара қалмақтар Жайықтың Қызылжартас бойында мекен етіпті. Самырат батыр інілері Самамбет Құтты Бөкештерден бала асырап алады. Мысалы Ескіркеп, Бөгенбайлар еді. Кейін Самырат ұрпақтарымен бірлікте Самырат руын қалыптастырды. Самырат батырдан 80 жыл кейін туған Самамбеттің немересі Түкібайда Самырат баласымыз деп келген. Самамбеттің бірге туған інілері Сіменбет, Құтты, Бөкеш ұрпақтары текті болып, Орта жүзде асқан сұлуға, мерген де, алып күштің иесі балуан да, атбегі, құсбегілер де осылардың ұрпақтарынан шыққан. Самырат батыр қолын бастап, Шекті деген ел ішінен жылқы алуға шыққан кезде, Жайық жағалауынан қара қалмақ жұрты ма жоқ Шекті елі ме ел көшкен, жау шапқан жұрттан бір жас бала тауып алады. Бұл баланы Самырат өзі алып, бұл бала бізге күт болар, деп жылқы алмай қайтқан екен. Бұл баланың атын Жайқынсу қойыпты. Ұзамай Ұранхай қызы Үрім бала көтеріп Көлбей туыпты. Самырат батыр қартайған кезінде әйелі Үрім өз төркіні Жайықтағы қарақалмақ елінен Бөркін деген қызды Көлбайға алып беріпті. Бұл дәуірде Көлбай Есіл өзенінің бойын мекен еткен. Көлбайдың әйелі Бөркін ұл тауып, атын Есіл қойыпты. Нағашы қалмақтар берген күміс жал жирен қасқа жылқы өсіп, дәурендеген екен. Есілден Айқара, Қалба, Қарға, Шағала туады. Айқара неше әйел алса да ұрпақ көрмейді, бір балаға зар болып жүргенде түс көреді. Түсінде бұл деген аңға мініп, Ертіс өзенін екі рет өткен екен. Не болса да керейдің батыр Жәнібегіне жорытады. Жәкең түсін жорып, Ертістен екі өткенің әйелің егіз ұл табады. Бірінің атын Бұланбай қой, Бұлан күшті аң ғой, қазақ еліне ұран болатын балуан болар. Бірінің атын Ертісбай қой, шалқыған бай болар депті. Аруақты батырдың айтқаны дәл келіп, егіз ұл туады. Алдыңғы туғанын Бұланбай қояды. Бұланбай жас кезінде ылғи құлын терісінен тайжақы қиетіндіктен Тайжақы балуан атаныпты. Қазірге дейін Керей елі арысқа түссе Бұланбайдың аруағын шақырады. Найман елінің бір үлкен асы болып, Жәнібек батырға Керей елінен жүйрік ат, балуан әкел деп тапсырады. Сол кезде балуан атанып жүрген 60 жігітті жинап, тай сойып, астауға тураған етті Жәнібек бірден шақырып асатады. Сонда 18 жасқа жаңа келген Бұланбай қос қолдап ет асатқанда қолымды сорып кете жаздады. Бұнда болмаған күш кімде болады депті. Сол жолы Бұланбай бас балуанды жеңіп алыпты. Үлкендер Бұланбайға бұрын қайратың болған ба деп сұрайды. Сонда ол жазғытұрымғы бүрлеген тобылғыны қолыммен қысқанда су тамшылаушы еді деген екен. Жәнібек батыр айтқандай Ертісбай асқан бай болып, қазіргі Зайсан ауданының Кендірлік өзенінің екі айрық басы Бұланбай, Ертісбай өзені деп күні бүгін айтылып келеді. Өзеннің басы жайлау, аяғы қыстау екен. Бұланбай қыстауында көтерген балуан тас күні бүтін түр деп айтылады. Бұланбай Ертісбай кесенесі де осы қыстауда екен. Бұланбайдан Бапы, Сапы, Тоты үш ұл туған. Бапыдан Албай, Самарқан туған. Албайдан Қуанжан, Назартай, Қапи туған. Қуанжаннан Сайрау, Сайлау, Серік, Еркін туған. Ал Самарқаннан Көбеген, Көпен туған. Ертісбайдан Мылтықбай. Мылтықбайдан Қызай, Мұзай. Қызайдан Салмақбай би болған. Бұланбай-Ертісбай ұрпақтары Зайсан ауданы мен Қытайдың Алтай аймағына қоныстанған. Атамыз Самырат керей қосынын бастап, жауын

женіп, бір ұлы тауды бөктерлеп, келе жатқан кезде, алдындағы қара таудан будақтаған түтін көріп, көшкен елме, көрініс берген жау ма деп, түтін шыққан жерге қолын бастап, таяп барып, елші салып көрсе, от жаққан бір әйел болып шығады. Бұл әйелдің елін қара қалмақ шауып жатқанда аршаның арасына тығылып қалып, бөктерлеп келе жатқан қара нарды көріп, от жағып белгі бергенін айтады. Аты Иләйім қыпшақ қызы екен. Сонда Самырат батыр: қарағым мынау жаугершілік заман, менің мына 40 батырымның ішінен біреуінің етегінен ұста. Мен саған ие боламын дейді. Сонда әйел бұл қамқорлығыңызға рахмет, сарбаздарыңыздың басын кемітпеймін. Бір тілегім орындалар, өзіңізбен некеленсем дейді. Сонда Самырат бұл тілегің орынды. Бірақ мен пайғамбар жасына келдім. Жас өмірің зая болмай ма дегенде, әйел жоқ сізге жаным аманат, сізбен бірге болсам армансыз болар едім депті. Самырат батыр әлгі әйелмен неке құрып, көп ұзамай жүкті болып, ер бала туады. Баланың атын Ләйім жеңгей өзі қояды. Мен жаудан аман қалып, Қаратаудың басында жалғыз тұрғанымда алыстан қара көрдім. Сол көрген қара нар маған бақ болды. Баланың аты Қаракөрген болсын дейді. Қаракөрген ер жетіп, 7 жасында жебе тартып, ағаш басындағы тиынды су түбіндегі құндызды атып, 15 жаста өкесіне еріп, жауға шыққан. Асқан мерген болғандықтан Қарамерген атанып кеткен. Қазіргі кезде 4 Самыраттың бірі Қарамерген руы болып отыр. Қарамергенен Жантен, Төлен, Байтемір, Байтек. Жантеннен Қойшы, Тайшы, Сапыр. Сапырдан Бейсенбай, Бейсекей, Текей, Ақжан. Бейсенбайдан Әндіреш ұста. Одан Сағдолла, Мұстақи, Запыш. Төленнен Қалжан, Саптаяқ, Итаяқ. Қалжаннан Бұғыбай, Бұлғынбай, Атғынбай. Бұлғынбайдан Бекбай болыс. Бекбайдан Түсіп, Қали, Мұқан, Көкей, Рахат, Жұбайхан. Саптаяқтан Алыпбай, Жұлыпбай. Алыпбайдан Жұмық. Жұмықтан Қорғаш, Оңғарбай, Оралхан. Қорғаштан Қыйлым. Қыйлымнан Әділбек, Ақылбек. Оңғарбайдан Жеңіс, Айдын, Айбын, Ардақ, Бақыт. Самырат атамыздан үшінші жары Маруадан Жанбай, Тойтық. Жанбай Самырат атамыздың 61 жасында көрген баласы. Бағым жанды деп атын Жанбай қойыпты. Баланы бесікке салғанда қазақ жолын бұзып, қызылшақа баланың тұсауын қыларқанмен тұсауын қиыпты. Атамыздың кенже баласы Тойтық Самыраттың 71 жасында туылған. Керей Сыр бойынан ауған кезі екен. Керейдің бір шаңырағы болған Қойлаудың немересі Көкбұлақ батыр (Ителі) бес ұлының кенжесі Ахметқали деген адам үлкен той жасапты. Сол тойда Тойтық туып, атын Тойдық қойған. Кейін аяғы кемтар болып, Тойтық атанып кетеді. Осы тойда қалмақтар елді шауып, Ахметқалидың ағасы Ахметәлі деген адам туған баланы өз ауылы Ақтас-Сырға деген жерге апарып тыққан екен. Сол соғыста керей батырлары тізе қосып, қарсы тұрып, халықты қорғап қалған. Соғыста Көкбұлақ батыр қаза болып, Сыр бойының Қызылжар деген жеріне жерленген екен. Самырат батыр 90 жасқа келіп, Қалба тауында қайтыс болып, сүйегін, Сыр бойындағы Көкбұлақ батырдың зиратына апарып жерлеген. Орта жүз елін шақырып ас берген делінеді. Жанбай атамыздан тарағандар Айдабол, Айдар, Мамық, Бөтей, Оймақ деген қыз болған. Оймақты қырғыз елінің азаматы Исақан Махсұтқа ұзатыпты. Қырғыз елінің Қошар деген қаласында тұратын. Ата Жанбайдың кенжесі Бөтей. Бөтейдің үлкен әйелінен Қайсар, Мошқа (әулие). Кіші әйелінен Керімбай. Қайсардан Жұмажан би туған. Жұмажанның екі әйелінен 12 ұл туады. Үлкен әйелінен 7 ұл. Рахман, Өсембай, Тақыр, Қали, Бекбай, Төлен, Өсен. Жұмажанның кіші әйелінен 5 ұл. Кітапбай, Сартбай, Есенқұл, Байқал, Мұса молла. Самырат атамыздың 3 әйелінен туған Көлбай, Қарамерген, Жанбай, Тойтық қазіргі таңда 4 Самырат ел болып, Қытай жерінің Алтай-Тарбағатай аймақтарына қоныстанған. Бір бөлімі ШҚО Зайсан ауданының Кендірлік бойында есіп-өніп келеді. Самырат елінен әйгілі адамдар көп шыққан. Бұланбай Көлбайұлы, 1765 жылы туылып, 1850 жылы 85 жасында дүниеден өткен. Алты арысқа аты шыққан, жауырыны жерге тимеген әйгілі балуан. Керей елі жауға шапса Жәнібек батырдың аруағын шақырады. Атқа шапса Шақабай батырдың аруағын, ал балуан арысқа түссе Бұланбай балуанның аруағын шақырады. Бұланбайдың немересі болып

келетін Байғозы Талжанұлы 1865 жылы Зайсан өңірінде дүниеге келіп, 1933 жылы қайтыс болған. Зираты Сауыр тауының Бестерек деген жеріне жерленген, тас қорғаны бар. Арқадағы Құдалкелді деген бидің асы болады. Асқа сауын айтқан кезде Найманның атақты балуаны Төлендімен күресуге Керейден арнаулы балуан әкелуге тапсырады. Керей билері ақылдасып, балуан көп шыққан Самырат руынан баруын ұйғарады. Самырат елі ақылдаса келіп, 18 жасқа жаңа шыққан Байғозыны ұйғарады. Уақыт тығыз болып, балуанның аяғына киетін етік табылмай, тіктіруге мөтқапы болып, сасқалақтайды. Сонда топ ортасынан біреу бұның аяғына сыйса Айпара бөйбішенің қыстық мәсісі дәл келер деген соң Айпараның мәсісін алып, кигізгенде, қоңылтаяқ аяғына зорға сиыпты. Сол сапарында орта жүздің атақты балуаны Төлендіні жығып, атағы орта жүзге тараған екен. Осыдан бірнеше жыл өткен соң Қытайдың Тарбағатай аймағы Қобықсары ауданындағы мұңғыл билеушісі Шың-уаң келін түсіріп, той жасапты. Екі аймақты тойға шақырады. Осы тойда мұңғылдың бас балуаны Бадынжаппен күресіп, жығып, бас балуан атағын алады. Сол тойда Қазыбек Ташығұлдың кер биесі бөйгеден келіп, қазақ елі үлкен абыройға кенеледі. Омари Жүндібайұлы 1888 жылы Қазақстанның Зайсан ауданы Кендірлік бойында дүниеге келген. Алып күштің иесі ғана емес, он саусағынан өнер тамған алтын ұстаған ұста, өрмешілік, ағашшылықпен қоса домбырашы, айтыс ақыны, өнердің бәрін меңгерген, нағыз сегіз қырлы азамат екен. 1913 жылы бүтін Шыңжан өлкесінен танылған Жеңісқан гүңнің асы болады. Алтайдың Көксаз деген жеріне жүздің үстінде үй тігіп, Шыңжаңдағы мұңғыл, хансу, ойғыр, сібе солаң сияқты басқада ұлттардан асқа шақырады. Бас балуан мен бөйгеге 40 тайлақтың құнына тура келетін жүлде беретінін естіген, сол кездегі Шыңжаңның билеушісі Яң Ши Сай жедел даярланып, ұлты солаң, ішкі өлкеден тәрбие алған Шойынқара деп аталатын балуанын, шет мемлекеттен әкелген қара арғымағын асқа апаруға даярлайды. Бұл хабарды естіген Жантекей елі ел намысын жібермеуді ойлап, сол кезде Қазақстанда қалған Керейлерді бодан Керей деп атайды екен. Тағыда Бұланбай, Байғозы шыққан Самырат ауылынан бас балуанға адам іздейді. Сонда бас балуан Омарида Шойынқарамен күресуге ұйғарады. Сол кезде Омари Найманның атақты балуаны Мұстафаны, Ителінің балуаны Оразханды жығып, көзге түскен еді. Бұл жолыда Омари Шойынқараны жығып, бас балуан атағын алады. Ат бөйгесінде Зайсаннан келген Құнбай қоңыр 300 аттың алдында келіп, үлкен абыройға бөленеді. Бұған ызаланған Яң Ши Сай шыдамай: «Омари менің балуанымның басынан неге аттайды, бұл бізді қорлағандық!» – деп қиғылық салады. Сол жерде бастан-аяқ өз көздерімен көріп отырған Совет одағының Алтайдағы консулдығының адамдары араға түсіп, тоқтатады. Яң Ши Сайдың Шойынқара балуанын жыққан Омаридың атағы бүтін Шыңжаңға таралады. Балуанның тұқым қуалайтын ғажайып ерекшелігі болатыны рас. Бұланбайдың Таңатар деген баласы да. Таңатардың баласы Талжан да балуан болған. Талжаннан туған Байғозы, Нарғозы ағайынды алыптар еді. Бірақ Нарғозы ерте қайтыс болған, ұрпақтары бар. Омари балуанның туган ағасы Сақари да Керейдің атақты балуаны болған. Омаридың қазіргі ұрпағы 1990- жылдарда тау шаңғысынан Қытай мемлекеті бойынша біріншілікті алған, қазір Алтайда тұрады. Бұланбай, Байғозы. Омари дәуірінде жұңғарлар жеңіліп, халық тынышталған кез болғандықтан балуандықпен ғана өткен. Балуан-батыр егіз дегендей, жоңғар соғысы кезінде Самырат ұрпағынан Ызғұтты, Жолқұтты деген ағайынды батыр болған. Қонысбай, Тасболат деген батырлар шыққан. Орта жүзге аты әйгілі ақын Көтбай Көшкіншіұлы Самыраттың Тойтық атасынан. 1835 жылы Зайсанның Кендірлігі бойында дүниеге келіп, 1905 жылы мекенінде дүниеден өткен. Зираты Кендірлік бойында. Айтыс ақыны, зор дауысты әнші болып, халық жүрегін ұялап, бүгінге жетіп отыр. Мошқа әулие Самыраттың Жанбай ауылынан. 1680 жылдар туылып, 1780 жылы қайтыс болған. Жүз жас жасаған адам. Әулиенің болашақты болжаған болжамдары дұрыс келген. Мысалы: «Белдеусізден үй болады, белгісізден би болады. Сиыр пұл болады, әйел

би болады. Келіп төріне шығады, итің төбеңде жүреді.» деген тәмсілдері халық аузынан таралып, бүгінгіге жеткен. Мошқаның бейіті Кендірлік өзенінің тау ішінде. Сол жерді жергілікті халық Мошқа деп атайды екен. Мошқаның ұрпақтары Қытай жерінде. Самыраттың Қарамерген ауылынан көптеген зергерлер шыққан. Қара темірді камырша илеген, алтын ұстаған Әндіреш Бейсембайұлы, Жұмық Алыпбайұлы, Қыйлым Қорғашұлы күні бүгін ата кәсібін жалғастырып келеді. Самрат батырдан қалған бес түрлі мұра: бұғы терісінен өрілген қамшы, қылыш, күміс белбеу, кісе сияқты кезінде пайдаланған мұра Самыраттың кенже баласы Тойтықта қалып, Өтей, Қонысбайдан Тасболат батырға, ең ақырында Баймолда 107 жасқа келіп, 1966 жылы қайтыс болғанда, Баймолдамен бірге көмілген. Көметін себебі Қытай жерінде мәдениет күресі деген аласапыран қозғалыс болып, көнені жоғалтамыз деп, үгіт жүргізген. Сол кезде зиратқа көміп тастаған. Қазір Самырат мұрасы Қытай жерінің Тарбағатай аймағы Толы ауданының Жұмабай деген жеріндегі Баймолда зиратында көмулі жатыр. Шежіреші Мұса молла Жұмажанұлы 1870 жылдарда туылып, 1950 жылдар ішінде дүниеден өткен. Жұмажан бидің екі әйелінен туған он екі ұлдің ең кенжесі екен. Жас күнінен зерек, талапкер болған Мұса молла үнемі Керей тарихын жатқа айтатын тарихшы еді. Жұмажан бұл тарихты XVI ғасырды жасаған Қазыбек Тауасар биден басталып, Тауасар баласы Қопадан, Шөнеке, Сәлім қариялар арқылы Мұса моллаға жетіп, Мұса молла қағаз бетіне түсіріп, бізге жеткізген. Ал Самырат руы анық және дұрыс жазылған. Самыраттың өмір сүрген кезі, бастан өткен оқиғалары, ұрпақтары Мұса молла арқылы дұрыс жазылып, толық жазылған. Мұса молла 1930 жылдар ішінде Қытай жерінің Көктоғай ауданындағы ғұлама қажы Ақыт Ұлымжұлыменен жолығып, Керей шежіресін айтып берген деген дерек бар. Мұса молланың зираты Сауыр тауының бөктері, өз қыстауының аяғы Тасбастау деген жерге қойылған. Зираты күні бүгін бар. Мұса молладан жеті ұл болған. Ұрпақтары Қытай жерінің Жеменей ауданында өсіп-өніп, ұрпақ жалғап келеді.

Сауыр-Сайхан деректері

200 жылға созылған қазақ-жоңғар соғысы шешім таппай екі жағы да үлкен шығынға ұшырап отырды. Соғыс себебі жер таласы еді. Мал шаруашылығымен шұғылданып келген қазақ пен мұңғыл ұлты жаз жайлау, қыс қыстау құнарлы жайылым, жылы қоныс іздегендіктен үздіксіз таласып, ұзақ жауласып келді. Жәңгір мен Әз-Тәуке ханның тұсында жоңғарларға бірнеше рет соққы беріп, халқын аман алып қалса да, 1718 жылы Тәуке хан қайтыс болып, хандық таққа өзінің ұлы Болат отырады. Болат ханның заманында қазақ халқына жік түсіп, үш жүзге бөлініп, жүздердегі кіші хандар үлкен ханға бойұсынбай, даралана бастады. Арты-артынан туылған жаратылыстық апатқа ілесе жоңғарлар күшейіп, қазақ даласына арты-артынан шапқыншылық, талан-таражлық жасап тұрды. 1723 жылы көктемде жүнғар ханы Себан Рабтан қазақ даласына 80 мың жасақ аттандырып, тұтқиыл шабуыл жасады. Қазақ халқы үш жүзге бөлініп, үш хандық құрып, берекесіздік ел түбіне жеткендіктен, қазақ жүздері мен рулары жасақ құрып, қарсы тұра алмай, жоңғарлар жорығы 1728 жылға дейін жалғасып, қазақтың кей рулары тұқым қалмай құрып кетті. Әсіресе ұлы жүз бен орта жүз қатты қанды қырғынға ұшырады. Бұл қырғын тарихта «Ақтабан шұбырынды, алқакөл сұлама» деп аталады. Орта жүзге тәуелді Керей елі де атамекені Алтай, Сауыр, Тарбағатай, Еренқабырға тауларынан ығып, Сыр өзені бойына барып, тиянақтады. Татардың бір тарихшысы айтқан екен: «Сырдың балығы мен камысы болмаса, қазақтан тұқым қалмайтын еді» деп. Керей елі бірнеше жыл мекен етіп орнықса да, жоңғарлар бұл жерге де үздіксіз шапқыншылық жасай бергендіктен Қарағанды, Ордың қарағашы, Бақанас, Көксала, Шыңғыс тауын бірнеше жыл көшіп-қонып, мекендеп, Қалба тауына тиянақтайды.

Абылай хан 1736 қазақ халқына хан болып, қазақ елі күшейіп, жоңғарларды ығыстыра бастады. Жәнібек батыр Абылай ханның оң тізесінен орын алып, туын тігіп, жасағын құрып, өсіп-өркендей бастады. 1757 жылы Шин патшалығы жоңғар феодалдарын түбегейлі жеңді. Жәнібек қол бастаса аруақты батыр, ел басқарса әділ

би болып, Керей елінің ұйытқысына айналды. Жәнібек батырдың Алтай-Сауыр, Тарбағатай, Еренқабырға қатарлы кіндік кесіп, кір жуған байырғы мекенге елінің іргесін қайта жайып, күлін төгу, өз арманы еді. 1757 жылы Керей елінің алды Сауыр-Сайқан, Тарбағатай тауларына Жәнібектің орналастыруымен келе бастады. Меркіт елі Маңырақ, Кішкенетауға қоныстанса, Жантекейлер Кендірлік езені, Ақсиыр бойына келіп, қоныс алды. Жастабандар Алыбай-Боқан, Сартоқай даласына қоныстанып, ірге тепті. 1755 жылы Кендірлік бойына тығыз орналасқан Жантекей елі ішінде ағайын ара сыйыспастық болып, Сәлембет атасының Барқы, Түкібай, Самырат, Жамбай ауылдарының бір бөлімі Сауыр тауының Мұзтау бөктеріне барып қоныстаныпты. Барқы елінен Топан, Байбура, Қодар, Қисық ауылдары, Жамбай ауылдарынан Сәрсекке, Жұмажан, Отей, Майлыбай ауылы, Түкібай, Тастемір ауылдарынан Сарымұстафа, Ершіке, Сәмеке, Қали ауылдары көшіп келген. Бұл жер 40 жыл шамасында ен тұрған жер екен. Торғауыттың негізгі елі Сауыр тауының күнгеі бетін, қазіргі Қобық ауданында болып, Мұзтау бөктеріндегі қыстауға, арғы беттегі орда билерінің ақпан-қаңтар айларында жылқы отарлатып қайтады екен. Сауыр тауын бұрын мекен еткен Торғауыт елінен Ұранхай, Соян, Орсак, Қарсақ аталарынан аз ауыл бар екен. Долан-дархан, Шарғын, Байынкөлшік, Тошын, Жырғалтай, Шеге деген мұңғылдар мекен етіпті. Көшіп барған Барқы, Түкібай ауылдары бірнеше жыл ішінде қатты байып кетіпті. Ынтымақтары да өте жақсы екен. Сол кезде 100 жасқа келген Самырат Мошқа әулие Керей елінің биі меркіт Әлмәмбет ұлы Бесік биді шақырып: «Сауыр жеріне көшіп барған елдің ауқаттанып кеткенін, Сауыр жері малға жайлы, салқын, өте құнарлы қоныс екенін, Зайсан жақсы болғанымен, өрісін мынау қаптап келе жатқан Арғын-Найман елі анау симай жатқан, түбі бұл жер бізге мекен болмайды, мұңғылдан жер сұрап ал» - деген екен. Бесік атамыз әулие сөзін жерге тастамай, ақыры Сауыр жеріне ақжол алып, жер шалып қайтқан. Бесік би Сауырға келіп, Торғауытқа жиен Наркісі Бүркітбайұлын мұңғылдарға жіберген. Наркісі Ителі руынан еді, мұңғылша тіл білетін. Торғауыт билеріне: «Керей елі сіздерге аман-сәлем жасағалы жатыр. Меркіттің биі Бесік келмекші» - деп рұқсат сұрайды. Бесіктің келуінен хабар тартқан Торғауыт руының билері келуін қарсы алатындығын білдіреді. Бесік би Сауырдағы ауқатты, бай адамдармен ақылдасып, үйірлі жылқы, ақсарбас қой, ақ жамбы, жүйрік ат, төрт аяғынан топырағы үшқан жорға даярлайды. Ителі Ақтоғанақ байдан үш қысырақ, Сәрсекеден үш қысырақ, Тыныбек, Жамбай, Наркісі ауылынан үш жүз бас қысырақ, Барқы, Түкібай елінен бес жүз бас ақсарбас қой айдап, Байынкөлшік деген мұңғылға бір кигіз үй жасатып, ақ нарын қоса беріп, осы Қара Сауырды қаратып алған екен. Осы жолы Торғауыт билері Бесік атамызға елік мүйізінен ойып жасалған мөр беріп, түйе табанындай қатира ұстатып, Сауыр жонынан Сауыр түмсығы Үліңгірге дейін, аяғы Ертіс өзені, батысы Сартоғай өзені (қазіргі көне Жеменей), аяғы Бүркеу, Шашақтыға дейін таңба басып, қағаз беріпті. Осыдан бастап, Қара Сауыр ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып, Сауыр Керейіне құтты қоныс болды. «Берерін беріп, Бесік алған Сауыр» атаныпты. 1777 жылдан бастап, Бесік атанын және Меркіт Шағыр атанын Құлан Жылқайдарұлы бастап келген ел саны 35 мың түтін. Оның ішінде Құлан Жылқайдарұлы әкелген Шағыр атасынан 187 түтін, қалғаны Жантекей ауылы, Қазыбек ауылынан Қолдас, Күде рулары молырақ екен. Есағасы ауылдары Шалшықай, Мұқыртай жағына қоныс алыпты. Қалба тауынан көшкен кезде Алтайды бөктерлей көшкен Жәдік шұбарайғыр, қарақас, молқы, шақабай, Найман елінен қаратай, жарболды ауылдары, Манырақ Сауыр тауын бөктерлей жылжыған жантекей, меркіт, жастабан сарбас, ителі, ботақара ауылдары екен. Бесік Тостыдағы қазіргі Қойтас Меркіт отырған иемденіп, қыстау салған. Серенқарағай, Сарымсақты жайлауы Бесік дарасы атаныпты. Бұрын бұл жерді торғауыттар Жебеті деп атаған. Бертін Меркіт Қарағай ауылы қоныстанып, күні бүгін Қойтас меркіт атанып келеді. Кішітостының басындағы Жәнісхан күннің зираты, бұрыш тұңғыш Бесік би қойылған. Осы жерде бұрын зират жоқ екен. Кейін бұл жерге Жылқыайдар Құланұлы қойылыпты. 1807 жылы Торғай Жылқайдарұлы жерленген. 1912 жылы Жәнісхан қойылған. Бесік көп жасаған адам екен. Бесіктің ұлы

Менлі жастай қайтыс болып. Менілінің үлкен әйелінен Сақау. Екінші әйелінен Өтеп, Қалымбет. Төлеміс, Жарас туыпты. Менлі өлген соң Бесіктің тәрбиесінде жеткен. Сауыр жеріне Өтей Қалымбетті алып келіп қоныстандырған. Жарас, Төлеміс Зайсанда қалып кейін келген. 1836 жылы Төлеміс атаның Боздақ ұлдарының жарымы мен Сандық ауылы келіп қоныстанған. 1883 жылға дейін шекара ашық болғандықтан, екі жаққа көшіп-қонып жүре берген. 1883 жылы Жүнге-Ресей шекарасын бөлгенде, қай жағында отыру әркімнің өз еркінде болғандықтан, Жәке Қойтанұлының бастуында 1200 жанұя Сауырға келіп, Ластыға орналасқан. Келген жанұя саны мыналар: Меркіт 177 жанұя, Түкібай 130 жанұя, Самырат 101 жанұя, Ботақар 122 жанұя, Жастабан 80 жанұя, Ителі 120 жанұя, Итемген 129 жанұя, Шеруші 12 жанұя, Жәдік 100 жанұя, өзбек-сарт 8 жанұя.

Керей елі Азияның көп жерін аралап, ең ақырында Сауыр тауына тиянақтап, Сауыр Керейі болып қалыптасты.

Соқа ханым көші

Құлсарының бір баласы Таздың ұрпағынан 7 шаңырақ 1755 жылы Бақанас бойынан ауып көшіп, Сайханның Кендірлік бойынан қоныс алыпты. Сол дәуірде Құлсары ауылы Шыңғыс тауы Бақанас бойында еді. Бірнеше некелі болған Таз атамыздың Кіші әйелі Соқа қалмақ қызы еді. Соқа ханымнан туған 7 ұрпақ: Сілеусін, Далабай, Дарханбай, Қапшағай, Қоянбай, Құнанбай, Орысбай Ластының орта бөлігінен қоныс алыпты. Сол дәуірде Ласты өзенін Сарсеке бұлағы деп атаған. Таздың кіші әйелі Соқа өте айлакер, алымды, болашаққа көз жіберетін адам екен. Көтбай ақынның Соқа ханым туралы жырлаған мына өлеңінен ұғуға болады:

Бие байлап Таз атам көр салуда, Сауырға ерте келген Құлсарыда, Атамыздың кіші әйелі Соқа ханым, Ерте тұрып биікке көз салуда.

Таз атамыздың арғы тегі Меркіт Әлмембеттен Көкше, Көкшеден Шағала, Шағаладан Аққұс, Аққұстан Құлсары, кенже баласы еді. Құлсары егіздің сыңары болатын. Бір сыңары Сарыағаш балиғат жасына толғанда, тіл тиіп, қаза болған. Құлсары батыр 16-ғасырдың басында жасаған адам. Халыққа жағымды, Меркіт елінің ақыл айтар ел иесі, сал-сері, құсбегі болып, қарсы шыққан жауына жасыш болып түсетін, Керей елін қорғап қалған батырларының бірі болған. Көп некелі болып, Құлсары руын қалыптастырған. Құлсарыдан Жақсыбай, Жақыпбек, Өтебай, Сырбай, Таз туып, әрқайсысы бір тайпа ел болды. Таз атамыздың ұлы Қапшағай 1756 жылы көшіп келіп, қазіргі кеден тұрған жерге қоныстаныпты. Сол дәуірде сол жерді Сартоғай өзені деп атаған. Осы жерге қоныстанып, бекет ашқан. Сол дәуірде Жастабан, Ителі. Сарбас рулары келе бастаған кезі екен. Бекет ашу себебі жібек жолының бір тармағы Үрімжіден Қобыққа, Қостолағайдан Қарақайты кезенінен Жалауасты басып, Қасқажолмен Ластыны кесіп, Қапшағай бекеті арқылы Зайсанға өткен. Енді бір жолы Ішкі өлке Мұңғылияны. Тайкешкен арқылы Алтайды бектерлеп, Шіңгіл өзенінің сыртымен Буырылтоғайдың Қызылкеріш, Өртең жолыменен Сауырды бөктерлеп, Зайсан арқылы Семейге өтіп кететін керуен жолы еді. Қапшағай қазіргі кеден орынына 1756 жылы тұңғыш құрылыс салған адам. Жеменей тағанына егін салып, Ертістен, Зайсан көлінен балық әкеліп, бекетті қамдап тұрған. Қазіргі Шарықты сол кезде Шарғын деген торғауыт екен. Қазақтар кейін Шарықты атандырған. Шарғын, Байынкөлшік ағайынды адамдар еді. Бошын, Көлен ұрпақтары болатын. Қапшағай осы мұңғылдармен тамыр болып, баласы Майлыбайға Шарғынның қызын алып беріп, құда болады. Содан бастап, мұңғылдар әкесінің аты Қапшағай, баласының аты Майлыбай болғандықтан, бекеттің аты Қапшағай, Майлыбай бекеті деп жүріп, Майқапшағай атанып кетіпті.

Шарғын өте бай болған, мың қой, 500 жабайы қодас баққан. Осы Майғапшағайда жатады екен. Кейін шарғын Қобыққа көшіп кетіп, күйеу баласы Майлабай ие болған. Майлыбайда қодас бағып байыған. Қапшағайдан Майлыбай, Өркенбай, Қайрақбай, Қоянбай атамыз Жарлығаптан қоныс алып, мекендепті. Жарлығап Жантекейдің ішіндегі кіші атасы Жарлығап руы мекендегендіктен

Жарлығап тауы атанған. Қоянбай Жарылғап руымен құдандалы еді. Қазіргі Қарасу торғауыт Қарасуы деп аталатын. Қоянбай сол Қарасуға арпа-тары салып, кейін мұнғылдар Қобыққа көшіп, Қоянбай ие болып, Қарасудың жазығы Қоянбай атануы осыдан екен. Құнанбай ұлы Сауырбайдан Шылымбай, Қылыбай туып Ластының Дөнши, Шығантал аралын мекен етіп, Қаражартас, Үкітас бойынан су жолын алып, өзеннің Акколат күзеулігіне тоған қазып, егін салған. Қазір бұл жер Аршалы аталып кеткен. Шылымбайды жеңгелері Шымылдық деп атап, қазіргі Аршалыдағы Шымылдық жер аты, сол Шылымбай атымен Шымылдық атанған. Салқынбайдың руы Ителі еді. Қылыбайдың туған жиені болғандықтан, осы Салқынбай сазына ие болып, кейін қайтыс болғанда, сол жерге жерлеп, күні бүгін Салқынбай атанып келеді. Құлсары ауылдары Барқы Түкібай елі Ластының орта бөлімі Үкітас түбінен, қазіргі Күнгейқораны сол кезде Үкітас деп атаған. 1777 жылы дөңбектен (қарағайдан) бірнеше бөлмелі мектеп салғызып, Сәби, Сәбимолла деген адамдар бала оқытқан. Кейін Ташкенттен Төбе деген адам оқып келіп, оқытушы болған. Үлкен ғұлама, қари адам еді. Таздың жеті ұлының өскен бір ауылы Балғай көп ұрпақ көрген. Соның бірі Қареке Балғайұлы. Қарекеден Баймолла. Шыңжаңдағы тұңғыш ағартушы Баймолла. 1912 жылы қазақтан тұңғыш Юань Чикайды сайлауға Баймолла Қарекеұлы Бейжіңге өкіл болып барған. Тұңғыш Бейжіңнен ханзуша оқыған осы Баймолла еді. Өмірінің ақырына дейін Шыңжаң халқы үшін аянбай қызмет істеп келген Баймолла, осы Таз атасының шөбересі еді. 1933 жылы айтылған халық ауызындағы мына өлең:

Алтайдан Әз келді,
Үрімжіден Таз келді,
Аспаннан Бұрхан түсті,
Жерден шұрқан шықты,
Қисық ауыз Мұқаш бұрды,

Кұдай төбеден ұрды, – деп айтылатын тарихи оқиғадағы Үрімжіден Таз келді деп Баймолланың руын айтып отыр. Түсінбеген адамдар Баймолланың басы таз болуы керек деп жорамалдайды. Олай емес Баймолланың руы Құлсары ішінде Таз атасы. Міне бұл Таз атасының көбі 1933 жылы Сауырдан Баймолланың бастауымен Манас ауданының Тасырқай деген жеріне ауып, көшкен. Көшкен жанұя саны 170 түгін екен. Баймолланың туған-туыстары, өзінен тараған балалары, сол Манас ауданының Тасырқай ауылында ұрпақ жалғап келе жатыр.

Баян қамшыгер

... төріндегі Жарлығап тауы Жантекейдін кіші атасы Жарлығап руы ұзын уақыт мекен етекендіктен, Жарлығап тауы атанып кеткен. 1777 жылы Құлан Жылқайдарұлының бастауында Сауырға келген ауыл екен. Жарылғаптың Әбу, Қаратай, Бөкібай, Кесікбай ауылдары болыпты. Жарылғаптың Қызыласуын бұрын Әбудің Қызыласу деп атаған. Қазіргі Бөкібай құмы, Қаратай қабағы, сол Жарылғап адамдары еді. Баян қамшыгер де Жарлығап руынан еді. Құлсары ауылының туған жиені болатын. Баян Жарылғап Құлсары байларының жылқысын Елікбай құмында, Майлыбай күзеулігінде бағып жатқанда, жылқы ішінде жаңа туған құлынның жанында сілегей, келі басты, ұзындығы 24 кез айдаһар жыланға кез болады. Баян қамшыгерге атылып, атының астынан өтіп кетеді. Айдаһарды желкесіне жеткізе алты таспалы қамшамен ұрып тастағанда, жыланның тостағандай көзі ағып түскен. Желке тамыры қиылып, жер қапқан екен. Содан бастап Баян қамшыгер аты шығып, халық сеніміне ие болыпты. Баян қамшыгер тұсында Жарылғап елі мен Құлсары ауылдарына ешкім бата алмаған. Алтай-Сауыр көлеміндегі торғауыт пен ұранхай ауылдары Жарылғап елінің мал басына тимеген.

Баян қамшыгер 1789 жылы қараша айында қос тігіп, мына Жәмидің Көксін тауына жалғасқан, Үліңгір көлі жағасына барып, балық аулап, сере сатып жүріпті. Түнгі қонақасыда Баянмен бірге барған торғауыт Тошыннің інісі Селгін бірге тамақ ішіп, қонуға шақырады. Бірге тамақ ішіп отырған Селгін ақбауыр шеміршегіне

(балықтың басындағы улы зат) тап болып, қаза табады. Селгіннің өлімін Баян ерден көріп, торғауыт елі, ағасы Тошын, Баян ер Жарылғап Қызыл асуында Аюбайдың үйінде жатқанда, Тошын қол жинап келіп, Баянды ұстап өлтірген екен. Жарылғап елі Баянның сүйегін алмай, сол өлтірген торғауыттар жерлепті. Арғы беттегі торғауыттардың би-болыстарына Керей елі арызданып, ердің құны 200 жылқы, ақ жамбы, ақ нар беруге, болмаса қанға-қан алуға талап білдіреді. Торғауыт билері «200 жылқы бермейміз» деп 50 адам бастап, Дамша дарғы бастаған, Ұтынасын асуын асып, Баян ердің басын алған Тошын торғауытты, Далынқайшыда отыратын Сан деген торғауыт ауылынан тауып, Дамша дарғын Тошынның басын алған екен. Баянның басын алған Тошын бір жылға жетпей, сол Тошын өзі қазған Баянның орына өзі де қоса түскен. Екеуі бір обаға қойылған. Қызыласудың күнбатыс жағы, Қызылтүмсықтың астыңғы жақ, күңгей адырына қойылған. Қазіргі ақындар айтысын өткізетін орында оба бар. Баян қамшыгер осылай дүниеден өткен екен.

Тәтікештің кесенесі

Тәтікеш Жантекей Сүйінбай Самембет атасының Түкібай руынан болып, бір шаңырақтан қалған жалғыз ұрпақ еді. Жас шамасы Сауыр Керейінде сол дәуірде ең көп жасаған адам екен. Әйел адам ішінде көп кезіге бермейтін 122 жасқа келген дейді. Тіпті Сүйінбай ұрпағы ішінде осы адамнан көп жасаған ешкім болмаған. Тәтікеш 1798 жылы тамыз айының 15 жаңасында өз мекені Сауыр жайлауында қайтыс болып, Сауырдағы Жантекей елі, Тәтікештің өз қыстауы Қарбасқан Жолсай бойына жерлеп, кесенесін тұрғызған екен. Сол жер Тәтікеш жалы, Тәтікеш қыстауы атанып келеді. Тәтікеш бейіті әлі бар. Зират тұрғызғанда төрт бұрышына қарағай орнатып, соған тіреп зират жинаған екен. Кейін ағаш сынып, оба болып үйіліп қалған. Тәтікеш төрт түлік малы өскен, өте бай болған дейді. Қайтыс болған соң артында қалған қалың малын Барқы Түкібай елі бөліп алып, артқы жұмысын мал-мүлкін, қоныс-жерін Жантекей елі иемденген. Тәтікештің өзінде ұрпақ болмаған, неке құрмаған. Бұл адамның ерекше бір жаратылыстық белгісі болған делінеді. Тәтікештің бес саусағы арасында қаз саусағы сияқты жарғақ болған. Дене тұлғасы алып ердің тұлғасындай, екі жарым кез болған дейді. Тәтікеш қыстаулығы қазіргі Октябрь ауылдық малшылық үйіне қарайды.

Қыз бейіті

Дархан жазығындағы қыз бейіті 1799 жылы қазақ-торғауыт жер таласында торғауыттар өлтірген Күлөнда қыз Жантекей Сүйімбай кіші атасы Барқы ауылынан еді. Күлөнданың туған ағасы жалғыз көз Жәкулә деген адам, бір көзі кем болып, жалғыз көз Жәкулә атаныпты. Торғауыттар мен Түкібай Барқы арасында жер дауы болып, Жәкулә мал бағып жүргенде Долан найзалап өлтіріп кетіпті. Қазіргі Дархан жазығын Сердолан дархан деген торғауыт мекендеп, сол жер Дархан жазығы, Долан дархан күжыртысы (күжыртысы деген сөз мұңғылша сор, ашылы деген мағына береді екен). Сердолан дархан Ласты өзені бойында 1613 жыл Еділ жағасынан ауып келген қалмақтар еді. Сердолан Барқыдан қыз-алып, қыз берген құдандалы адам еді. Ағасының өліміне ашынған Күлөнда қыз қалмақтармен соғысып, соғыс үстінде жекпе-жек ұрыста, ағасын өлтірген Доланды өлтіріп, басына қара шаншып, жер қаптырған. Мүрдесін ат құйрығына сүйреткен деп айтылады. Күлөнда қыз мал бағып жүргенде Дархан келіп, 50 қадам жерден жебе тартқанда, Күлөнда қыздың жанды жерінен тиіп, қаза болған екен. Сүйегін талас жерге қойыпты. Күні бүгін қыз бейіті атанып келеді. Бірнеше рет соғыс болып, Жантекей елінің көп адамы жаралы болып, ағайынды Жәкулә мен Күлөнда қайтыс болып, жер дауы асқынып, Керей елі мен торғауыт елі арасына жік түсіп, торғауыт елі адам құнын тауып бере алмай, аз торғауыт елі Сауырдан еріксіз көшіп кеткен. Қалмақ билерінің Бесік атамызға берген уәдесі бойынша, Сауырдағы торғауыттар Жәкулә, Күлөнда қазасынан кейін Сауырдан көшіп арылған екен. Дархан жазығын Барқы Түкібай

еліне адам құнына берген делінеді. Жәкүлөнің сүйегі Топан сайдың ауыздағы үлкен қорғанға қойылған. Бұл қорған Сүйімбай немересі Барқы Қарамерген кесенесі еді. Сол дәуірде Дархан жазығы Топан сайынан құлдап, Сартоқай арасынан шығысқа созылған қалың шілік орман болған. Ал Бестеректен құлдап, орман желісі Ласты өзеніне дейін жалғасып жатады екен.

Ер Балапан өлімі

Меркіт кіші атасы Төлеміс ауылынан шыққан Ер Балапан 1834 жылы қайтыс болып, Сәрсекке бұлағы, тау бөктерінің батыс жақ жағасына жерленген. Сол дәуірде осы Ласты өзенін Сәрсекке бұлағы деп атаған. Сүйімбай Сәрсекке руының кіші атасы Түкібай Тастемір ауылынан Самеке дегеннің Зейнеке, Мәскен, Бәтима деген үш қызы, Сәлім деген інісі болған екен. Мәскен ер жетіп, арғы беттегі нағашысы қалмақ Сергүн баласы Сермен уағдаласып, қашпақшы болады. Дархан жазығында отырған Түкібай Барқы елі, Мәскен қызды алып қаламыз деп, ел жиналып, батыр Балапанды шақырып, қыз алушылармен соғысады. Қарсы жағын ырықсыз күйге түсіргенде, жау жағының тыннан келген қолы, бір жағынан кіріп, қызды алып кеткенде, Балапан мен Түкібай елінің батыры Қозжан екеуі бірігіп, қуып жетіп, соғыс салған. Сол кездегі астындағы көкқасқа керігі алып қашып, ырық бермей, Манақы күзеулігі Көктөбе деген жерге жауды қамап алғанда, марқұм батыр Балапан астындағы атымен бірақ жартастан құлап, өлген екен. Күні бүгін Балапан өлген Көктөбе деп аңыз қылады. Балапан өлген соң қызды алып қашып кеткен. Жауды өкшелей қуған ел, Бесік дарасына дейін қуып, қалмақтың бір адамын өлтіріп, атын алып келген. Құрымбек деген жігіт ауыр жаралы болып, Мәскенді Сәре алып кетіп, кейін Мәскен аурудан өліпті. Мұңғылдар мен қалмақтардың күн дауы болғанда, екі жағының адам өлімі тең болып, дау түбі осылай шешілген екен.

Найман елінің Сауырға көшуі

Тарихтан Керей елі ішінде ұзын уақыт құдандалы болып келген Төртуыл Найман, үш Байжігіт Қайқы ауылдары 1883 жылы Жәке бидің артынан 92 түгін көшіп, Сауырдың Майлыбай бекеті (кеден тұрған жер). қазіргі көне Жеменей тағанына шұғырға жазбай қоныстанған екен. Өз ішінен ұйымдасып, егін салып, Түкібай Самеке тоғанынан су алып арпа-сұлы, тары, сарыкендір салып жергілікті халыққа егін салу үлгісін көрсетіп, жерлік халықты астықпен қамдаған екен. Бұл елді бастап келген адам Қаби еді. Халық Қаби молла деп атайтын. Қаби Бұтабайдың жақын туысы еді. Бұтабай бимен Қаби арасында жараспастық болып, Қаби өзіне қарасты жақын туыстарын бастап, Жәкемен бірге көшкен. Бұл жерге келген соң Жәке бидің қарамағында болған. Қаби моллаға көмекші болған үш Байжігіт руының Қайқы атасынаның басшысы Шәке қара би болған екен. Содан бері Сауыр Керейі ішінде Найман ауылы бірге қоныстанып, Төртуыл, Қайқы басқа да Найман ауылдары Сауыр тауына осыдан бастап, күні бүгінге дейін өсіп-өніп, бірнеше зәңгі ел болып қалыптасыпты.

Ақын Керімжан

Меркіт Төлеміс Боздақ пен Сандық ауылы 1836 жылы Зайсанның Кішкентауы Маңырақ тауынан Сауырдағы Ласты бойына көшкен кезде, Төлеміс Сандық ауылынан ұзатылған ақын әнші Керімжан төркінімен қоштасуға келген. Керімжанды 1820 жылы Зайсан көлі жағасындағы Тұғыл деген жердегі Найман төртуыл еліндегі Қасен Ақажанұлы ұзатқан еді. Керімжанның атасы Ақажан келінін ертіп, көшіп жатқан құдалары Сандық Боздақ ауылына қош айтып, жолдарына ақ тілеу тілеп, ақсарбас атап келген жол еді. Керімжан қыз ауылымен аяулы әке-шеше, аға-жеңге, әпеке-жезделерімен қоштасып, көріскенде, ел көңілін босатқан екен:

Сауыр-Сайқан жондары
Көкқасқа, сілік, бетеге
Қасқая қарап, қарағай

Биікте тұрды бетеге.
Алысқа ауылым жол алып,
Күн шығысқа беттеді.
Жағалап бұлақ бойынан,
Көрдім бұлақ құрағын.
Ойнақтап жардың басында,
Қарап қалды лағың.
Ақ шашты ақ бас аналар
Ақсақал асыл аталар,
Алыстап бізден кеткенде,
Аман бол асыл ағалар.
Ақыл бір айтқан жеңгетай,
Әзіл бір айтқан жездем-ай.
Кеткен соң ауылың алыстап,
Сағындым жеген дөнінді.
Керікпе мініп кетуші-ем,
Шалғайдағы ауылдан.
Алдыңнан бауыр шыққанда,
Сипаушы едім қолыңнан,
Ойнақтап, ойнап жүруші ем,
Тай-кұлындай ортаңда.
Үйректтей суда жүзуші-ем,
Табылар ма екен бұл таңда.
Келіп бір кетіп жүруші ем,
Ертелі кеш Тұғылдан.
Сарғайып жұртым қалды ғой,
Бүркітше ұшып тұғырдан.
Сауыр-Сайқан саласы-ай,
Баласы артта қалғанда,
Қайтып шыдар сағынбай.
Жайсаң мен Жарма даласы-ай,
Жатқан бір жалпақ арасы-ай.
Қыздан да сорлы жан бар ма,
Жаудырап артта қалғаны-ай.
Кішкене тау, маңырақ,
Қалды-ау жерің аңырап.
Ауылым осында болғанда,
Жүруші едім жадырап.

Керімжанға ауыл ақсақалы Асаубай атамыз көшті тоқтатып, бір күн еру болып, астындағы есік пен төрдей қарақасқа атын түсіп беріпті. Қызда болса жылатпайық деп. Керімжан қыздың ұзатылған жері Найман Ақажан баласы Қасен болғанымен негізі Ақажанда бала болмаған. Қасенді өзімен бірге туысқан Зейнеш деген әпекесінен асырап алған екен. Әпекесі Кендірлік бойын мекен еткен Жәнтекей елінің Самырат атасының Қарамерген кіші атасы ұрпағы Марлыбай еді. Марлыбайдың туыстары 1777 жылы Жылқыайдар Құланұлы Керей елін бастап, Жуңго жеріне көшкенде елмен бірге көшіп кеткен. Ал Қасен Найман елі болып қалып қалған. Қасеннің асырап алған әкесі Ақажан басқа зар кедей болған. Өмірін жоқшылықпен өткізген. Тек Қасен ер жеткенде ауызы асқа тиіп, жарыған екен. Қасен асқан өнерлі ұста болған. Сауыр-Сайқан жеріндегі Найман-Керей ішінде алтын ұстаған темірші еді. Қасен осы теміршілік өнермен алқа-жүзік, атқа салар кісен, алтын-күміс ертоқым жасап ауқаттанған. Сандық ауылы Сауыр жеріне орнығып, ел іргесін көміп, бірнеше жыл ішінде ауқаттанып кетеді. Сол жылдарда Керімжан анасы 1854 жылы қайтыс болып, аяулы анасына, ел-жұртына амандаса келіп, Сауыр-Мұзтау жеріне жыр арнаған екен.

Керік мініп, қоржын сап бөктерінде Ауылым қонған ақ мұздық бөктерінде
Алыс жерден мен келдім ауылыма Бұлғақтап үкілі бас бөріктегі деп жыр шумағын
ауылына шау қылып ел-жұртын бір көтеріп тастапты.

Мұзтаудың жаратылысын тамашалап, Мұзтау көрінісін бірде анасына теңеп
былай депті:

Төңкеріп кеткен әжемнің астауындай көрінген,

Ғашық болып жұлдыздар ағып түсті көгінен.

Ласты өзенін көргенде жасыл орманмен көмкерілген өзен, сыңғырлап аққан
мөлдір бұлақ, көңілі толған Керімжан тебіренген көңілмен былай депті:

Мынау өскен көктерек,

Көгілдір екен көкшынар,

Бұлақтың бойы көктастар,

Көктастарың көкше бар, – деп табиғи жаратылыстың көрінісін көрсеткен.

Бұл материалдарды көне материалдардан жазып алдық. Өкінішке орай осы
өлеңнің аяғы жазып алуға келмей өшіріліп кеткендіктен жазылмай қалды.

Керімжанның күйеуі Қасен бойы қораш ешкінің асығындай кішкене адам екен.
Көзіне темірден қара тиіп кем болып қалған. Тек бойындағы өнері қара темірді
қазанға қайнатқан ұста болып, сыбызғы тартатын өнері болған деседі. Сол Қасенді
көріп, Керім қызға ғашық болмаған жан жоқ. Найман-Керей ел ішіндегі құрбы-
құрдас ауылдастары Керімжанды жасытпақ болып, жеңгесініп, осы найман-керей
елінен Қасеннің неменесіне қызықтың тым болмаса көзі сау емес, астына мінер
аты жоқ, жерге салар тулақ жоқ, осы қорашты қайдан таптың деп мазақ қылады
екен. Сонда Керімжан былай деп өзін өлең айтыпты:

Жігіт сұлу көрінер кісі елінде,

Елпек жігіт көрінер әрбір жерде.

Қызыққанда қызықтым сол Қасеннің

Атқа салар сұлу бір кісесіне.

Бір өнері бар екен сырлы кісі,

Көңілімді ерітті сырлы үні.

Қызыққанда қызықтым тағы-тағы,

Қос қолымен тартатын сыбызғысы.

Отырдық тағы-тағы

Талай жігіт келді ғой тұрағы жоқ.

Әуелі сөз рахым деген бар ғой.

Сол Қасеннің ұрпақтың тұрағы көп, – деп қайын-құрдастарын қарымды
сөзбен қайтарған екен. Керімжан қыз 1824 жылы Көгедай төре қайтыс болғанда
найман керей ортасында жоқтау айтып көзге түсіпті. Өз дәуірінде ақын-әнші
болып, халық құрмет тұтқан ақын осылай дүниеден өткен екен.

Бұланбай балуанның Назар биге бата беруі

Халық арасында мынандай аңыз әңгімелер бар. 1800 жылдың басында
жасаған Найман елінің биі Сегізбай Назар жас кезінде қамшыгер, батыр,
барымтаға көп жүретін батыр тұлғалы азамат екен. Барымтадан алып келген
жылқыны түтін басына бөлгенде, Назарға тай-тулақтан басқа ештеме тимей
қалады екен. Жайлау үстінде мінетін ат жоқ. Барымтаға мінетін жалғыз атын қоя
беру үшін, Марқакөл жайлауынан шығып, Ертістен өтіп, Сауыр жайлауындағы
елден жайлауға мінетін ат алуға келеді. Зайсанның Кендірлік өзенінің басында
қатар тігілген ақбоз ауылдан көкжорға атқа мінген ақсақалды шал мал көздеуге
шығыпты. Қалың қарағай арасында, биікте қарауылдап отырған Назар шалдың
астындағы көкжорғаға қызығады. Өйткені көкжорға ат нешетүрлі жүріспен
үйтқып басып келеді. Жайлау үстінде мінуіме жарар деп ойлаған Назар, шал сай
тағанындағы түйесін қайырмақтап, қайтуға айналғанда көлденең жағынан келіп,
шоқпармен қағып кетеді. Ат екпінімен қайта айналса, жайын келе жатқан шалды
көріп, мәтқапыда ердің артқы қасын ұрған болдым ғой деп ойлайды. Шалға қайта

шоқпар көтере бергенде, шал шоқпарды қағып тастап, желкесінен алып алдына өңгеріп жотаға шауып шығыпты. Қонышындағы насыбай шақшасын алып, Назардың төбесіне қағып, насыбайын атып болған соң, Назарды жерге тастай салып, асықпай көк атты шідерлеп, Назардың жанына келіп «Қарағым сен кімсің? Еліңде кезіккен шалды сабау салты бар ма?» – деп сұрайды. Сонда Назар өзінің жетім панасыз жүргенін, барымтаға елдің үлкендері жұмсайды, барымтадан келген малдан ештеме тимейді, жайлау үстінде мінетін ат іздеп жүріп, Сауырға келгенін, көкжорғаға қызыққанын айтады. Сонда Бұланбай: «Қарағым, Құдай сені адам сияқты қылып жаратыпты. Бірақ мына қылығың жақсылық емес. Сен бұдан былай жақсы бол. Қару-қайратыңды, ақыл-парасатыңды халық ісіне жұмса. Ал қазір қызыққан көкжорғаны аласың ба, батамды аласың ба?» – дейді. Назар батаңызды алайын депті. Бұланбай алақанын жайып: «Атың Назар екен, жүрген жерің базар болсын», – деп батасын беріп, бетін сипапты. Есі шығып отырған Назар мен кімге жолықтым, пайғамбар ма әулие ме? Бұл кім? – деп ойлайды. «Сіздің ақылыңызды алып жаман істен тиыламын, бірақ ертең тағы да наймандар барымтаға жұмсайды. Мен бармаймын. Сонда кімнің ақылымен қойдың десе, не деймін?» – депті. Сонда Бұланбай: «Керей еліңде адамдарды жыға беретін бір шал бата беріп, жаманшылыққа жолама деп айтқан деп жауап бер!» – деген екен. Өз еліне келген соң болған істі үлкендеріне айтса, жер жағдайын ұғысып, саған кезіккен Самырат Бұланбай балуан депті. Назар содан бастап, ұрлығын қойып, ел жұмысына араласып, атақты би болған екен.

Шежіре шерткендер (Қадыр Жақыпұлы)

Қазақ елі ата шежіресін тарихтан жалғап, әкеден балаға жалғастырып, бүгінге жеткізген шежірелі халық. Сауыр тауы, Тасбастау қорасының ескі жұртынан тауып алған, Меркіт ата шежіресі, XVII ғасырдың аяғында жасаған Қоман Барлыбайұлы. Меркіт шежіресін жинап, қағаз бетіне түсірген, кітап етіп шығарған. Қоман дүниеден өткен соң баласы Қасыкей Қоманұлы жалғап, одан Нұрахмет Қасыкейұлы жалғастырған. Ол 1779 жылы туылып, 1863 жылдарда қайтыс болған. Үш ата жалғасып жазылған бұл кітаптың Қоманнан арғы тарихта ноғай, өзбек тарихтарынан пайдаланған. Ноғай естелігі Әбілғазы сөзі, парсы тарихшысы Рашад Хи катирасында (түрікше естелік деген сөз) жазылған. Ноғай Құрманкажы естеліктерін пайдаланып жазылған. Нұрахмет Қаскейұлының Ыбырай Халел деген ноғай досы болған. Жанұясы Қазан қаласында еді. 1891 жылы жоғарыдағы Меркіт ата шежіресін Қазан баспасына бастырып, әкеп берді. Бұл кітапта Меркіт тарихы 4 ғасырдан бергі ата тегі, ел билеген адамдары, қоныстанған жері, Меркіт Шағыр тарихы, Құлсары, Лепес, Меркіттің туған анасы Рахат-абиық тарихы толық жазылған. Нұрахмет Қаскейұлы өз ата бабасын былай таратқан: Меркіттің Мағрифадан туған Өкөштің баласы Айнеке, Айнекенің немересі Лепес еді. Лепес найман-керейге аты шыққан батыр болыпты. Нұрахмет Лепестің Мәмбет атасынан тарайды. Мәмбеттен Ерменбай, одан Маңырақ, одан Есентай, одан Жәнібек, одан Барақбай, одан Қоман, одан Қасыкей, одан Нұрахмет, Шаяхмет. Қыздан біреу, осы Кішкене таудағы Сүйіндік Жантекей жайлауы, Қалдай баласына ұзатқан. 1891 жылы Ақсуаттан көшіп, келіп әкеміздің мекені Кішкене тауға келдік. Інім Шаяхмет үйлі-баранды болып, Жунго жеріндегі Тарбағатай аймағының Толы ауданының Дулаты деген жеріне, қайын жұртына көшіп кеткен. 1901 жылы Шәріп деген досым келіп, бала кезімізде Шорғада бірге оқыған адам едік. Кейін Шәріп туған-туыстарымен бірге Қытай жеріне көшіп кеткен. Шәріп те Меркіт Лепес еді. Қытай жеріне барғанда таныс болған Ақбай Жәкеұлына әкем бастырып ата меркіт шежіресін беріпті. Шәріп сол кезде 60 жаста еді. Қайта кішкене тауға оралмады. Міне осы кітап Шәріп арқылы Ластыдағы меркіт еліне келген кітап болып отыр. Тарихшы, өз дәуірінің қаламгері Әлижан Нұрасылұлы, Сақаба, Қасым Шәкібайұлы, Шәдікен Көнеқбайұлы осы тарихшылар арқылы үш ғасырдан бергі Сауыр деректері Жантекей тарихы бүгінгі күнге жетіп отыр. Әлижан Нұрасылұлы меркіт Қалымбет

атасынан еді. Анасы Зайтуна, әкесі Нұрасыл 1887 жылы Ласты бойында қаза болған. Сахаба атамсыз Ителі ауылының Тыныбек атасынан болатын. Қалымбет ауылының туған жиені еді. Сахабаның бірге туған ағасы Бурылтоғайдың Жетіарал ауылында еді. Қасым Шөкібай 1890 жылы қайтыс болды. Руы Жантекей елінің кіші атасы Түкібай Жаубасар ұрпағы еді. Сауыр-Сайқан деректерін жоғарыдағы ағаларымыз қағаз бетіне түсіріп кеткен. Сауырдағы қалмақтар, тыбалар мен нояндар, Баян камшыгер, «берерін беріп бесік алған Сауыр», XVIII ғасырда жасаған Әлім, Мошқа әулиелер, осы екі адам 100 жасқа келген. Меркіт Ақбала қария, XVII-ғасырдан бергі Сауырдан алынған су жолын кім салды, тоғандарды кім қазды, осы тарихтарды Маса қариядан жазып алған. Осы тарихты Төлеміш Шалдықен Көнекбайұлы 1890-жылдарда жазып алып сақтаған. Қыз бейіті, Түкібай шежіресі, Ер Балапан өлімі, Сауырдағы кесенелер мен қабырларды өзі қағаз бетіне түсіріп, сақтап бүгінгі күнге жеткізген. Шалдікен Көнекбайұлы меркіт Төлеміс Торғай атасынан, одан Маңырақ, Саққұлақ, Саққұлақтан Сартай, Санжасар. Көнекбайды Буырлтоғайдағы нағашылары асырап алып, сонда ер жеткен. Кейін туыстарын тауып алған еді. Керей елінің бір табы Самырат атасының шежіресін жазып қалдырушы Жұмажан ұлы Мұса молла еді. Самырат тарихы өте толық жазылған. Самырат қай жерде қайтыс болған, қай жерде жерленген, қай жасында қай баласы дүниеге келген, сол дәуірде қандай оқиғалар болған, осының бәрі шежіреде толық жазылған. Мұса молла 1880-жылдарда туылып, 1950-жылдары ішінде қайтыс болған. Самырат батыр тарихын Шөнеке, Сәлім, Қопа ақсақалдардан ұғысса, Шөнеке айтуында Қазыбек Тауасар биден жалғасқан тарих деп айтылады. Мұса молла өз тарихында таратқанда Самраттан Жамбай, одан Бәтей, оның үлкен әйелінен Қайсар, Мошқа. Кіші әйелінен Керімбай мен Мұса Бәтей баласы болып өстім. Шешем Зылиха тәрбиеледі. Жұмажанда 12 ұрпақ болған. Үлкен әйелі Тұраштан 7 ұл: Рахымжан, Өсембай, Тақыр, Қали, Бекбай, Төлен, Құсан. Жұмажанның кіші әйелі Қайса сұлудан 5 бала: Кітапбай, Сарыбай, Есенқұл, Байынғұл, Мұса. Осы шежірелерді 1895 жылы Шәлдікен Көнекбайұлы Сауыр тауының Қосбиік деген жерінде Мұса Жұмажанұлынан жазып алып, сақтап келген.

Материал Зайсан аудандық Музей қорынан алынған (2013 жыл, желтоқсан).
Музей қызметкерлері Ә. Әбілмәжіновке, Ф. Жүнісовке алғыс айтамыз.

УДК: 94(574)»19»: 316.347

АБДУЛИНА А.Т.

Отдел этнологии и антропологии ИИЭ им. Ч.Ч. Валиханова,
Казахская Академия труда и социальных отношений Республики Казахстан

ПО СЛЕДАМ ЭТНОГРАФИЧЕСКИХ ЭКСПЕДИЦИЙ В АЛМАТИНСКУЮ ОБЛАСТЬ

Аннотация

В статье освещаются предварительные итоги этнографических экспедиций в четыре района Алматинской области с целью сбора этнографической и историко-культурной информации для наполнения исторического веб-портала в рамках приоритетного направления развития науки «Народ в потоке истории».

Ключевые слова: аулие, батыр, быт, веб-портал, культура, этнография.

В июне 2013 г. состоялось расширенное заседание Межведомственной рабочей группы по изучению национальной истории, куда были приглашены ведущие специалисты отечественной истории с разных регионов Казахстана. Государственный секретарь РК М.М. Тажин озвучил иницированную Президентом РК Н.А. Назарбаевым специальную программу «Народ в потоке

истории», поставившую перед отечественными историками новые задачи в русле междисциплинарного подхода. В докладе государственного секретаря прослеживается методологический подход западной историографии по «вживанию в историю», ориентирующий на воссоздание исторической действительности во всем многообразии красок и через судьбы отдельных людей. М.М. Тажин отметил, что «изменилась роль ученого. Проникновение методов феноменологии и герменевтики в историческую науку существенно изменило сам тип исторического исследования. Теперь историк – не просто «регистратор» событий, который фиксирует и описывает факты. Теперь историк становится «понимающим» – ученым, который должен проникнуть во внутренние смыслы изучаемого времени, ученым, который должен не просто изучать факты, а достигать «понимания» ценностей, правил, морали конкретного общества» [1].

В рамках реализации указанной программы летом 2013 г. впервые на национальном уровне был запущен научно-популярный исторический интернет-портал «История Казахстана» (www.e-history.kz), где размещается исторически значимая информация (монографии, научные статьи, учебные пособия, видеоматериалы и пр.), доступная широкому кругу пользователей, как отечественных, так и зарубежных. К созданию качественного контента, наполненного исторически достоверными сведениями и свободного от извращенных трактовок, т.е. в рамках современных методологических подходов, были привлечены головные научно-исследовательские институты в сфере истории и культуры, в том числе и Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова.

В данной статье освещаются итоги двух командировок, проходивших с участием автора на территории Алматинской области с 25 ноября по 15 декабря 2013 г. и с 30 декабря 2013 г. по 30 января 2014 г. (вторая – совместно с сотрудником отдела этнологии и антропологии Мустапаевой С.Г.). Полевые исследования осуществлялись в 4-х районах, расположенных в самом центре Жетысу, вблизи областного центра г. Талдыкорган: Караталском (г. Уштобе, аулы Оян, Ельтай, мавзолеи святых Балпык би и Ескельды би), Ескельдинском (аулы Жетысу, Алдабергенов), Коксуском (аулы Мукры, Мамбет, Жамбыл, Амангельды), а также на северо-западе региона, пределы которого составляет озеро Балхаш – преимущественно в Баканасском сельском округе (с. Баканас, административный центр данного округа, аулы Коктал, Кокжиде, Караой, Акколь).

Цель исследования состояла в сборе этнографической и историко-культурной информации для контентного наполнения указанного портала по разделам «Жүз қария», «Жүз ауыл», «Қазақ ою – өрнектерінің сыры», «Шежіре – қазақ бірлігінің діңі». Попутно были определены цели этносоциологического исследования по выявлению соотношения традиций и инноваций в области культуры и быта в среде сельских казахов Алматинской области, а также в изучении тенденций в области брака и семьи, социального развития и межнациональных отношений.

Удельный вес казахов в названных районах достаточно высок и составляет около 90 %, поскольку в годы независимости нарастал отток немцев, славян на историческую родину, а корейцев из сельской местности в города. Во время первой экспедиции была проведена беседа с 19 информаторами, а в ходе второй с 28-ю жителями указанных населенных пунктов, которые преимущественно принадлежат к родам жалайыр Старшего жуза. Подробная информация, собранная при опросах, отражена в полевом дневнике, а по некоторым информаторам имеются диктофонные записи.

На территории Караталского района находятся мавзолеи Ескельды би, Балпык би, Жолбарыс батыра, Айту би, Карымбай би-аулие [2, с. 78], которые являются историческими памятниками республиканского значения. По мнению д.и.н., проф. С.Е. Ажигали, прослеживается генетическая связь культа святых с поклонением духу предков – защитников, ходатаев (аруак) в народной традиции постепенно

перерождавшихся в *әулие* – «*святых*» [3, с. 55]. Батыр, оратор и судья Балпык происходил из подрода андас, самого большого из 12 родов племени жалайыр, его предком был потомок Калки ата – Дуйсенбай. Имя Балпыка всегда упоминается вместе с именем Ескельды, который был старше его на 2 года. В течение столетий джунгары постоянно совершали набеги на казахские земли, оттесняя народ с обжитых земель. Балпык би вместе с Ескельды би, акыном Кабылиса – еще при жизни в XVIII в. считавшиеся святыми, батыром Ораком помогли жалайырам, скитавшимся вдоль рек Сырдарья и Шу, перекочевать в освобожденные от врагов Жетысуские края. Названные батыры также участвовали со своими воинами-жалайырами при Аныракайской битве.

Мавзолей на могиле бия Балпыка (1694–1784 гг.) был возведен в 1994 г. на средства спонсоров и культурной общественности. Нынешний смотритель (шырақшы) могилы святого *Амангельды Онгаров* является 12-м из них. Первым шырақшы, по преданию, был Отеген ата, имена остальных смотрителей А. Онгаров не знает; в 1920–1930-е годы смотрителем был его дед Ахметше, прямой потомок батыра Балпыка, с супругой Назипой. Ахметше Курманбеков умер в 1954 г., а в 1956 г. их семья вынуждена была покинуть дом возле могилы Балпык би, поскольку они не были членами колхоза и вызывали недоверие властей в силу своей набожности. По словам информатора А. Онгарова, в те годы мавзолей на могиле Балпык би был сначала сооружен из глины, затем кирпича, но это было сравнительно небольшое сооружение, поскольку в годы советской власти национальная история находилась в забвении.

А. Онгаров сообщил интересные факты из истории строительства Туркестано-Сибирской железной дороги в конце 1920-х гг., участок которой должен был проходить по месту захоронения Балпык би. Тогдашний смотритель Ахметше Курманбеков обратился к инженеру строительства участка железной дороги (его фамилию информатор не помнит), чтобы железнодорожную ветку передвинули в сторону от могилы святого. Инженер написал прошение в Управление по строительству Турксиба с ходатайством о переносе участка дороги, которое было удовлетворено. Таким образом, железнодорожная ветка в настоящее время находится примерно в 100-150 метрах от мавзолея Балпык би.

Мавзолей, возведенный в 1994 г. к 300-летию со дня рождения батыра, был облицован мрамором, но в силу осадки земли при прохождении поездов, он постепенно обвалился. Строительство осуществлялось под руководством К. Акылбаева и С. Сагатбекова. Празднества в честь 300-летия батыра проходили на республиканском уровне 16 сентября 1994 г., большую лепту в организацию юбилейных торжеств внесли тогдашние акимы Коксуского и Караталского районов – Наурыз Кылышбаев, известный писатель и журналист, ныне директор департамента по изданию и распространению журнала «Чингисхан», и К. Абдирахманов. В 2007 г. на средства общественности при содействии районного и сельского акиматов был произведен капитальный ремонт мавзолея Балпык би.

В настоящее время содержание мавзолея не финансируется со стороны государства. Упомянутый смотритель А. Онгаров, который ранее занимал должность начальника отдела капитального строительства в Рудном, осуществляет свои обязанности с 1994 г. на добровольных началах: встречает посетителей могилы святого, читает Коран, осуществляет уборку мавзолея. Мавзолеем посещают люди, желающие прикоснуться к духу святого, бесплодные женщины, больные, мечтающие об излечении и пр. Частым посетителем мавзолея является известный государственный деятель К.К. Токаев. Все посетители могут приготовить поминальную трапезу в специально оборудованном месте поблизости с мавзолеем (навес со столами и скамьями для поминальных трапез, печь с вмонтированным казаном для приготовления поминальных блюд).

Не менее почитаем в Жетысу соратник Балпыка – Ескельды батыр, имя которого в народе также овеяно легендами. Писатель, журналист *К. Караман*,

являющейся автором монографии «Қарасақал Ерімбет», книг «Қаратал – күндіз күміс, түнде алтын», «Ел мен жер», «Ақылмен хан-төрени бағындырған» о святом Карымбае и др., рассказал историю о переносе участка канала оросительной системы Караталского района в сторону от могилы Ескельды би в 1940-х гг. по ходатайству местных аксакалов.

По словам *Бакбергена Сулейманулы*, зрителя мавзолея святого Ескельды би, он был родопрарителем у жалайыров (сыыршы) с 12 до 88 лет. Имя его отца – Жылкельды, деда – Жангаулы, который был батыром, похоронен в мавзолее Ахмета Ясауи в Туркестане. Жангаулы был современником Толе би, дружил с ним и с целью закрепления их дружбы предложил женить своего сына Жылкельды на его младшей дочери – Уланбике. Б. Сулейманулы утверждает, что имя своему внуку Толе би дал сам – Ескельды, чтобы оно не сходило с уст народа. С 7 до 12 лет Ескельды находился на воспитании Толе би, который поражен умом и находчивостью своего внука. Затем мудрый бий отвез подростка в отчий дом к жалайырам, где со временем Ескельды также был избран бием.

Информатор подтвердил сведения легенды о Ескельды бие, что он занимал видное место при дворе хана Абылая, участвовал в переговорах казахов с китайцами, у которых сохранились документы о его деятельности. Вместе с Балпык би, Кабылсой Ескельды би привели племя жалайыров в Жетысу в район рек Каратал, Или и Коксу, где 12 родов жалайыров обосновались. По словам Б. Сулейманулы, Ескельды би умер возле горы Теке, реки Шырша. При жизни Ескельды би дал указание завернуть его в белый войлок и навьючить тело на белого верблюда и там, где он остановится захоронить. Белый верблюд остановился возле реки Каратал в местечке Кызылжар, поэтому именно здесь в Каратальском районе находится могила Ескельды би. В районе имеется музей Балпык би и Ескельды би, материалы для которого предоставил потомок последнего Нурсагит Албиланулы.

Б. Сулейманулы сообщил, что в 1937 г. в район депортировали корейцев с Дальнего Востока, в связи с чем партийное руководство стало активно развивать полеводство, для нужд которого были построены Каратальская плотина и система оросительных каналов, один из которых был проложен через могилу святого. Затем местные жители заметили, что урожаи стали с каждым годом уменьшаться, люди стали болеть. Жители обратились к администрации района с просьбой о переносе канала с могилы святого, что и было сделано.

К 300-летию со дня рождения бия Ескельды, чествование которого шло на республиканском уровне 8–9 октября 1992 году, был открыт мавзолеем святого Ескельды на его родине в Каратальском районе Талдыкорганской (ныне Алматинской) области. Архитектурный проект подготовил А. Нам, начальниками строительства были К. Ақылбаев и В. Банит. Большую заботу о содержании памятника проявил прямой потомок Ескельды би, академик Е. Ергожин.

Сейдахмет Косжанулы Косжанов (аул Ельтай, Каратальский район, 95 лет, жалайыр-арык) является ветераном Великой Отечественной войны и труда, занимался партийной работой, «Почетный гражданин Караталского района», писатель. С начала 1990-х собирает материалы о биях и батырах Караталского района, подготовил к изданию 4 книги (одна издана) о них и их потомках, автор более ста стихотворений. В ходе беседы С.К. Косжанов ознакомил с рукописями своих книг, почетными грамотами, в том числе грамотой Национального комитета общественных наград РФ о награждении его Орденом маршала Жукова К.Г. в 2008 г., Поздравительным адресом от Президента РК Н.А. Назарбаева к 60-летию Победы.

Ветеран высказал мнение о необходимости возвращения исторической памяти о *Мамекбае Биспанове*, партийном деятеле 1930-х годов, незаконно репрессированном в 1938 г. Он родился в ауле Ельтай Сарыбулак Караталского района, принадлежал к подроду мырза племени жалайыр. Занимал должность первого секретаря комсомола Джетысуйской губернии, секретаря Костанайского

обкома партии. Отсидел в лагерях НКВД более 10 лет, умер в г. Алматы. В беседе Сейдахмет Косжанов сказал о значении приобщения молодого поколения к знаниям о собственной родословной «*жеті ата*». Благодаря ему внуки прекрасно знают своих предков до 7 колена.

Как было указано выше, в Ескельдинском районе автор побывала в аулах Жетысу и Алдабергенов. История аула Жетысу нашла отражение в экспозициях историко-краеведческого музея, организованного в местной общеобразовательной школе в 1960 г. В музее собраны документы, информационные материалы об именитых выходцах аула Жетысу, среди которых есть один академик, 5 докторов наук и около 50 кандидатов наук, ветераны войны и труда. Гордостью аула Жетысу являются химик, академик Е. Ергожин, доктор юридических наук М. Нарикбаев, профессор, музыкант Агайша Исагулова и др.

Колхоз Жетысу в течение 20 лет с 1950 г. по 1969 г. возглавлял председатель Абдикадыр Дайыров – Герой Социалистического Труда, трижды кавалер Ордена Ленина. При нем колхоз Жетысу превратился в один из передовых хозяйств области, давая высокие урожаи сахарной свеклы. А. Дайыров был уроженцем аула Шубар, где долгие годы трудился Дважды Герой Социалистического Труда Н. Алдабергенов. Много внимания А. Дайыров уделял обеспечению колхозников жильем, объектами культуры и быта. В 1958 г. в ауле был построен Дом культуры, капитальный ремонт которого был произведен в 2009 г. В 1956 г. была возведена новая средняя школа.

По словам информаторов, в настоящее время жители аула Жетысу (население составляет 20286 чел.) занимаются фермерством. Фермерские хозяйства имеют по 5–15 гектаров земли, на которой выращивается в основном соя, отправляемая на переработку в Уштобе на соевый завод, производящий соевый шрот. В 2010 г. частным предпринимателем была построена база зимнего отдыха «Жетысу» («Сырганак»), где имеется канатная дорога, посетители катаются на санках.

В беседе информатор *Б.М. Дауренбеков* сообщил исторические сведения о биях, батырах края. Информатор поведал легенду о батыре Сарбазе, жившем в период национально-освободительного восстания Кенесары Касымова (1837-1847 гг.). Когда Кенесары привел свое войско в Жетысу, батыр Сарбаз участвовал в одном из сражений с кыргызами. Он вышел на поединок единоборства с кыргызским батыром и на скаку обезглавил его, победа подняла боевой дух казахского войска.

Легендами овеваны некоторые достопримечательности природы края. Информатор сообщил о водопаде на реке Кора, впадающей в Каратал, которое носит легендарное название «Қыз құлаған».

Этот же информатор поведал историю о расправе над мирными жителями казахского аула Сырымбет русскими крестьянами 3-х переселенческих сел в период национально-освободительного восстания 1916 г., о чем ему стало известно из уст Нуржигита Жунисбекова, который в возрасте 10-11 лет был очевидцем этих событий. Поводом для расправы послужил инцидент, произошедший между двумя приятелями – казахом и русским крестьянином. У последнего поломался плуг, и он отдал его на починку казаху, который на вопрос русского приятеля: «Что ты сейчас изготавливаешь из железа?» неудачно пошутил «Меч, чтобы отрубить твою голову». Тогда русский крестьянин сказал казахскому мастеру, что заберет плуг позже, а сам поднял мужчин 3-х переселенческих сел для нападения на казахский аул. По словам информатора, все мужское население аула Сырымбет на глазах жен и детей было растреляно.

В ауле Алдабергенов автор посетила музей Нурмолды Алдабергенова (1906-1967), выросшего из батрака у баев до руководителя крупного колхоза «Жанаталап» (1935-1942, 1945-1965). Его имя было известно не только в пределах республики, но и во всем Советском Союзе. В декабре 1956 года Н. Алдабергенов находился в составе советской делегации солидарности народов Азии и Африки. Он был

удостоен звания дважды Героя Социалистического Труда. Награжден двумя орденами Ленина, орденом Трудового Красного Знамени, многими боевыми и трудовыми наградами СССР и большой Золотой медалью ВНДХ СССР [3].

В Коксуском районе Алматинской области крупным сельским поселением является аул Амангельды, административный центр Енбекшинского сельского округа, включающего также аулы Бескайнар, Каратал, Кен-Арал. Аул находится примерно в 12 км к северо-западу от посёлка Балпык. История аула вполне типична для периода сталинизма в СССР, когда проводилась коллективизация сельского хозяйства, в том числе и в Казахстане. В 1928 г. по указанию коммунистической партии казахи-кочевники были объединены в артель «Большевик» под руководством Рахымбая Салымбаева. Артельщики занимались выращиванием пшеницы почти вручную, с помощью примитивных плугов и серпов. В 1931-1932 гг. в степь пришел голод в результате силовой и форсированной коллективизации, приведшей к массовой гибели скота. Лишь немногим в ауле тогда удалось выжить. История аула восходит к 1932-33 гг., когда в период коллективизации создавались колхозы. В 1934-36 гг. в ауле колхозники стали возводить дома из саманного кирпича, так как до этого они проживали в юртах. В 1936 г. председателем колхоза «Шолак жота» стал Жаканбай Нураков, который был репрессирован в 1938 г.

Постепенно жизнь в ауле возродилась: колхозники стали вновь заниматься выращиванием пшеницы, разводить свекловодство и скотоводство. Колхоз Амангельды возглавлял Кожамет Оразалинов, при котором улучшилась материально-техническая база колхоза: была открыта МТС.

В годы Второй мировой войны многие колхозники были призваны на фронт. Среди 28-героев панфиловцев был *Алиаскар Кожаберженов*, работавший до войны трактористом в колхозе «Большевик».

Колхоз имел свекловичное направление, передовиками-свекловодами были Герой Социалистического Труда Битай Татенова, Сандыбала Кырыкбаева, которая собрала рекордный урожай свеклы с гектара. Вместе с акыном Жамбылом Жабаевым С. Кырыкбаева побывала в Москве на днях культуры Казахстана, в 1941-45 гг. она была заведующей фермы. В 1971 г. в совхозе «Енбекши» председателем стала Злиха Тамшыбаева. *Злиха Жанболатовна Тамшыбаева* (1936–2010) – директор совхоза «Енбекши» Коксуского района Алматинской области (1971–2006), Герой Социалистического Труда [3].

В Енбекшикском сельском округе имеются 4 школы: 3 средних общеобразовательных и 1 начальная. Во всех школах обучение ведется на казахском языке. В ауле Амангельды имеется Дом культуры, где для детей открыты кружки домбры, вокала и танцев (обучение ведется бесплатно), а также здесь размещаются библиотека и исторический музей.

В Коксуском районе в ауле Мамбет в 2002 г. была возведена мечеть, рядом с которой расположен стенд с информацией о знаменитом предке местных казахов-жалайыров Нартбае Датке. Место его рождения располагалось в нынешнем Коксуском районе возле предгорий Лаба, у реки Коксу. Уже с детства он отличался острым умом, сильным характером и крепким телосложением.

Его способности были отмечены руководителями торговых караванов, доставляющих товары по Великому шелковому пути из Китая. 19-летний Нартбай стал также караван-баши, обеспечивая безопасное прохождение торговых караванов через казахские степи. Вскоре его имя прогремело в среднеазиатских ханствах, поскольку он, участвуя в сражениях с врагами местных правителей, показал примеры героизма и мужества. За заслуги Нартбая местный хан отдал ему в жены без выплаты калыма дочь Азби. По прошествии нескольких лет бии рода сыпатай Байтурбай, Ерасыл кажы и др. позвали Нартбай Датку в родные края. Нартбай Датка сумел противостоять местному крупному баю Найманхану, раздававшему лучшие земли своим родственникам и сильно увеличившему налоговые сборы. Найманхан в течение 3-х лет не взимал налоги, а отобранные

земли возвратил прежним владельцам. Потомки Нартбай батыра установили ему памятник на берегу родника Кокбастау и провели торжественные поминки.

Как известно, для сельской местности характерен более высокий уровень детности по сравнению с городами, что обусловлено целым комплексом социальных причин. В Жетысу немало женщин удостоено званиями матерей-героинь, среди которых значится имя *Жайбосыновой Культек Амиркызы* (91 год, жалайыр-мырза), жительницы аула Мамбет. Она родилась в 1922 г. в местности Кобыс (местечко Тостабастау) в семье крестьянина-бедняка. Рано лишилась отца, который скончался от голода в 1931 г. По словам информатора, другие члены семьи сумели выжить благодаря организации централизованного кормления голодающих в колхозе (каждому колхознику наливалось по одной поварешке похлебки). Школы в ауле не было, поэтому приходилось преодолевать пешком 3-5 км до районного центра в местности Актешке, где школа была открыта.

К. Жайбосынова занималась уборкой сахарной свеклы, главной сельскохозяйственной культуры края, была дояркой, чабаном, так как мужчины были мобилизованы на фронт. После окончания войны также трудилась в колхозе. В 25 лет она вышла замуж за Кайыка Жайбосынова (1895 г.р., жалайыр-сыпатай), который был старше ее на 27 лет. Вскоре родился старший сын. Всего у пары было 13 детей, но трое умерли в младенчестве, а десятерых они поставили на ноги. В настоящее время у Культек-апа 26 внуков и 25 правнуков. Живет вдова вместе с семьей сына в ауле Жамбыл Коксуского района. В советское время неоднократно награждалась орденами «Мать-героиня», а в период независимости подвеской «Алтын алқа». Даже в преклонном возрасте Культек-апа отличается здравым умом, памятью и удивительным трудолюбием, изготавливая на ручной швейной машинке «Зингер» одеяла из лоскутов материи – «күрақ көрпе».

В Баканасском сельском округе в окрестностях аулов Кокжиде и Акколь располагается могила батыра Коянбая-аулие, почитаемого святым; он также сражался с джунгарами. Мазар над его могилой в настоящее время, к сожалению, полуразрушен.

В ауле Карой проживал Досболов Садык, ветеран II Мировой войны, дважды кавалер Ордена славы. В поселке были также собраны материалы о народном мастере, строителе кумбезов К. Сатебаеве, служившем после окончания войны в Польше. При жизни он передал секреты своего мастерства односельчанину, затем воздвигнувшему кумбез уже на его могиле.

В окрестностях Кокжиде установлен камень с памятной надписью о жертвах чумы на месте сожженного в 1947 г. аула. Для лечения больных в аул из Москвы прибыл врач Жуков, усилиями которого часть людей была спасена. Затем было принято решение покинуть эпицентр эпидемии, подвергнув огню зараженные бактериями дома.

Аул Акколь известен также тем, что здесь в 1929 г. произошло народное восстание, когда была завершена компания по конфискации байских хозяйств и началась коллективизация, сопровождавшаяся процессом насильственной седентаризации. Голод толкнул отчаявшихся на бунт, который был жестоко подавлен советской карательной машиной. В ходе подавления восстания погибло более 30 человек, многие были арестованы и приговорены к отбыванию наказания в лагерях. Свидетельницей Аккольского народного восстания была Солтанаева Шайкуль (аул Акколь, 91 год, жалайыр-ысты, пенсионерка, многодетная мать).

Ныне в ауле Акколь проживает *Сагынбала Байдилдаева* (78 лет, аргын-каракесек-алтеке, пенсионерка), одна из немногих Баканасском сельском округе казахских мастериц по войлоку, изготавливающая традиционным способом сырмаки и тускиязы. Из ее умелых рук выходят также одеяла в технике «күрақ көрпе», а также половички в модной технике «пэчворк». Другой информатор аула Акколь *Амирбек Жайсанбеков* (82 года, жалайыр-огызбалгалы, пенсионер, бывший

зооветеринарный врач) знает секреты традиционной охоты казахов с капканами, получив их от своего отца.

Таким образом, материалы данных экспедиционных поездок послужат развитию не только краеведения, но и в целом истории культуры, ставя перед профессиональными историками новые неразрешенные проблемы, требующие теоретического обобщения.

Литература

1 Тажин М.М. Будущее невозможно без опоры на историческое прошлое [Электронный ресурс] // Сайт «Новостной портал – z001.kz». – Режим доступа: <http://z001.kz/article/view?id=413>.

2 Қараман Қ. Қасиетті Қаратал. Тарихи-танымдық кітап. – Алматы, 2008. – 360 б.

3 Ажигали С.Е. Религиозность и обрядность сельчан Казахстана в ближайшей ретроспективе: Жетысу, середина 80-х // Қазақтың әдет-ғұрыптары мен салт-дәстүрлері. Мақалалар жинағы / Обычай и обряды казахов в прошлом и настоящем. Сб. статей. (Отв. ред.-сост. С.Е. Ажигали). – Алматы: НИЦ «Ғылым», 2001. – 428 с.

References

1 Tazhin M.M. Budushhee nevozmozhno bez opory na istoricheskoe proshloe [Jelektronnyj resurs] // Sajt «Novostnoj portal – z001.kz». Rezhim dostupa: <http://z001.kz/article/view?id=413>.

2 Karaman K. Qasietti Qaratal. Tarihi-tanymdyq kitap. Almaty, 2008. 360 b.

3 Azhigali S.E. Religioznost' i obrjadnost' sel'chan Kazahstana v blizhajshej retrospektive: Zhetysu, seredina 80-h // Қазақтың әдет-ғұрыптары мен салт-дәстүрлері. Мақалалар жинағы / Обычай и обряды казахов в прошлом и настоящем. Сб. статей. (Отв. ред.-сост. С.Е. Ажигали). Алматы: НИЦ «Ғылым», 2001. 428 с.

АБДУЛИНА А.Т.

Ш. Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ этнология және антропология бөлімі, Қазақ Еңбек және Әлеуметтік Қатынастар Академиясы

АЛМАТЫ ОБЛЫСЫНДА ЖҮРГІЗІЛГЕН ЭТНОГРАФИЯЛЫҚ ЭКСПЕДИЦИЯНЫҢ НӘТИЖЕЛЕРІ БОЙЫНША

Мақалада «Халық тарих толқынында» бағдарламасы аясында веб-порталды толтыру мақсатында жинақталған этнографиялық және тарихи-мәдени ақпараттардың алдын ала қорытындылары беріліп отыр. Этнографиялық экспедиция жұмысы Алматы облысының төрт ауданында жүргізілді.

Кілт сөздер: әулие, баһадүр, тұрмыс, веб-портал, мәдениет, этнография.

ABDULINA A. T.

Institute of History and Ethnology named after Ch.Ch. Valikhanov,
Department of Ethnology and Archaeology,
Kazakh Academy of Labor and Social Relations

IN THE WAKE OF ETHNOGRAPHIC EXPEDITIONS

In this article the author highlights preliminary results of ethnographic expeditions to 4 district of Almaty region for collecting ethnographic and historical-cultural information to fill the historical web-portal within the framework of priority science development direction «People in the Stream of History».

Keywords: aulie, batyr, way of life, web-portal, culture, ethnography.

ҚАНАЙ Ө.

Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының ғылыми қызметкері

АПЕНДИЕВ Т.А.

Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының ғылыми қызметкері

**КӨНЕ ДІНИ КІТАПТАР ЖӘНЕ ОНЫҢ ҒЫЛЫМИ ҚҰНДЫЛЫҒЫ
(ЭТНО-ТАРИХИ ЭКСПЕДИЦИЯ МАТЕРИАЛДАРЫ НЕГІЗІНДЕ)**

Аннотация

Бұл мақалада Алматы облысының Ескелді ауданына этно-тарихи экспедициясы барысында зерттеу нысанына алынған діни кітаптардың тарихи маңызы мен ғылыми құндылығына баға берілген. Қазақ даласында ислам дінінің зерттелу тарихы, Құран кітаптың татарша аударымы, тапсірі, мұсылман баласына парыз болған шарттары көне еңбектерде баяндалған. Автор аталмыш мәселенің мазмұнын ашып көрсетуге мән береді.

Кілт сөздер: шежіре, Құран, дерек, этнография, тарих, тапсір, зекет, аударым, медресе.

Жыл басында «Жүз ауыл, жүз қария, шежіре және ұлттық ою-өрнек» бағдарламалары бойынша Алматы облысының Ескелді ауданына этно-тарихи экспедицияға барып қайтқан едік. Иссапар барысында ауылдағы көпті көрген көнекөз қарттармен сұхбаттасып, ел тарихына, жер тарихына қатысты құнды деректерді, шежірелерді жазып алып, он саусағынан өнер тамған әжелерден ескілі-жаңалы ою-өрнек үлгілерін жинап дйттеген мақсатымыз да орындалған еді.

Бұдан да маңыздысы, Ескелді ауданының Ақын Сара ауылына барған кезекті иссапарымызда 1907 жылы Қазан қаласында басылған «Құран аудармасы» мен бірінше көне кітапті кездестіріп, ауыл әкімімен келісіп, талаптары бойынша Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтынан арнайы хат апардық, алғысымызды білдіріп, осы көне кітаптарды алып қайттық. 100 жылдан асқан бұл кітаптардың тарихи маңызы мен ғылыми құндылығының жоғарылығын ескеріп, қысқаша таныстырылым жасауды жөн көрдік.

**1. «Ал-иткан фи тарджамат ал-Куран»
(الاشقان فی ترجمت القرآن)**

Бұл кітап құран тәпсірінің татарша аудармасы болып, Уфа губерниясының Минзәлә уезіне қарасты Яхшыбай ауылындағы **Имам мөдәрис Шайхалислам ибн Асадулла Хамидидың** (Имам и мөдәрис Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының ғылыми қызметкері) аударуымен 1907 жылы Қазан қаласында Матбаға Каримияда басылып шыққан, бұл осы кітаптың ең алғашқы басылымы, жалпы – 519 бет.

Шайхалислам ибн Асадулла Хамиди Татардың әйгілі дінтанушы теологы, көптеген еңбектердің авторы. Ол 1869 жылы Симбирскідегі Тәуен деген жерде туылған. Маржани медресесінде Ш. Марджанидан, Мүхәммәдия медресесінде А. Барудиден тәлім алған. 1911 жылы 42 жасында Қазан қаласында қайтыс болып, Қазан қаласында жерленген.

Оган дейін де Құран Кәрімнің татарша аудармалары Қазан қаласында бірнеше рет басылған болса да, Асадулла Хамиди Құран Кәрімді ұғынықты, нақты аударуды мақсат етіп, 1906 жылдан бастап аударуға кіріседі, өз сөзімен айтсақ: «*Заты күзаллауларның ишарәсеннән пакь, сыйфатларның асылларның һәм ацнарның ирешуеннән мөкатдәс булып, шлахият белән һәр бар булынган нәрсәдән әвәл, мәңге булган сыйфат белән һәр яратылган мәхлүклардан соң мәңгелек калучы Аллаһы Тәгаләгә мактаулар булсын! Мәхлүкларның иң хәерлесе һәм бөтен галәмнәрнең нуры мөхтәрәм пәйгамбәр Рәсүл әкрамға, сәхабәләргә, тәбигыйннәргә салват һәм сәләмнәр булсын! Моньң соңында, пәйгамбәрлек һижрәтеннән 13241 нче елда, рабигунил-әхирның ахырларында Коръән Кәрим мәгънәләрен тәржәмә итәргә максат иттем*», – дейді.

Хамиди бұл еңбегінде құранның 114 сүресін ұғынықты тілмен аударып, алғаш рет 1907 жылы Орынбор, Қазан қалаларында, 1911 жылы Қазан қаласында бастырып шығарған. Автордың бұл еңбегі кейін 1950 жылы Токио қаласында, 1984 жылы Ыстанбұл қаласында, 1985 жылы Катарда қайта басылған.

2. Белгісіз жинақ

Бұл белгісіз жинаққа 1) *Китаб ат-тахарат* (كِتَاب الطَّهَارَةِ), 2) *Китаб ас-салауат* (كِتَاب الصَّلَاةِ), 3) *Китаб аз-закят* (كِتَاب الزَّكَاةِ), 4) *Китаб ас-саум* (كِتَاب الصَّوْمِ), 5) *Китаб ал-хаж* (كِتَاب الْحَجِّ) қатарлы бес кітаптың аудармасы енгізілген.

Бұл белгісіз жинаққа 1) *Китаб ат-тахарат* (كِتَاب الطَّهَارَةِ), 2) *Китаб ас-салауат* (كِتَاب الصَّلَاةِ), 3) *Китаб аз-закят* (كِتَاب الزَّكَاةِ), 4) *Китаб ас-саум* (كِتَاب الصَّوْمِ), 5) *Китаб ал-хаж* (كِتَاب الْحَجِّ) қатарлы бес кітаптың аудармасы енгізілген.

Китаб ат-тахарат (كِتَاب الطَّهَارَةِ) –

Пәктік кітабы. Бұл «Китаб ат-тахарат»-тың татарша аудармасы, мұнда тұтынатын судың тазалығынан тартып, жуыну, ғұсыл алу, әддес алу, шаш, сақал-мұрт қыру, тұрмыстық тазалық, ішпек-әжемек тазалығы, арақ пен тағыз басқа харам заттардан өзін тью сыяқты мұсылмандық жоралар айтылады. «Китаб ат-тахарат» –

Ханафи мазһабында оқытылатын маңызды кітаптардың бірі, бұл кітап Нұр ал-идах (تور الایضاح) атты кітапты негіз ете отырып жазылған. Араб тіліндегі түпнұсқасының авторы: Абу ал-Ихоас ал-Хасан ибн Омар ибн Али ибн Иүсф ал-Шрүнбалали (أبو الخليل حسن بن عماد بن علي بن يوسف الشرنبلالي). Ислам дүниесіндегі атақты ғұламалардың бірі, Нұр ал-идах, Кітаб ат Тахарат қатарлы елуден астам әйгілі еңбегі бар, 994 жылы Шрүнбалалида туылып, 1069 жылы Кайро қаласында қайтыс болған.

Китаб ас-салауат (كِتَاب الصَّلَاةِ) – **Салауат кітабы**

Мұнда мұсылман баласына парыз болған намаз жайлы толық баяндалады.

Китаб аз-закят (كِتَاب الزَّكَاةِ) – **Зекет кітабы**

Мұнда зекет жайлы баяндалып, зекет, қайыр-садақа берудің сауабы, қайырымдылықтың жолдары мен ізгілігі туралы айтылады.

Китаб ас-саум (كِتَاب الصَّوْمِ) – **Ораза кітабы**

Мұнда ораза ұстау мен оның сауабы жайлы толық баяндалады.

Китаб ал-хаж (كِتَاب الْحَجِّ) – **Хажы кітабы**

Мұнда қажылық туралы толық баяндалады.

5. Құран сүрелері

Осы көне кітаптар туралы оларды жоғарыдағыдай қысқаша анықтамалар жасай отырып, Қазақстандағы ислам дінінің тарихын зерттеуде ғылыми құндылыққа ие деп айта аламыз. Атап айтқанда: 1) қазақ даласындағы ислам дінінің тарихын зерттеуге; 2) қазақ-татар мәдени қарым-қатынасын зерттеуге; 3) халқымыздың дәстүрлі діни танымын зерттеуге; 4) халқымыздың көне оқу-ағарту жағдайын зерттеуге пайдалы болмақ. Ізденушілерге қолжетімді болуын және ғылыми айналысқа түсуін ескеріп, бұл көне кітаптарды ҚР БҒМ ҒК Ғылым ордасы РМК Ғылыми кітапханасына табыстадық, алдағы уақытты зерттеушілердің кәдесіне жарар деген үміттеміз.

КАНАЙ О.

Научный сотрудник

Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова

АПЕНДИЕВ Т.А.

Научный сотрудник

Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова

ДРЕВНИЕ РЕЛИГИОЗНЫЕ КНИГИ И ИХ НАУЧНАЯ ЦЕННОСТЬ (НА ОСНОВЕ МАТЕРИАЛОВ ЭТНО-ИСТОРИЧЕСКОЙ ЭКСПЕДИЦИИ)

Резюме

В данной статье рассматриваются исторические значения и ценность религиозных книг в ходе историко-этнографических экспедиции в Ескельдинском районе Алматинской области. На земле Казахской степи история исламской религии, перевод Корана на татарском языке, тапсиры, пять столпов для мусульман были объектами исследования в книгах которая печатались в начале прошлого века. Авторы главное внимание уделяют появлению книги.

Ключевые слова: генеология, Коран, источник, этнография, история, тапсир, закيات, перевод, медресе.

KANAY O.

Research Fellow of the Institute of History and Ethnology
named after Ch.Ch. Valikhanov

APENDIEV T.A.

Research Fellow of the Institute of History and Ethnology
named after Ch.Ch. Valikhanov

**ANCIENT RELIGIOUS BOOKS AND THEIR SCIENTIFIC IMPORTANCE
(BASED ON THE MATERIALS OF ETHNIC-HISTORICAL EXPEDITION)**

Summary

In this article historical values and value of religious books are considered during historical and ethnographic expedition to the Eskeldian region of Almaty region. On the earth of the Kazakh steppe the history of Islamic religion, the translation of the Koran in the Tatar language, tapsirs, five pillars for Muslims were objects research in books which was printed at the beginning of the last century. The authors' main attention is paid to appearance of the book.

Keywords: genealogy, Koran, source, ethnography, history, tapsir, zakyat, translation, madrasah.

УДК 94(574.25) «17/18» (092)

САТЕНОВА М.Р.

научный сотрудник

Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова КН МОН РК

**БИИ БАЯНАУЛЬСКОГО РЕГИОНА
(XVIII – XIX вв.)**

Аннотация

В настоящей статье основной акцент сделан на освещение материалов историко-этнографической экспедиции, осуществлявшейся в декабре 2013 г. Баянаульском районе. В статье с привлечением ранее опубликованных исследований, представлены сведения о биях данного края в XVIII–XIX вв. Рассматривается роль биев в общественно-политической жизни региона, их участие в структурах российской колониальной власти.

Ключевые слова: Баянаул, округ, би, старший султан, шежире, историология, экспедиция

При проведении настоящего исследования использованы материалы историко-этнографической экспедиции, осуществлявшейся в декабре 2013 г. в рамках проекта «Жүз ауыл», «Жүз қария», «Ою-өрнектер, Шежіре» согласно программе исторических исследований «Народ в потоке истории». В задачу экспедиции входил сбор исторических и этнографических материалов по исследуемому региону, в данном случае конкретно по Баянаульскому району Павлодарской области. Собирались материалы по этнической истории казахского населения Баянаула, выявлялись сведения, касающиеся наиболее важных социально-политических событий происходивших в данном регионе в XVIII–XX вв., исследовались материалы по этнографии, культуре и топонимике региона. Производилась фотофиксация исторических мест и предметов материальной культуры казахов, рассматривались основные виды хозяйствования местного населения, состояние казахского скотоводства в прошлом и настоящем, развитие земледелия. Очень большое внимание уделялось сбору информации об исторических личностях, оставивших значительный след в истории региона.

Основным видом собранных в ходе указанной экспедиции материалов является устная историология (*ауызша тарих*), осуществлявшаяся путем опроса местных жителей, зафиксированная в аудиозаписях. В целом выявленные в ходе экспедиции сведения можно назвать репрезентативными, т.е. имеющими

определенный статичный, типовой характер, что в немалой степени влияло на оригинальную ценность информации. К тому же, следует признать, что какая-то часть выявленных нами сведений зафиксирована в различных материалах шежире, опубликованных за последние десятилетия в ряде печатных изданий. Однако, за долгие годы доминирования советской идеологии в казахстанской науке, значительная часть народных исторических знаний казахов, все же не были, в достаточной степени, письменно зафиксированы, либо сохранились фрагментарно, преимущественно обрисовываясь в общих чертах, без упоминания конкретных деталей и большинства участников событий, что приводило к определенному обезличиванию передаваемой истории. С обретением Казахстаном суверенного политического статуса, отмечается рост национального самосознания казахского народа, обращение к истокам своей истории, стремление возродить в народной памяти забытые имена своих народных героев. Среди обычных казахстанских граждан, в особенности в сельских местностях, осуществляются попытки восстановить народные знания исторического характера, восполнить почти утраченные сведения о прошлом своего региона, своей родовой группы.

В данной статье, автор, опираясь на сведения, полученные от информаторов в ходе экспедиции, и подкрепляя их ранее изученными материалами, представляет информацию о биях Баянаула, сыгравших важную социальную и политическую роль в истории этого региона в XVIII – XIX вв.

Как показывает анализ собранных в ходе экспедиции материалов, бии Баянаула имели значительное общественно-политическое влияние в своем регионе. Они не только играли важную роль в духовной жизни края, но и обладали определенным социально-политическим статусом, нередко являясь родопрародителями в своих кочевых группах. Степень влиятельности отдельных биев была настолько высока, что впоследствии они становились основателями отдельных родовых династий. Так жительница аула Караашы Ахаева Дамет сообщила, что она происходит из родовой ветви тайгелтыр, основателем которой является бий Тайгелтыр, живший приблизительно на рубеже XVII – XVIII вв. По ее словам, Тайгелтыр был сыном влиятельного бия Айдабола. Последний, как основатель одноименного родового подразделения, происходил из рода суюндык племени аргын Среднего жуза. В своих исследованиях Г.Н. Потанин перечисляет «... четырех сыновей Сююндука – Карджаса, Айдабула, Кулюка и Козгана» и указывает их под общим именем «тортоул» [1, с. 245]. Баянаульский регион издавна населяли казахи означенных родоплеменных групп.

По словам другого информатора – Абишева Алимжана, жителя аула Тендык, также происходившего из родовой ветви тайгелтыр, сам бий Айдабол имел восемь сыновей: Малкозы, Жанкозы, Аккозы, Каракозы, Бозкозы, Тайгелтыр, Косжетер и Кожагелды. От потомков каждого из них в дальнейшем образовалась отдельная родовая группа. Эти сведения подкрепляются и материалами Машхур Жусуп Копеева, казахского поэта, мыслителя, историка, этнографа, уроженца Баянаульского края, всю свою жизнь посвятившего собиранию устного народного творчества казахов. О бие Тайгелтыре М.Ж. Копеев сообщает, что тот был единственным сыном бия Айдабола от третьей жены. Согласно материалам М.Ж. Копеева Тайгелтыр би родился, в ту пору, когда его отец находился уже в преклонном возрасте. Очень рано лишившись родительской опоры, Тайгелтыр би покидает родные места, и, достигнув кочевков Старшего жуза, встречается с Толе бием. В опубликованном четырехтомном издании письменного наследия Машхур Жусупа об этой встрече говорится следующее:

«...Үйсін Төле бидің үйіне келіп қоныпты.

Шидем күпісі бар екен, етегі де бүтін емес екен. Төле би сұрапты:

- Айнама, кімнің баласысың? – деп.

- Айдабол бидің баласымын, – депті.

Баланың бетіне ежірейіп қарап:

- Айдабол бидің қалайша баласысың? – деп, қазбалап қайта сұрапты.

Үстіндегі киімін ұнатпағанын бала біле қойыпты:

- Айдабол бидің баласымын дегеніме нанбаған: «Жақсы болса, жол келтіретін болар, жаман болса, ат келтіретін болар» – деп, атымды Тайкелтір қойған баласы, мен, – депті.

Нандым, шырағым, нандым Айдабол бидің баласы екендігіне. Бүгін осында кон...» [2, 137 б.].

Как повествует предание, уже на следующий день юный Тайгелтыр сумел проявить свои способности перед собравшимися, решив судебную тяжбу между юношей и девушкой.

В зафиксированных Машхур Жусупом народных преданиях имеются сведения и о другом потомке бия Айдабола, современнике Тайгелтыр бия, представителе родовой ветви жанкозы – Едыге бие Толебайұлы. Во время вышеуказанной экспедиции, в урочище Мурынтал, расположенном на территории Жанатлекского аульного округа местные жители обратили наше внимание на огромный камень – валун, примерно в полтора раза превышающий рост взрослого человека. В народе этот камень именовался – камень Едыге би (*Едыге бидің тасы*). Согласно легенде Едыге би восседая на этом камне, осуществлял свою судебную деятельность, обращался к народу с призывами объединения в борьбе против джунгарского нашествия. Как утверждают информаторы Едыге би входил в состав авторитетнейшего Совета биев при хане Тауке и участвовал в составлении степного свода законов «Жеты жаргы». Хотя прямых письменных свидетельств, удостоверяющих данные сведения, как в материалах М.Ж. Копеева, так и в других работах дореволюционных авторов автором обнаружены не были. Косвенным подтверждением этому факту, может послужить лишь то обстоятельство, что М.Ж. Копеев в своих рассказах о Едыге би неоднократно упоминает трех величайших биев казахского народа – Толе би, Казыбек би и Айтеке би.

В упомянутом выше урочище Мурынтал, участниками экспедиции, была осуществлена фотофиксация остатков временного погребального сооружения старшего бия Среднего жуза – Казыбек бия (*Қазыбек бидің сөре тасы*). Как пояснил информатор Жунисипов Нурмухамед, житель аула Жанатлек, Казыбек Кельдибекулы, известный также как Каздауысты Казыбек би, умер в холодное время года. До наступления весны, до времени когда тело бия можно было бы перенести к месту окончательного погребения в мавзолее Ходжи Ахмета Ясауи в Туркестане, здесь, в урочище Мурынтал Бауянаульского региона, для него было построено специальное сооружение. Согласно рассказам местных жителей временное захоронение Казыбек бия представляло собой три вертикально стоявших вручную обработанных каменных столба высотой чуть более метра, на которых в горизонтальном положении возвышался деревянный настил с телом бия. После того как тело старшего бия Среднего жуза похоронили в мавзолее Ходжи Ахмета Ясауи, это построение стало особым местом почитания среди казахов. До наших дней, от всего сооружения, сохранились только два покосившихся каменных столба, ныне огороженные металлической изгородью. В настоящее время перед камнями установлен обелиск из красного гранита с памятной надписью.

К сказанному выше, стоит добавить, что во времена казахско-джунгарских войн, урочище Мурынтал благодаря своему удачному географическому месторасположению, с трех сторон окруженное цепью невысоких гор, являлось надежной защитой от нападения джунгарских отрядов. Пользуясь этими условиями, кочевавшие в здешних местах казахские рода племени аргын Среднего жуза, размещали тут свои зимние стойбища. По словам информаторов Курманова Алтынбека и Жунисипова Нурмухамеда в этом урочище находились зимовки казахов рода каракесек, из которого происходил Казыбек би и представителей родовой ветви жанкозы из родоплеменной группы суюндык – айдабол, сородичей Едыге бия. Согласно сведениям устной историологии аулы обоих биев, располагались по соседству и между Казыбеком Кельдибекулы и Едыге Толебайұлы сложились тесные взаимоотношения. В связи с этим, не исключается возожность того,

что Едыге би мог оказаться в числе одного из главных советников хана Тауке и принимать участие в создании степного уложения законов «Жеты жаргы».

После изгнания джунгар с казахских земель, возглавляемые Едыге бием родовые группы айдабол – жанкозы, обосновались в центральной части нынешнего Баянаульского района Павлодарской области. Сейчас на этой территории расположен Торайгырский сельский округ.

Во второй четверти XIX в., с началом проведения российскими колониальными властями административно-политических реформ на территории Среднего и Младших жузов ряда, на севере Казахстана образуется несколько внешних административно-территориальных округов. Первыми, в 1824 г., были открыты Каркаралинский и Кокчетавский окружные приказы. Как известно, согласно «Уставу о сибирских киргизах» право управления округами предоставлялось исключительно представителям из султанского сословия «төре». Так в Каркаралинском округе старшим султаном избирается потомок хана Букея – султан Турсун Чингисов, а в Кокчетавском окружном приказе старший сын хана Среднего жуза Уали – Габайдулла Уалиханов. Но, как отметил много позже Ч.Ч. Валиханов «...в родах Баян-Аульского округа султаны имели менее значения, чем в других родах, и роды эти управлялись сильными родоначальниками – биями» [3, с. 309]. Доминирующая роль биев – представителей сословия «кара сүйек» в Баянаульском регионе, оказалась настолько сильной, что российской администрации пришлось отказаться от всяких попыток утверждения кого-либо из числа казахской аристократии старшим султаном края.

Первым старшим султаном Баян-Аульского окружного приказа был провозглашен сын Едыге би Талебайулы – Шон Едыгеулы, возглавивший после смерти отца родоплеменные группы казахов, входивших Тортоульскую волость. Первоначально предполагалось включить земли Баянаула в Каркаралинский внешний округ. Однако Шон Едыгеулы, как управитель Тортоульской волости отказался подчиниться власти султанов Букеевых. В зафиксированном в исследованиях Ж.М. Джампеисовой донесении Омского областного управления на имя генерал-губернатора Западной Сибири говорится, что «...известный бий Шон Едигин, управляя Тортоульской волостью с большой властью и доверенностью, нежели какие-либо султаны, поставил себя в такое положение, что никогда не решится добровольно вступить под зависимость оных султанов, коих преимущества в управлении, отпделенные Уставом о киргизах, по видимому, оскорбляют его права на принадлежность оной волости» [4, с. 132]. Хотя, западносибирская администрация предпринимает попытку установить в должности старшего султана округа чингизида Бопу Татенова, потомка султана Султанбета, родственника хана Абылая [5, с. 37]. Но на выборах, большая часть избирателей поддерживает Шона Едыгеулы. Таким образом, впервые создается прецедент, когда российская власть утверждает в должности старшего султана выходца из сословия «кара сүйек». Известно, что отец выдающегося казахского поэта Абая – Кунанбай би Оскенбайулы в 1849-1852 гг. являлся старшим султаном Каркаралинского окружного приказа. Из таблицы, представленной в работе Ж.М. Джампеисовой наглядно видно, что подавляющее число старших султанов и волостных управителей Баян-Аульского округа являлись биями, либо старшинами. Из общего числа старших султанов и волостных управителей, только двое представляли султанское сословие, среди остальных: 9 биев, 7 старшин [4, с. 137].

Согласно сведениям Е.Б. Бекмаханова, официальная дата открытия Баян-Аульского внешнего округа – 22 августа 1933 г. [6, с. 123]. Однако, основание Баян-Аульской казачьей станицы, впоследствии ставшей центром округа, произошло, по разным источникам, в 1826-1828 гг. История создания казачьей станицы в Баянауле связана с именем другого сына Едыге бия, не менее почитаемого в народе бия Торайгыра Едыгеулы.

В отличие от своего брата, старшего султана Шона Едыгеулы, Торайгыр би не приветствовал усиление российской власти в Степи. Более того, он был одним

из немногих баянаульских биев, кто поддержал Губайдуллу Уалиханова в его стремлениях восстановить ханскую власть в Среднем жузе. По словам Курманова Алтынбека, краеведа Баянаульского региона, зимние кочевки Торайгыр бия находились у подножия Баянтау, а летовки в Кокшетауских горах. Как сообщил информатор, летом 1824 г. Торайгыр би принимает в своем кочевье послов Цинского правительства, прибывших в Кокшетау для проведения церемонии признания Губайдуллы Уалиханова ханом Среднего жуза. Узнав об этом сибирские власти задержали султана и потребовали от него официального отречения от ханского титула, после чего вынудили Губайдуллу передать прибывшим послам Цинской империи письменный текст отречения [7, с. 137]. Вместе с султаном Уалихановым был задержан и Торайгыр би. Как гласит народное предание, в обмен на освобождение своего брата, Шон Едыгеулы согласился на основание в Баянауле, на берегу озера Сабындыколь казачьего поселения. Первым атаманом станицы назначается Николай Ильич Потанин, ставший позднее известным в исторической науке не только как отец знаменитого ученого Г.Н. Потанина, но и как один из первых русских путешественников, проникших в Центральную Азию. По словам Курманова Алтынбека, Торайгыр би узнав о том, какой ценой обошлось его освобождение, упрекнул своего брата, Шона Едыгеулы, сказав ему, что тот не должен был допускать прихода русских казачьих отрядов в казахские земли. В памяти баянаульцев сохранилось немало преданий, повествующих о красноречии и поэтическом мастерстве бия. В народной молве о Торайгыр бие говорится, что в нем воплотились доблесть и ораторский дар Едыге бия Толебайулы. Одним из известных потомков Торайгыр бия является казахский поэт – демократ Султанмахмут Торайгыров.

Преемником старшего султана Шона Едыгеулы на посту управителя Баяульского округа стал Шорман би Кушукулы, возглавлявший подразделение каржас рода суюндык. В опубликованном в сборнике материалов по истории Казахстана архивном документе указано, что Шорман би получил от западносибирских властей чин капитана и в 1833 г. назначается заместителем старшего султана Баянаульского округа Шона Едыгеулы [8, с. 168]. Как сообщается в народных сказаниях, при рождении Шорман би был наречен именем Жумабай. Но, еще раннем возрасте, мальчик сумел проявить незаурядные способности мирового судьи, что получил от старших почетное прозвище «Шорман», ставшее впоследствии собственным его именем. Это слово состояло из двух частей: «шор» и «ман». «Шор» означал крепкий нарост на стволе дерева, который невозможно было разрубить даже острым топором, а «ман» – это суффикс, обозначающий подобие, сходство «как шор». Так говорилось о человеке с крепким, сильным характером и умудренным жизненным опытом.

Как известно, матью Ч.Ч. Валиханова, является дочь Шормана бия – Зейнеп. В записке «О Баян-Аульском округе» процитированном автором выше, о своем деде по материнской линии, Ч.Ч. Валиханов пишет: «...Шорман, по прозвищу Чечен (мудрый), знаменитый умом и хитростью. Шорман, обладая редким даром слова, в 14 лет от роду был уже родоначальником – бием и в одном тяжёлом процессе славно защитил своих родовичей перед лицом хана Вали». После смерти старшего султана Шона Едыгеулы, царские наместники попытались утвердить в этой должности его сына, Итемгена. Автор предполагает, что возможно, таким образом, российские власти предприняли попытку усилить свое влияние в данном регионе, поскольку, судя по анализу выявленных архивных документов, сын Шона Едыгеулы не обладал столь значительным весом в Баянаульском крае. Хотя позднее Итемген избирался волостным управителем Джангозы-Айдабульской волости [9, с. 68, 187, 440].

Сохранилось письмо от влиятельнейших лиц Баян-Аульского округа, где они единодушно «изъявляют желание» «утвердить Шормана Кучукова в звании старшего султана». Примечательно, что под прошением были указаны имена 41 человека, из которых 23 названы султанами, 4 волостными, 2 бия и 12 старшин [8,

с. 167-170]. Что уже говорило о высоком авторитете Шорман би Кушукулы. В том числе и среди представителей казахской знати.

Значимый общественно-политический вес Шормана би среди своих сородичей, а также административная деятельность на посту управителя округа (1836-1837 гг.) существенно повлияли на формирование мировоззрения его старшего сына – Мусы Шорманова, позднее неоднократно избиравшегося старшим султаном окружного приказа Баянаула и удостоенного за свою службу в российской администрации чина полковника. Муса Шорманов поддерживал тесные взаимоотношения со своим племянником, Чоканом Валихановым. Будучи большим знатоком казахской традиционной культуры, он много раз помогал Чокану в подготовке тех или иных служебных записок. М. Шорманову было известно много преданий, эпосов, и как собиратель казахского фольклора, материалов по генеалогии своего народа он неоднократно упоминается в работах Г.Н. Потанина, Н.М. Ядринцева, А.К. Гейнса и других русских исследователей. С его именем связано открытие первой казахско-русской школы в Баянаульском крае. В наши дни жизнедеятельность Мусы Шорманова стала объектом отдельного диссертационного исследования. Имена Шорман би и его сына Мусы

Безусловно, о биях Баянаульского региона можно рассказать очень многое. В различных архивохранилищах сохранилось немало документов свидетельствующих не только о жизнедеятельности вышесказанных биев, но и о других представителях данного сословия, проживавших в Баянауле. Однако автор, прежде всего, стремился отразить в данной статье сведения о биях, полученные в ходе историко-этнографической экспедиции в Баянаульский район Павлодарской области в январе 2013 г. в рамках вышесказанной Государственной программы исторических исследований «Народ в потоке истории»

В настоящее время в Казахстане, наблюдается усиление процесса урбанизации и более интенсивное усвоение сельскими жителями элементов городской культуры, видоизменение традиционного уклада и жизнедеятельности казахов. И, тем не менее, в сельской местности и поныне сохраняется устная традиция передачи народных знаний исторического характера о знаковых событиях, о персоналиях сыгравших определенную роль в жизни, как всего казахского народа, так и в отдельных регионах. На сегодняшний день, основная задача исследователей, успеть зафиксировать эти исторические знания, суметь передать материалы устной историологии нынешнему поколению, что крайне важно для формирования у казахстанской молодежи чувства патриотизма, чувства государственности, но и для глубокого осмысления своей национальной идентичности.

Литература

- 1 Потанин Г.Н. Племена и поколения, населяющие Северо-Западную Монголию // Г.Н. Потанин. Исследования и материалы / История Казахстана в русских источниках XVI-XX веков. – Алматы: Дайк-Пресс, 2006. – Т. VII – 600 с.
- 2 Көпейұлы М.Ж. Тандамалы. – Павлодар: ЭКО, 2006. – 4 т. – 392 б.
- 3 Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти томах. – Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии, 1985. – Т. II. – 416 с.
- 4 Джампеисова Ж.М. Казахское общество и право в пореформенной степи. – Астана: ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, 2006. – 267 с.
- 5 Рахимов Е.К. Муса Шорманов – общественный, государственный деятель и исследователь традиционной культуры казахов: Дисс. ...канд. и.н. – Павлодар, 2007. – 192 с.
- 6 Бекмаханов Е.Б. Казахстан в 20-40 годы XIX века. – Алматы: Казак университеті, 1992. – 401 с.
- 7 Ерофеева И.В. Символы казахской государственности (позднее средневековье и новое время). – Алматы: ИД Аркаим, 2001. – 152 с.
- 8 Материалы по истории политического строя Казахстана. – Алматы: Изд-во АН КазССР, 1960. – Т. I. – 441 с.

9 О почетнейших и влиятельнейших ордынках: алфавитные, именные, формулярные и послужные списки // История Казахстана в русских источниках XVI-XX веков. – Алматы: Дайк-Пресс, 2006. – Т. VIII. – Ч. 1. – 716 с.

References

1 Potanin G.N. Plemena i pokolenija, naseľajushhie Severo-Zapadnuju Mongoliju // G.N. Potanin. Issledovanija i materialy / Istorija Kazahstana v russkikh istochnikah XVI-XX vekov.– Алматы: Дайк-Пресс, 2006. – Т. VII. – 600 с.

2 Мәшһүр Жәсіп Көрежілы. Таңдамалы. 4 том. – Павлодар: JeKO, 2006. – 392 б.

3 Valihanov Ch.Ch. Sobranie sochinenij v pjati tomah.– Alma-Ata: Glavnaja redakcija Kazahskoj sovetskoj jenciklopedii, 1985. – Т. II. – 416 с.

4 Dzhampeisova Zh.M. Kazahskoe obshhestvo i pravo v poreformennoj stepi. – Astana: ENU im. L.N. Gumileva, 2006. – 267 с.

5 Rahimov E.K. Musa Shormanov – obshhestvennyj, gosudarstvennyj dejatel i issledovatel' tradicijnoj kul'tury kazahov. Diss. ...kand. i.n. – Павлодар, 2007. – 192 с.

6 Bekmahanov E.B. Kazahstan v 20-40 gody XIX veka. – Алматы: Қазақ universiteti, 1992. – 401 с.

7 Erofeeva I.V. Simvolы kazahskoj gosudarstvennosti (pozdnee srednevekov'e i novoe vremja). – Алматы: ID Arkaim, 2001. – 152 с.

8 Materialy po istorii politicheskogo stroja Kazahstana. – Алматы: Izd-vo AN KazSSR, 1960. – Т. I. – 441 с.

9 О почетнейших и влиятельнейших ордынках: алфавитные, именные, формулярные и послужные списки // История Казахстана в русских источниках XVI-XX веков. – Алматы: Дайк-Пресс, 2006. – Т. VIII. – Ч. 1. – 716 с.

САТЕНОВА М.Р.

Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының ғылыми қызметкері

БАЯНАУЫЛ АУДАНЫНЫҢ БИЛЕРІ (XVIII–XIX ҒҒ.)

Түйін

Мақалада автор 2013 ж. желтоқсан айындағы тарихи-этнографиялық экспедиция негізіндегі материалдарға тоқталған. Мақалада XVIII – XIX ғ. билер туралы ертеде жарық көрген зерттеулер пайдаланылған. Аудан билерінің қоғамдағы рөлі және олардың ресейлік отаршыл әкімшілік жүйесі құрылымына қатысуы қарастырылған.

Кілт сөздер: Баянауыл, округ, би, аға сұлтан, шежіре, историология, экспедиция.

SATENOVA M.R.

Research Fellow of the Institute of History and Ethnology
named after Ch.Ch. Valikhanov

THE BIS OF BAYANAUL REGION (XVIII-XIX CENTURIES)

Summary

In this paper the author made an emphasis on elucidation of materials of historical-ethnographic expedition carried out in december of 2013. In this article (using the previously published studies) the author presents some information on bis of the XVIII-XIX centuries. The role of bis in the social and political life of the region and their participation in the structures of the Russian colonial administration were considered in this study.

Keywords: Bayanaul, county, bi, Senior Sultan, shezhire, historiology, expedition.

ORYNBAYEVA G.

Candidate of Historical Sciences, Senior Research Fellow
of the Institute of History and Ethnology named after Sh. Ualikhanov

SKETCHES FROM MONGOLIAN KAZAKHS LIFE

For over ten years the department of Ethnology and Anthropology, Institute of History and Ethnology named after Sh. Ualikhanov have studied Kazakh ethnic groups abroad. The studies were carried out under the guide of the head of department, Professor S. Azhigali. For this purpose, recently, research trips have been organized regularly to countries near and far abroad.

So, in 2013, a complex and quite a continuous expedition to Mongolia and China was held. During the expedition to Mongolia, which was carried out from July 24 to September 5, 2013, a group of researchers-anthropologists examined localities in the central, north-eastern and south western part of Mongolia, i.e. areas of residence of the Kazakhs out of the «Kazakh» Bayan-Olgii Province: Tov Province (Ugtaal district, Erdene district, Nalaikh town), Selenge Province (Sharyngol, Khongor and Darkhan), Khentii Province (Shandygyn and Berkh), Khovd Province (Uench and Bulgyn), etc. Perhaps readers will be interested to read some of the observations obtained during this complex scientific expedition.

Mongolia — a country with a small population, its population is not even three million. Kazakhs is the only ethnic minority in this country of not Mongolian origin. Zakhchins, Dorbets, Buryats, Uriankhai and Torghuts speak another language, and have some cultural differences concerning the Khalkha Mongols, that is why they are also ranked in this category.

According to the local Kazakhs, Mongolia is the earth given by the grace of God. The Mongols were able to preserve their land and themselves as a nation between two major powers: Russia and China. Thanks to the wisdom and foresight of the leaders of the socialist period, the perestroika and post-perestroika era, nomadism was saved in the country. Until now, there are no obstacles on the part of the Mongolian Government for the extensive development of animal husbandry — free grazing, economic arrangement, etc. Thus, due to the preserved nomadic and semi-nomadic pastoralism, the Mongolian people have never been in need.

Kazakh schools in Mongolia only work in the Kazakh province of Bayan-Olgii. The Kazakh language and music can be heard everywhere. Outside of Bayan-Olgii in other Mongolian Provinces there are no Kazakh schools, so young Kazakh people know Mongolian sometimes better than Kazakh. Hinting at our frequent Russian speaking, one of our interlocutors Onerhan, 53-year-old driver from Ulaanbaatar, suddenly said: «Soon we will need a translator to communicate between Kazakhs from different countries». This picture is often met in practice. To understand

On the streets of Ulanbaatar

each other, in conversations with young Kazakhs in Mongolia, sometimes we had to use English.

Local Kazakhs have a close relationship with Kazakhstan. Many people have close relatives living there. Thus, our compatriots from Mongolia, being for the first time in their historic homeland, try to visit all the major cities. Local Kazakhs want to participate in public life of Kazakhstan. Thus, a 66-year-old Sanak Koshpanuly from Bulgyn (Khovd Province) in the west of the country lamented that mostly the Kazakhs of Bayan-Olgii were invited to the World congress of Kazakhs. It turns out that our compatriots from other regions of Mongolia are left out of these important society activities.

The Central square of the city of Nalakh.

Sculpture of "man of iron" (suburb Darkhan)

The question «Would you like to move to Kazakhstan?» responses were different: people with good, proper financial level said that they were not in a hurry to leave. A 57-year-old Batolzy from Ugtaaltsaydam district in 1991 sought to travel to Kazakhstan. At that time people, who left Mongolia were promised to be given any place according to their will. Batolzy enrolled to Semey, collected the necessary documents. After some time a car came, but from Aktyubinsk. «Maybe I did not go in vain then. But some people returned back there, unable to withstand the difficulties in the new place» - he says mournfully. Many people know that about a year ago, a large group of Kazakhs, once moved to their ancestral homeland from Mongolia, appealed to the leadership of this country to come back. In Mongolia this fact is spoken with obvious disapproval: «There are difficulties everywhere,

we visit Kazakhstan often, and we do not think that everything would be so bad».

Like in Kazakhstan, Kazakhs in Mongolia experience a strong influence of Islam. Zulkarnay Bekbayuly, 75-year-old resident of Khongor district, said that contemporary young people become religious, and old people read namaz. In Nalaikh district, the town near Ulaanbaatar there was recently opened a large mosque with a dormitory for students of madrassas.

Kyz uzatu (Sending off the bride) on zhailau (summer pasture) near Sharyngol

It was built and financed by the Turkish side — a religious organization called «Dos». On April 12 last year, the Turkish Prime Minister T.R. Erdogan attended the opening ceremony of the mosque. The building of the mosque is two-storey's. Nalaikh-Koniya cultural center and the local office of the Association of Muslims of Mongolia is located on the ground floor, and prayer hall is on the second.

Muslim literature in mosques is mostly in the Mongolian language. Sermons also here mainly conducted in Mongolian. Muslim clerics have shared with us their plans: to bring soon religious literature

Master-woodcarver Abdykhalyk Nygmetuly (Sharyngol)

Mongolian kystau (aymag Hovd)

parishioner, each resident of the Kazakh district Nalaikh.

Globalization processes are increasingly penetrating into the local environment. Tolegen Satybas, 38-year-old Nalaikh resident, is seriously engaged in power-lifting, and participates to international competitions. He was often in Kazakhstan, thus he speaks with a Kazakhstani accent: sometimes with Russian words, without the peculiarities of Kazakhs of Mongolia and China. Tolegen is a local businessman with a group of fellow, he produces coal. Extraction of minerals in Mongolia is available for ordinary citizens, it is a subject to the payment of appropriate fees and authorization. In addition, he has business in Dubai — carries novice campers, helps with arrangement and shopping. Mongolian tourists unlike Kazakhstan just study this resort. Tolegen's speech is a mixture of Kazakh, Russian and English languages. Trips abroad have left their mark on his appearance. He stands out from the crowd not only because of his athletic figure, but also because of extravagant clothes.

It turned out that Mongolia has much to learn. For example, each Kazakh there claimed that Mongol never in his memory

in the Kazakh language of Bayan-Olgii, and also agree with the Supreme Mufti of Kazakhstan about the arrival of a new mosque in Nalaikh mentors who have held religious classes, and at the same time could have teach Kazakh. Today in Nalaikh there is one Buddhist temple, two mosques and seven Christian congregations' unorthodox ways. In other words, there is an invisible serious competition for the minds. In an effort to attract people to the mosque in the first place, of course, Kazakhs, its officials pay attention to each

Milking of goats at nomads.

*With local historian of Nalaykh Satybaldy
Tusibzhanuly*

allowed himself to hurt the feelings of ethnic Kazakhs. Each of them can say that «they do not do that», «from their part it never happened», «they are not capable of this». There is a sense of gratitude to these people for their natural peacefulness and kindness to our kins. Perhaps, the representatives of diaspora in any country spoke about indigenous people. In other words, everyday nationalism in Mongolia is virtually nonexistent. The government does not have assimilating policy here — neither explicit nor hidden, but trust

between ethnic groups finally leads to the natural blending of cultures and ultimately to mongolisation of Kazakhs being a minority ethnic group.

There is a similarity in the mentality of the Kazakhs and Mongols as heirs of nomadic civilization. Neighborhood with people who have, as you know, heroic story, but kind and open nature, has left its mark on the mentality of the Kazakhs of Mongolia. Although, the country's development is far behind, but the pace of growth of the Mongolian economy in recent years shows quite a positive result.

ӘӘЖ 39 (4/9)

ДОСБОЛ ДАТҚА АУЫЗША ДЕРЕКТЕРДЕ

НҰРЫМБЕТОВА К.Қ.

Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының
аға ғылыми қызметкері, т.ғ.к.

Аннотация

Ұлттық тарихты насихаттау мақсатындағы «Жүз ауыл, жүз қария, ою-өрнектер, шежіре» бағдарламасы бойынша жүргізілген этно-тарихи экспедиция барысында Қызылорда облысы Жаңақорған ауданы өңірінен халық жадында сақталған аңыз-әңгімелер, шежіре, ауыл тарихына қатысты материалдар көптеп жинақталды. Мақалада экспедиция барысында Досбол датқа жайында жинақталған деректер ұсынылып отыр.

Кілт сөздер: тарих, өңір, шежіре, ақын, би.

Сыр мен Қырға, жалпы қазақ сахарасына аты мәшһүр, қара қылды қақ жарған би, шешендердің бірі – Досбол Қорлыбайұлы (1800-1890) қазіргі Қызылорда облысы, Шиелі ауданына қарасты Жөлек өңірінде 1800 жылы дүниеге келген. 1890 жылы Қызылорда облысы Шиелі ауданы, Қазақстанның ХХХ жылдығы атындағы шаруашылық жерінде дүние салған, жерленген жері көне зират («Оқшы ата» деген жер). Досбол қыпшақ тайпасының ішіндегі көзей руынан шыққан. Шежіре деректері бойынша қыпшақ тайпасының торы тармағынан көкмұрын (шын аты Құдайменде), шашты, қитаба, түйішке аталықтары тарайды. Бұдабай ақын өзінің қыпшақ шежіресін жазған толғауында:

– Торыдан Қитаба мен Түйішке боп,
Көкмұрын, Шашты бұған түйіскен кеп.
Торының осы аталған төрт баласы
Жайылған бақ-дәулетті, ырысты ел боп.
Ғұлама оны айтады тысқары деп,

Шежіре қалған бұрын нұсқалы боп.
Торынын төрт баласын Арқа елі,
Айтады «Төрт төбенің Қыпшағы» деп...

Досбол елі үшін еңбегі сінген тарихи адам, қоғам қайраткері, көп тыңдап, аз сөйлеп, ердің құнын екі ауыз сөзбен тындыратын алғыр, шешен, абырой-құрметке ие болған ақылды, әділ, әдепті би, сыншыл болғандығы жұртқа мәлім. Өкінішке орай, оның даналық сөздері мен сан қилы билік, тапқырлықтарын кейінгі ұрпақтардың бірі білсе, бірі біле бермейді. Шешендігі мен көсемдігі Сыр мен Қыр еліне кең тараған Досбол заманындағы жақсы, жайсандармен өзін тең ұстап, ауыздыға сөз, аяқтыға жол бермейтін айтулы адам болған. Кезінде жүйрік, шешендігімен даңқы шыққан Досбол бар өмірінің ішінде ол талай дүрбелең, қиыншылық-шапқыншылықты, азап-тепкіні бастан кешіріп, Қокан хандары билігі тұсында Қаратау өңірі мен Сыр бойындағы қазақ ауылдарына жасаған олардың қысым-қиянаттарына қарсы тұрған. Олардың алым-салық жинаушы шабармандарына салық жинатпай, бектері мен ханынан да түрлі амал-айламен құтылып отырған. Халық жағында болып, бектер мен хандарға қарсы әрекеттері үшін оны жазаламақшы да болған. Кей кездері Досбол өзіне қарасты туыстарымен Арқаға көшіп кетуге де мәжбүр болған. Досболдың туған халқына істеген адал қызметі мен әділ билік-шешімдері, өзінің майталман шешендігімен туған халқының елдігін, бірлігін нығайтуға ерекше көңіл бөлгенін ел-жұрт әлі күнге дейін ұмытпай айтып отырады. Шиеліден шыққан ақын Мәнсүр Қонақбайұлы «Иманжүсіпке хат» деген арнауында Досболды:

- Төртінші Досбол датқа бұл белгілі,
Шықпаған сөйлегенде сөзден міні.
Үш жүздің баласына үлгі берген,
Оқымай, көрмей білген ілгеріні.
Алашқа бұл кісінің үлесі бар,
Халқына болған сая, бұлбұл шынар.

Адамда бұдан артық туа бермес,
Һәм түйғын, һәм бұлбұл, һәм дүддүл шығар! - деп сипаттайды. Ал Бұдабай Қарлығашпен айтысында Досбол биді:

Досбол датқа жұрттан асқан,
Қайраты ішке сыймай сыртқа тасқан.
Алдына бұл жалғанда жан салмаған,

Неше бір қиын істің шешімін өзі тапқан, - деп бағалайды. Досбол бала кезінен бастап-ақ еті тірлігімен қатарға ілініп, ел арасындағы билік, дау-дамайға жастай араласқан. Ер жетіп есейген соң, әкесі мен шешесіне айтулы етіп ас беріпті. Бұл ас осы қазіргі Бөйгекүм станциясының жерінде болып, сол ат бәйгесі өткен мекен атауы содан калған. (Бұны айтқан маркүм Пірімбет Тәжбеновтің пікірін қазіргі Бөйгекүм станциясының тұрғыны 96 жастағы маркүм Арыстан Орынбайұлы да мақұлдаған.

Досбол мен Бала бидің Қоқан, Түркістан бектеріне датқа болып қызмет жасағанын, бірақ халық мүддесінен аумағаның сол өңірдің тұрғыны-маркүм Пірімбет Тәжбенов былайша әңгімелеген: «Түркістан бегі Якупбек Көзейдің биі Тұрсынбайды, Бұлтыңның биі Тұрғанбайды, Бұлтыңның биі Арғынбайды шақырып, «датқа боласындар» депті. Сонда жоғарыда аттары аталған билер өздерінің жасы ұлғайғанын айтып, жастары отыздың үстінде, қылшылдаған жігіт Досбол, одан 3-4 жас үлкен Бименбетті (Бала би) ұсынса керек. Содан кейін Досбол мен Бала би датқа болып тағайындалыпты. Сондықтан Досболдың датқа боларда жасы отыз бен қырық жастың аралығында болса, онда бұл 1816 жылы туды деген дерек жобаға соқпайды. Сондықтан Досбол Қорлыбайұлы 1800 жылы туып, 1890 жылы дүние салды деген шындыққа келеді.

Досбол шешендік сөздің дамуына үлкен үлес қосқан аса ірі тұлға. Оның адамгершілік пен ізгілікке, жақсылық пен жасампаздыққа, бірлік-татулыққа үндеген асыл мұрасы өз халқымен бірге жасай берері сөзсіз [1].

Досбол датқа туралы ел аузынан жинақтаған аңыз-әңгімелер экспедиция барысында Жаңақорған кентінің тұрғыны Шайдарбек Әшімұлы ұсынған материалдар негізінде ұсынылып отыр.

Жаңақорған кентінің тұрғыны Шайдарбек Қажы Әшімұлы, Қазақстан Республикасының Журналистер Одағының мүшесі, тарихшы-зерттеуші, Шалқия қонысының Құрметті азаматы, 1934 жылы Жаңақорған ауданы Шәлімбет елді мекенінде (қазіргі Ақжол) туылған. Облыстық дәрежедегі зейнеткер.

1945-1947 жылдары №51 орта мектебінде оқыған. Бұдан кейін Түркістан педучилищесін, Шымкент пединститутының тарих бөлімін бітірген.

1955-1957 жылдары Жаңақорған аудандық комсомол комитетінде нұсқаушы. 1958-1971 жылдары аудандық баспасөз тарату бөлімінің бастығы қызметін атқарған. 1971-1980 жылдары Задарья ауылдық Кеңесінің төрағасы, «XXIV партсъезд» кеңшарында партия комитетінің хатшысы, 1987-1995 жылдары Шалқия қонысы Кеңесінің төрағасы қызметін атқарып, осыдан облыстық дәрежедегі зейнеткерлікке шыққан. Шалқия қонысының «Құрметті азаматы» атағына ие. Ол зейнеткерлікке шыққанымен аудандық «Қазақ тілі» қоғамының төрағасы қызметін атқарып келген.

Меккеге барып, Қажы атанған. Әрі тарихшы, әрі журналист. Оның қаламынан «Сыр ғұламалары», «Сыр бойындағы әулиелер», «Кереметтер тағылымы», «Қажылық – әр мұсылманның парызы», «Атадан қалған мұралар» /2 кітап/, «Бегайым» атты кітаптар шыққан.

Әшімұлы Шайдарбек «Қобыланды батыр» жырының өзбек тіліндегі нұсқасын қазақ тіліне аударып шығып, баспаға дайындағанын баян етті [2].

«Атадан қалған мұралар» атты естеліктер мен тарихи деректер жинағында ел қариялары мен өзі бірге болған аға ұрпақтарының, замандастарының өмір жолдары мен тәрбиелік мәні бар шешендік сөздерінен өзбек, қарақалпақ, тілдерінен аударған аңыз әңгімелер қамтылған.

Досбол қалай датқа атанды?

Досбол өміріне қатысты аңыз-әңгімелер ел арасында өте көп. Бәрін бірдей жинақтап тастау мүмкін болмаса да, көне құлақтардан естіген әңгімеміз ел құлағына тисін деген ниетіміз бар.

Досбол Сыр бойы мен Арқа өңірінде асқан жылы сөздері мен шешендігі арқасында ел мен елді, ауыл мен ауылды біріктіріп отырған көрінеді. Оның бағына сұқтана қараушылар да болған екен. Сонын бірі Түркістан қаласының бегі дейді. Бір күні:

– Досбол деген ел арасында жебір адам бар көрінеді. Соны сарайға шақырындар, бізге де беретін жылуы болар, – деп қасындағыларға әмір береді.

Бұл хабар Досболдың құлағына да тисе керек.

Бек менің көркімді көру үшін шақырмағаны белгілі. Бәріміз бірыңғай киініп барайық, – деп ешкімнен пара алып, зорлық жасап көрмеген Досбол серіктеріне ақыл салады.

Түркістанға барған Досбол мен жолдастарының бекке апарған базарлықтары болмапты. Бек сонда да сыйлы қонақтарды арнайы тігілген үйде қабылдайды. Дастарханда мәзірдің неше түрі тұр екен. Досболдың қандай жан екенін іштей сынап отырған Бек:

– Ас алындар, – деп бата жасайды.

Әркім көңілі қалаған тағамын ішіп-жеп жатқанда, Досбол нанды ғана алып, екі қолмен тураған соң, шетінен екі ауыз тиген екен. Мұны көрген Бек:

– Өттеген-ай, өсек сөзге еріп, біз Досболды жебір адам деп жүргеніміз бекер екен ғой, – деп санын бір соғады, – Бойында бекзаттығы бар болып шықты.

Өзінің жүріс-тұрыстарымен де, бекке үлкен ой салған Досбол, еліне абыроймен оралған екен.

Көптеген жерде осындай тапқырлығы, турашылдығы және шешендігі арқасында Досбол кейінірек датқа атанады. Бұл парсы тілінде «әділетті» дегенді білдіреді. Ол оңайлықпен бере салатын дәреже емес. Датқа атанғаннан кейін Досболдың қасиетіне байланысты аңыз болып айтылатын әңгімелер өте көп. Соның бірі барымташылыққа қатысты. Орта жүз Уақтан шыққан Қожық деген қанішер ұры болыпты. Қожықтық Мәзболдық, Жартыбай серіктері Қоқан бекіністеріне келіп, көп жылқы мен түйе айдап кетеді. Жол-жөнекей шашты бошай қыпшақ Әжібай мырзаның да ауылын баса өтіп оның да үш үйір жылқысын айдай жөнеліпті. Қожық бастаған қарақшылар алған олжасымен еліне де қайтпай, Шу өзенінің бойын жайлап қала береді. Осы хабар Досболдың құлағына тиісімен қасына Әжібайды ертіп, Қожықтың ауылына келіп аялдама жасап, қонақ болған Досбол мен Әжібай қайтпақ ниеттері барын білдіреді.

– Бұйымдарыңызды айта отырыңыздар, – дейді Қожық қонақтарын шығарып салар алдында ізет білдіріп.

Қанішер Қожақтың ерегісуден түсетін пайданың жоқтығына көзі жеткен Досбол тақпақтай жөнеледі:

Патша мен хан бекінісін етіп ойран,
Кене мен Науанға еріп салдың сайран.
Ішінде орта жүздің жақын едік,
Туысқа тимей жүр-ау сенің пайдаң.
Әкең – Манап, өз атың батыр Қожық,
Құрбыңнан келдің дара шығып озып.
Сен жүрсің, жау қамалын талай бұзып,
Дұшпаның тас-талқан боп кетті толық.
Әрқашан көшесінде көрсеткейсің,
Ағайын жәрдем күтсе қолын созып.
Осындай данқын шығып тұрған кезде,
Кенеліп тұрғанымда дәулет-баққа.
Нәшарға көріп көсір көмек көрсет,
Барарын білмегенде қай тарапқа, – деген екен.

Сөз төркінін түсінген залым Қожық: «Жігіттер, мына кісілердің жылқыларын өздеріне қайтып беріңіздер» – дейді. Қожықпен қош айтысып, шаруасы біткен Әжібай да биге риза болып, үйіне қайтыпты.

Міне, осындай ел арасында Досболдың кім екенін дәлелдейтін мысал әңгімелер әлі де ұмытыла қойған жоқ. Олардың көбісі түрлі басылым беттерінде жарияланып та жатыр. Десе де датқадан қалған барлық мұраны жинастырып тастадық деуге болмайды, онық жарыққа шығарып жұртқа өнеге етерлік істері халық ауызында жүр деген ойдамыз [2].

Досбол шешен

Досбол шешен тоқсанға келіп төсек тартып қалғанда Шиелі өңірінің Байсын, Саудагүл, Нұржан деген үш азаматы оның көңілін сұрай келіпті. Түнде олар қонақ болып, ертеңіне аттанарда үш азаматтың үлкені Байсын тұрып:

– Уа, Досбол аға, жасыңыздан бері қазаққа қызыл тілден сөз бермедіңіз. Аспандағы құсты ауызбен ілдіңіз. Енді міне төріңізден көріңіз жақын қалыпты осы уақытында о дүниеге не деп барасыз? Үш азаматтың бірі Байсын соқыр, Саудагүл таз, Нұржан пұшық екен. Өз заманының ұлығы болған соң олар панданып отырады.

Біреуі мұртын ширатып, сақалын тарап сипай беріпті. Досболға оның мінезі ұнамайды. Оның үстіне «төріңізден көріңіз жақын» деген сөзді ұнатпай қалады да, тез жауап қатады:

– Уа, сарбаздарым, тумак болса, өлмек те бар. Менің о дүниеге айтар арманым жоқ. Егер айтар болсам, кешегі аруақты ерлерге қонған бақыт құсы қара шыбын болды, ол ұшып соқырдың көзіне, таздың басына, пұшықтың мұрнына қонды деп барсам керек, – депті.

Сөйтіп Досбол шешен бұларды осылай жеңген екен.

Шешендікте шек жоқ

Халқымыз арасында небір жыр дүлдүлдерімен табан астында тауып айта алатын шешендер, әділ үкім айтатын билер, тамаша төрелер мен жауырыны жерге тимеген балуандары болған.

Олар жайлы халқымыз арасында күні бүгінге дейін хатқа түскен ауыздан-ауызға көшіп, көненің көзі қариялар мен ақылды қариялар арасында жүрген талай аңыз-әңгімелер, шешендік сөздер, кәдеге жарарлық ой түйіндер баршылық. Міне соның бірі Досбол жайлы айтылатын шешендік сөздер. Оны бірде «Досбол датқа десе, кейде Досбол шешен» деп те атайды. Сол үшін де ол кісі жайлы халқымыз арасында кең тараған тамаша шешендігін біз оқырмандарға жеткізуді басты мақсат еттік.

Досбол би жолаушылап келе жатып, жортуылда жүрген Қошқар деген батырға мидай далада кездесіп қалыпты. Екеуі бірін-бірі сырттан естігені болмаса, жүзбе-жүз танымайды екен. Аты-жөндерін сұрасып, амандасқаннан кейін Қошқар батыр сөз бастап:

– Уа, Досбол! Сен кімсің? Жиренше шешенбісің, әлде Алдар көсемісің? – депті.

Сонда Досбол мүдірместен:

– Төскейге ат толғанда, төбеге топ келгенде Жиренше шешенмін. Жылыстап өтер кез келгенде Алдар Көсемін, жағаға қол жармасып жан алқымға таянғанда қолыма қаһарлана найза ұстайтын батырмын, – деген екен.

Кезінде, шаршы топта сөз бастаған Досбол, би болмай тұрғанда сіңірі шыққан түгі жоқ, тақыр кедей екен. Жас кезінде баспанасы қамыс күрке болып, жоқшылықтың тауқыметін көп көріпті.

Күндердің күнінде Досболдың сол қамыс күркесі өртеніп кетеді. Соған наразы болған Досбол лаулап жанып тұрған жалынға қарап: – Ау, құдай, кедей сенің танысың ба?

Байлардың сегіз қанат ақ үйі бар, көпсінгенің бір құшак қамысың ба? – деген екен.

Досбол мініп жүрген жалғыз атынан айрылып қалып, жоқ сұрауға өзінің замандасы Жәнібекке арнайы келіпті.

Келе үйге бірден кірмей, шанлақта шөгіп жатқан түйенің жанына барып, біраз тұрыпты. Оның бұл тұрысын үй ішінде қымыз ішіп, қызып отырған Жәнібек есіктен көріп, қадала қарайды.

Сонда Досбол үйге кіріп, үй ішіндегілермен амандаса бергенде Жәнібек:

– Уа, Досеке, түйемен ұзақ сөйлестің ғой, сен не дедің, ол не деді? – депті.

Сонда Досбол қолма-қол мүдірместен:

– О, жарықтық, түйемісің?

– Жетелесем жүремісің?

– Көпті көрген көне екенсің,

– Жәнібектің атасын білемісің?

– деп едім, ол маған:

« – О, Досеке, мен түйемін, .

Жақынға жетелесең жүремің.

Алысқа жетелесең өлемін,
Жәнібектің өз әкесі түгіл,
Арғы аталарын да білемін, деді», – дейді.

Сөз мәнісін терең түсінген Жәнібек, бұл әңгімені дереу тоқтатады да, аса сыйлы қонағын одан әрі күте береді.

Содан Досбол танертен ас-су ішіп, ауылына қайтқалы тысқа шықса, бір ат белдеуде байлаулы түр екен. Жәнібек қасына келіп:

– Сөзіңе дән ризамын, Досбол! Түйе сұрай келгеніңді білгенмін.

Түйе мініп мүнделетіп жүріп қайтесіз? Оданда көлігіңіз осы ат болсын, – деп шешенге арғымақ ат міндіріп аттандырған екен.

Үлкен бір жиында Досбол шешеннен сөз сұрамақ болған ел ағаларының бірі:

– Дүниеде жаралған жанды-жансыз нәрселердің пірі бола ма, жоқ әлде пірсіздері де бар ма деп сұрапты, не дер екен деген оймен.

Сонда Досбол:

Жарлының пірі – Қалтан ата,

Ұрының пірі – Жалтан ата.

Күншілдің пірі – Күнкіл ата,

Кеселдің пірі – Ыңқыл ата, – деген екен.

Содан үй ішінде отырған жарлы-жақыбай, ұры-қары, өсекші-күншілдер өз міндерін біліп, «қой бұл жерде отыра бермейік, көп отырсақ тағы бір мінімізді тауып айтып, жұртқа масқара қылар», – деп біртіндеп сытылып, сыртқа шыға беріпті.

Бірде Досбол Кіші жүзге дауға барғанда, топ ішінде отырған адамдардың бірі, Досболды сөзден тоқтатпақ боп:

– Досеке,

Ханда қандай мін бар?

Биде қандай мін бар?

Байда қандай мін бар?

Жүйрікте қандай мін бар?

Жорғада қандай мін бар? - деп бастырмалай сұрапты.

Досбол сонда қолма-қол:

Хандарда бір мін бар,

Қарашасын жақсы көрмейді.

Билерде бір мін бар,

Ескісін киген нашарға

Қолынан қайыр бермейді.

Жүйрікте бір мін бар,

Қатарласып жорғамен.

Табандасып желмейді,

Жорғада бір мін бар.

Жал күйрығын түйіп салсаң,

Бәйгеден сірә келмейді, – деп табан астында тауып айтып күллі жұртшылықты дән риза етіпті [3].

Ел жадында сақталған тарих – халықтың ғасырлар қойнауында жатқан ғұмырнамасы, мәдениеті, өнері, салт-дәстүрі. Шынайы тарихты білу, оны кейінгі ұрпаққа жеткізу тарихшылар үлесінде болып отыр.

Әдебиеттер

1 Ата мекен. – Алматы: Қайнар, 1998. – 224 б.

2 Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының «Жүз қария», «Жүз ауыл», «Ою-өрнектер», «Өлкетану», «Шежіре» бағдарламалары бойынша Қызылорда облысына ұйымдастырылған ғылыми экспедиция барысындағы жинақтаған автордың материалдарынан.

3 Әшімұлы Ш. Атадан қалған мұралар. 1-кітап. – Шымкент: Ғасыр-III баспасы, 2005. – 89-93 бб.

References

1 Ata meken. – Almaty: Kajnar, 1998. – 224 b.

2 Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының «Жүз қария», «Жүз ауыл», «Ою-өрнектер», «Өлкетану», «Шежіре» бағдарламалары бойынша Қызылорда облысына ұйымдастырылған ғылыми экспедиция барысындағы жинақтаған автордың материалдарынан.

2 Ashimuly Sh. Atadan kalgan muralar. 1-kitap. – Shymkent: Gasyr-Sh baspasy, 2005. – 89-93 bb.

НУРУМБЕТОВА К.К.

старший научный сотрудник Института истории и этнологии
им. Ч.Ч. Валиханова КН МОН РК, к.и.н

Резюме

В данной статье освещены материалы о Досбол датке выявленные в ходе историко-этнографической экспедиции «Жүз қария, жүз ауыл», «Шежіре», «Ою-өрнек» в Кызылординскую область в 2014 году.

Ключевые слова: история, регион, шежіре, поэт, би.

NURUMBETOVA K.K.

Institute of History and Ethnology named after Ch.Ch. Valikhanov, Committee of
Science at the Ministry of Education and Science
of the Republic of Kazakhstan, Senior Researcher, Ph.D.

Summary

In this article the author highlighted some materials about Dosbol datka, found in the course of the historical-ethnographical expedition '100 old men, 100 auls', 'Shezhire', 'Ornament' to Kyzyl Orda region in 2014.

Keywords: history, region, shezhire, poet, bi.

РЕЦЕНЗИЯ ЖӘНЕ БИБЛИОГРАФИЯ
РЕЦЕНЗИЯ И БИБЛИОГРАФИЯ
REVIEWS AND BIBLIOGRAPHY

ЫСЫМУЛЫ А.

журналист-заңгер, Қазақстанның мәдениет қайраткері

ҚИМАҚТАР – ҚАЗАҚ ХАЛҚЫН ҚҰРАҒАН БІР АРНА

Ғалым Болат Ешмұхамбетұлы Көмековті көзі қарақты қазақ жұртшылығына, әсіресе ғылыми ортаға таныстырып жату артық. Қазақстан Республикасы Ұлттық академиясының академигі, тарих ғылымдарының докторы, профессор Б. Көмековтің сонау кеңес заманында 1970 жылы КСРО Ғылым академиясының Ленинград Шығыстану институтында тарих ғылымы бойынша қорғаған кандидаттық диссертация еңбегі тарихшы қауымды тақырыбының сонылығымен, зерттелуінің тереңдігімен елең еткізген екен. Ол жұмыс 1972 жылы Алматыда Қазақ КСР Ғылым академиясының «Наука» баспасында орыс тілінде «Государство кимаков IX – XI вв. по арабским источникам» («IX – XI ғасырлардағы қимақ мемлекеті араб дерек көздерінде») деген атаумен кітап болып жарық көрген, көлемі 156 бет. Мәскеу тарихшыларынан басқа, шет елдерден Будапешт, Вашингтон, Дамаск, Токио ғалымдары еңбекке оң баға беріпті. Ол кезде көбіне Мәскеуден жылы сөз естігеніне мәз болатын қазақ ғалымдарының еңбегіне осылай әлемнің әр түкпірінен жағымды пікір есту сирек құбылыс, қазақ ғалымы да, ғылымы да үшін ортақ мерей еді.

Ғалымның осы іргелі зерттеу еңбегі кейін бес томдық академиялық жинақ – 1980 жылғы Қазақ ССР тарихынан бастап 2010 жылғы Қазақстан тарихының бірінші томына арнайы бөлім болып енді, энциклопедиялық анықтамаға айналды. Енді арада қырық жылдан астам уақыт өткенде 2014 жылы бұл еңбектің Түркияда түрік тілінде жарық көруі оның маңызын аша түскендей. Осы елеулі оқиға кеңес заманында жазылған еңбекті бүгінгі заман көзқарасы тұрғысынан қайта парақтауға себеп болды.

Кезінде кітапқа жазған алғысөзінде көрнекті тарихшы ғалым, Қазақ КСР Ғылым академиясының корреспондент мүшесі Бегежан Сүлейменов еңбекке мынадай баға берген екен. Бұл зерттеуде қазақ халқының арғы тектерінің біріне жатқызуға болатын қимақтар туралы орта ғасырлардағы араб тіліндегі және IX – XVI ғасырлардағы парсы тіліндегі шығармалардағы тарихи-географиялық мәліметтер дерек көздері арқылы мүқият талданған. Әсіресе әл-Идрисидің (XII ғ.) аса маңызды мәтіндері мен картографиялық материалынан суыртпақтап сыр тартады. Еңбекте қимақтардың этникалық тарихына аса мән берілген; IX ғасырдың ортасынан XI ғасырдың ортасына дейін қимақ тайпалары одағының қалыптасуы мен дамуының негізгі кезеңдері сараланған. Қимақтарда мемлекет және қала мәдениетінің болуы мәселелері тұңғыш рет тұжырымдалып, тиянақталған. Қимақ қоғамының әлеуметтік-экономикалық құрылысы тың тұрғыдан пайымдалады, автор көшпелі мал шаруашылығынан бастап жер игеру шаруашылығына дейін бірнеше шаруашылық-мәдени тұрпатты атап көрсеткен.

Автордың өзінің айтуынша IX – XVI ғасырлардағы жетпістен астам араб, парсы, түрік тілдеріндегі шығарма зерттеушінің зерделеуінен өткен. Кітапты жазу кезінде Батыстың, Шығыстың, КСРО-ның бұрынғы-кейінгі іргелі ғалымдарының бес жүздей ғылыми еңбегінің пайдаланылуы, Ресейдің көрнекті тарихшы ғалымдарының кеңесшілік етуі жұмыстың ғылыми негіздемесінің тиянақтылығын, мәселе мейлінше кең ауқымда қаралғандығын аңғартады, Қазақстанның тарихшы ғалымдары мен археологтарының, антропологтарының еңбектеріне де сүйенеді.

Кітаптың бірінші тарауы бірыңғай дерек көздерін талдауға арналған. Мұнда жаңаша жыл санауға дейінгі I ғасырда өмір сүрген қытай жылнамашысы Сыма

Цяньның «Тарихи жазбалар» деген еңбегінен бастап қимақтарға қатысты IX – XVI ғасырлардағы араб, парсы, түрік тілдеріндегі еңбектерге шолу жасалады. Ғалым дерек көздерін талдағанда онда келтірілген мәліметтердің басқа шығармалардағы мәліметтермен сәйкестігіне, ұқсастығына не айырмашылығына назар аударады. Осы жазбаларды талдаған өзіне дейінгі зерттеушілердің ой-тұжырымдарын зерделей отырып, өз пікірлерін, ұсыныстарын айтуы зерттеудің тереңдігін аңғартса керек.

Жалпы тарихта, ғылымда қимақ-қыпшақ халықтары, олардың шыққан тегі, мекендеген жерлері сияқты мәліметтерге мән беру араб, парсы, еуропалық жылнамашыларда Мысырды қыпшақ мамлюктер билеген кезден басталған екен. Үш ғасырдай араб жерінде билік құрған қыпшақ мамлюктер жолындағының бәрін тасқын судай жайпаған, қырғынға ұшыратқан қресшілер жорықтарына, моңғолдар шапқыншылығына тойтарыс бере алған бірден-бір бекем күш болып, күллі араб жұрты мен Еуропаның назарын өздеріне аудартқаны тарихтан мәлім.

Алдында айтып кеткеніміздей, сол заманнан жеткен жетпістен астам жазбаға шолу жасай отырып, ғалым солардың ішінде маңызды мәліметі мол араб географы Әбу Абдаллах Мұхаммад ибн Мұхаммад әл-Идрисидің «Нузхат әл-муштак фи-хтирак әл-афак» («Жер-жерді шарлап шаршаған жолаушының ермегі») деген географиялық еңбегіне кеңірек тоқталады. Қимақтар туралы араб дерек көздерінің ең негізгісі осы кітап екен. XII ғасырдың ортасында Сицилияда (қазіргі Италия) король II Роджердің тапсырмасымен жазылған бұл еңбектің артықшылығы әл-Идриси кітапты жазу кезінде өзіне дейінгі және өзімен замандас біраз саяхатшының, жылнамашының он екі еңбегін пайдаланып, мәліметтермен байытқанын айтады. Іздену үстінде көмекшісі көп болған әл-Идриси кітапты он бес жыл жазып, 1154 жылы аяқтаған. Оның алғашқы аудармасы француз тілінде XIX ғасырдың қырқыншы жылдары шыққан. Б. Көмеков өз зерттеуінде Ленинградтың М. Е. Салтыков-Щедрин атындағы мемлекеттік кітапханасында сақтаулы нұсқасын пайдаланыпты.

Кітапты әл-Идриси XII ғасырда жазғанымен, ондағы деректер IX – X ғасырларды қамтиды. Сондықтан мұнда ол өзі сипаттап отырған елдер немесе тайпалар туралы бұрынғы еңбектерде кездеспеген тың мәліметтер берген. Мәселен араб географтарының бәрінің жазбаларында қимақтар мен қыпшақтар үнемі ең далада көшіп-қонып жүретін, отырықшылықты білмейтін жұрт ретінде сипатталып келген. Ал әл-Идриси болса қимақтар мен қыпшақтардың қалалары мен қоныстары туралы баяндайды және жердің картасын береді. Оның еңбегін саралау қимақтар қазіргі Қазақстанның оңтүстік-шығысын Алакөлден Ертіс бойына дейінгі кең байтақ аумақты жайлағанын көрсетеді және «Сурат әл-ард» («Жер келбеті») деген атаумен қоса ұсынылған географиялық картасы оның тұжырымдарын бекіте түседі. Оның картасы араб картографтарының осыған дейінгі карталарымен салыстырғанда біраз жетілдірілген нұсқа екен.

Қимақ елінде көшпелі тіршілік пен отырықшы қала мәдениеті екі ғасырдай уақыт қатар дамығаны туралы мәліметтер араб саяхатшысы Тамим ибн Бахр әл-Мутавваидың «Жазбаларында» (IX ғ.) және белгісіз парсының «Худуд әл-алам мин әл-Машрик ила-л-Магриб» («Батыстан Шығысқа дейінгі әлемнің шет-шегі туралы кітап») (X ғ.) деген еңбегінде де айтылады. Түрік тектес халықтарда көшпелі тіршілік пен отырықшылық, мал шаруашылығы мен егіншілік, өндіріс түрлі деңгейде қатар дамыған деген тұжырым қазір қазақ тарих ғылымында орныққан пікір.

Осы орайда баса айта кететін бір жаңалық, Б. Көмеков әл-Идриси пайдаланған еңбектерді саралай отырып, оның әлдебір қимақ авторға да сілтеме жасайтындына назар аударады. Ол қимақтың аты-жөні Жанаха ибн Қақан әл-Қимақи (Джанаха ибн Хакан ал-Кимақи). Егер бұл есімді қазіргі қазақшаға салсақ Қимақ Қақанының ұлы Жанаха болып шығады. Араб географы әл-Идриси оның аты-жөнін өзінің «Нузхат ал-муштак» кітабының алғысөзінде келтіреді және қимақ елі мен жері туралы мәліметтерді Жанаханнан алғанын айтады.

Осы Жанаханың табылуына байланысты мына мәселені айтпай кетуге болмайды. Аты-жөніне қарағанда Жанаха қақанның ұлы екен, ал қақан түрік тектес халықтарда билеуші, яғни ұлы хан. Демек, Жанаха ханзада болғаны да. Тіпті жаңаша жыл санауға дейінгі сонау III ғасырдан бергі бағзы замандардан Тұман қақанның ұлы Мүде қақан (ж.ж.с.д. 209 – 174 жылдар) сияқты түрік билеушілерінің есімі, олардың ұрпақтары туралы мәліметтер біздің заманымызға жеткенде, тарих үшін қол созым IX–XI ғасырлардағы қимақ мемлекеті билеушісінің есімі белгісіз қалуы кейбір тарихшылардың қимақ мемлекеті болғанына күмән келтіргенін ескерсек, бұл аса құнды дерек екені даусыз. Б. Көмеков Жанахаға көп тоқталып жатпайды, тек ол туралы деректер тағы қандай еңбектерде кездесетінін кітабының 28-бетінде көрсетіп кетеді. Олар мыналар: *Григорьев В.В.* Землеведение К. Риттера. География стран Азии, находящихся в непосредственных сношениях с Россией. Восточный, Или Китайский, Туркестан. Перевел с присовокуплением критических замечаний последних тридцати лет. Выпуск II, Дополнения, Отдел 2 – историко-географический, СПб, 1873, 207-бет. *Крачковский И.Ю.* Арабская географическая литература. Избранные сочинения. Т. IV. М.–Л., 1957, 291-бет. *Marquart J.* Ueber das Volkstum der Komanen. AKGWG, Bd. XIII, N I, 1914, 103-бет. *Minorsky V.* Hudud al-Alam. «The Region of the World». A. Persian Geography 372 A. H.–982 A. D. London, 1937 (GMS, XI). 297-бет.

Шамамен X–XI ғасырларда өмір сүрген ханзада Жанаха ибн Қақан әл-Қимақи өз халқы және оның мемлекеті туралы араб тілінде жазба қалдырса керек, оның еңбегі әл-Идриси үшін құнды дерек көзінің біріне айналған. Жанаха сірә оқу-білім іздеп араб елдеріне барған Әбу Насыр Мұхаммад ибн Тархан ибн Үзлағ әл-Фараби (870-950 жылдар шамасы) бабамыз сияқты арабияда білім алып, өмір сүрген, еліне қайта орала алмай сонда дүниеден өткен, көп ұзамай қимақ мемлекетінің өзі жұтылып кететін аумалы-төкпелі заманда ұмыт қалған қайран ер ме екен. Бұл ретте ол түрік шежіресін жазып қалдырған замандасы Махмұд Қашқари (1029-1101 жылдар), XVII ғасырда өмір сүрген Қадырғали Жалайри, Әбілғазы жылаңмашылардың алдында тұрар еді, өкінішке қарай Жанаханың еңбегі бізге жетпеген, өзiрге бiлерiмiз әл-Идрисидiң ол туралы жазып кеткенi ғана...

Кітаптың келесі тарауы қимақтардың этникалық тарихына арналған. Қимақтар түрік тектес халықтарға жатқызылады. Махмұд Қашқари әйгілі «Диуану лұғат-ит-түрк» («Түркі сөздерінің жинағы») еңбегінде қимақ, қыпшақ, оғыз, башқұрт және басқа да туыс халықтардың тілдері ұқсастығын көрсетіп, мысалдар келтірген. Дегенмен тарихшы ғалымдар Г. Юль, В.В. Григорьев, Л.Н. Гумилев, Ю.А. Зуев қимақтар қытай жазбаларында аталатын, Моңғолияны мекендеген ку-мо-хи халқы емес пе екен деген де болжам айтқан. Б. Көмеков Махмұд Қашқариға, басқа да көрнекті ғалымдардың талдамаларына сүйене отырып, қимақ түрік тектес халық деп тұжырады.

Қимақ тайпалары одағының құрамын талдағанда ғалым XI ғасырда өмір сүрген парсы тарихшысы Әбу Сайд Гардизидің «Зайн әл-ахбар» («Хабарлардың әрін келтіру») кітабында баяндалатын көне аңызды тілге тиек етеді, қимақ одағы әуелде ими, имақ, татар, баяндүр, қыпшақ, ланиказ және аджлад деген жеті тайпадан құралыпты, бұлардың кейбірінің атауы бұрмаланып жазылса керек деп пайымдайды ғалым. Олар әуелде аз кезінде Ертіс бойын мекендепті. Осы жерге тоқтау, аялдау, қоныстану деген мағына беретін «ертiс» сөзi өзeн атына айналған. Міне осы тайпалар көбейе келе, қолайлы тарихи жағдайлардың арқасында IX ғасырдың аяғына қарай Алакөлден Ертіске дейін созылып жатқан ең даланы бауырына басқан жаңа түрік мемлекеті пайда болады, оның негізін қимақтардың он екі тайпасы құрайды. Белгісіз парсы тарихшысының «Худуд әл-алам» (X ғ.) және араб әл-Идрисидің «Нузхат ал-муштак» (XII ғ.) еңбегінде осы жайдан мәліметтер берілген.

Б. Көмековтің кітабының үшінші тарауы қимақтар елінің географиясын сипаттайды. Шығыс Еуропадан, Еділ бойынан, Оңтүстік Сібірден, Орта Азиядан,

Шығыс Түркістаннан ерсілі-қарсылы жол тартқан сауда керуендері қимақ жері арқылы өткен және Ертіс бойында қақан отырған астанаға, басқа да қалаларға келіп тұрған. Бұл қимақтарда көшпелі тұрмыс, мал шаруашылығымен қатар отырықшылықтың, егіншіліктің, қала мәдениетінің де қалыптасуына ықпал етеді.

Б. Көмеков оқырмандарын қимақтар еліне IX–XI ғасырларда әр кезде келген саяхатшылар араб Тамим ибн Бахр, парсы Әбу Сайд Гардизи жүріп өткен ескі сүрлеуге салады, сондай-ақ ел мен жерді араб әл-Идриси сипаттаған екі жолмен де аралатады. Тамим ибн Бахр Тараздан шыққан жол Ертіс бойындағы қимақтар астанасына алып баратыны туралы жазды, жол Мойынкүм, Бетбақдала, одан әрі Сарыарқа арқылы өтсе керек, қашықтық атпен жүргенде 80 күндік екен. Бұл уақытта Тараз Жібек жолындағы ірі орталық еді.

Гардизи жолды Сыр бойындағы Жанкенттен бастап Ұлытауға бұрады, одан әрі қазіргі Астана мен Павлодар қалаларының орнындағы қалаларға жетеді. Ғалым бұның халық ауызында «Сарысу жолы» деп аталатын жолмен сәйкесетіндігіне назар аударады. Ал әл-Идриси жолды қимақтар көлі Гаганнан бастайды. Осы орайда Б. Көмеков әл-Идриси сипаттаған, картаға түсірген, атаулары бүгінгі атауларға ұқсай қоймайтын өзендерді, тауларды, жерлерді саралап, сәйкестендіруге тырысады, өзіне дейінгі ғалымдардың талдамаларына жүгінеді. Сөйтіп картадағы Гаган көлін Алакөл көлдер жүйесімен (Алакөл, Ұялы, Сасықкөл), ал оған құятын Шария өзенін Тентекпен ұқсастырады. Гаган көлінің оң жағын жағалай жатқан Дардан тауын Жоңғар Алатауы, ал көлдің екінші жағына орналасқан Гиргир тауын Тарбағатай деп ұсынады. Картаға және сипаттамасына қарап Тахама көлін Балқашпен, Гамаш өзенін Ертіспен сәйкестендіреді, басқа да атаулар салыстырылады.

Кітаптың келесі тараулары қимақтардың шаруашылығына, қалаларына және мемлекетіне арналып, мол мұғлұмат береді. Қимақтардың қонысы туралы ертерек айтқан Гардизи, ол қимақтар мен қыпшақтар Ертіс бойын мекендеген десе, әл-Идриси қимақтардың он алты қаласы болғанын, оның он екісі Ертіс өңірінде екендігін көрсетеді, қалалар сауда жолында орналасқан. Гаган, Дамурия, Сараус, Банджар, Дахлан, Ханауш, Астур қалаларына сипаттама бере келіп, қақан отырған астананы суреттейді. Қақан ордасы үлкен қала, дуалдармен қоршалған, темір қақпасы бар, қақанның әскері көп деген деректі келтіреді.

Белгісіз парсы тарихшысының «Худуд әл-алам» (X ғ.) деген еңбегінде қақанның жазғы астанасы Имақия (Қимақия) деп аталатыны жазылған. Ғалым Б. Көмеков имақ атауы қимақтың жаңсақ жазылған нұсқасы деп пайымдайды. VIII ғасырдың ортасына дейін қимақтар оңтүстігінде Алтайды қоныстанған қарлұқтармен, шығысында Енисей қырғыздарымен, батысында оғыздармен көрші болған, солтүстігінде Уралға дейін жайлаған. VIII ғасырдың екінші жартысында Ертіс бойынан қыпшақтар батысқа, қимақтар оңтүстікке Жетісуға қарай жылжыған. X ғасырда қимақтардың тайпалары Жайық пен Жем арасын қоныстанған, Каспий теңізіне дейін жетіп, ол Қимақ теңізі деп те аталған. X ғасырдың екінші жартысында қимақтар мен қыпшақтар Сырдарияның оң жағалауына қарай жылжып, Түркістан маңына дейін жеткен, бұл дегеніңіз қазіргі жарты Қазақстан. Археологиялық зерттеулер нәтижесінде орта Ертістің оңтүстік жағында, Алакөл маңында, басқа да өңірлерде қимақтардың оба қорымдары, ескі жұрт орындары, олардан тұрмыстық заттар табылған.

Қимақтар әлеуметтік және мәдени тұрғыдан алғанда өздерімен тектес көне түріктердің тұрмыс салт-дәстүрлерін жалғастырған. Қимақ мемлекеті он екі тайпадан құралған, олар бір-бірімен қатаң басыңқы-бағыныңқы қоғамдық қатынаста болады. Билеушілер бағзы түріктерден қалыптасқан дәстүр бойынша шад, тутук, жабғу, қақан деп аталған. Қимақ тайпасын шад, тутук, қимақ тайпалары одағын – жабғу, қимақ мемлекетін қақан билеген. Мемлекет орталық және оң қанат, сол қанат аймақтарға бөлінген. Билік мемлекетте ғана емес, тайпа, әулет ішінде де мұрагерлік жолмен беріліп отырған. Қоғам қашандағыдай әулеттердің дәулетіне қарай іштей жіктелген. Мемлекетте салық салу жүйесі орныққан. Қимақтарда көне түрік жазуы болғанын Ертіс бойында

және Тарбағатайда ескі қорғандардан табылған, сына жазуы бар, IX–X ғасырларға жатқызылған қола айналар айғақтайды. Халық тәңір дінін ұстанған, аруақтар рухына сенген, отқа, суға, тауға, күнге, жұлдыздарға табынған. XI ғасырдан бастап бірте-бірте ислам дініне көшкен түрік тектес халықтарда, оның ішінде бүгінгі қазақ халқында осы аталған наным-сенім белгілері әлі күнге қатар келе жатқаны баршамызға белгілі.

Қимақтар қой, жылқы, түйе және сиыр малын ұстаған. Жазда биенің «қымыз» деп аталатын сүтін ішеді деп жазады Гардизи. Ал түрік тектес халықтардан жаңаша жыл санауға дейінгі I ғасырдан жеткен «қымыз» сөзінің осы мағынасын еуропалық саяхатшылар Рубрук, Плато Карпини, Марко Поло да жазып кеткен. Ал бұл сөз моңғолдарда жоқ екен. Аңшылықта бүркіт, лашын, сұңқар құстарын салып, тазы, қылбарық деген иттерді жүгірткен. Найзамен жолбарыс, барыс аулаған, көпестер олардан бағалы аң терілерін алған. Өзен, көлдерде қайықпен жүзген, балық аулаған. Қимақтар күрішпен, етпен балықпен қоректенеді деп жазады әл-Идриси. Екіншілікте бидай, күріш, арпа, тары, бұршақ еккен, жүзім, басқа да жемістер өсірген. Қимақтардың алтынды суға шаю арқылы өндіретіні де әл-Идриси еңбегінде баяндалады. Сондай-ақ темір, күміс, басқа да бағалы металдар өндірілген. Олардан шаруашылық заттары, қару-жарақ жасалған. Мыс теңге ақша құйылғаны сауда-саттық тек заттай айырбас түрінде ғана жүрмегенін көрсетеді. Қол өнер дамыған, әшекей бұйымдар істелген. Аң терісінен, жүннен тоқылған киімдер киген. Қимақтар қақанының киімі алтынмен зерленген, тәжі де алтыннан болған.

XI ғасырдың ортасына қарай қимақтар үстемдігі әлсіреп қағанат ыдырайды. Дешті Қыпшақ мемлекетіне біріккен ұлы даланың барша халқымен қауымдасып, қимақтар да еуразиялық мемлекеттің уығын шаншысады. Шыңғыс хан шапқыншылығына ұшыраған Дешті Қыпшақ мемлекеті жұртының одан бергі тарихы белгілі. Қимақтар ескі жұрт – атақоныста біртұтас қазақ халқын қалыптастырған көп тармақтың біріне айналды.

Б. Көмековтің кеңес заманында жазылған еңбегін бүгінгі заман көзқарасы тұрғысынан зерделегенде ондағы ғылыми тұжырымдардың өзектілігін, бүгінгі күні тарихи әділеттілік үшін, халықтың рухани қажетті үшін қызмет ете алатынын байқаймыз. Қажеттілікті өтеуге жарау кез келген еңбектің мақсаты, құндылығы болса керек. Ал қазіргі қажеттілік мынау.

Еліміз тәуелсіздік алғалы бері қанша көтерілгенімен әлі күнге шешілмей келе жатқан бір мәселе – Павлодар қаласы мен облысы атауының өзгермеуі. Павлодар қаласының атауын өзгертуге байланысты Абылайкент (Абылайхан), Баянтау, Бұқар жырау, Ертіс (Ертіскент), Кереку, Қимақ (Қимақия, Қимақкент), Қыпшақкент, Сарыарқа, Сырлы қала деген сияқты 16 ұсыныс түскен. Бір өкініштісі, өзгертуге қарсы басқа жұртты былай қойғанда, осы ұсыныстарды беруші қазақтардың өздері бір топтамға келе алмай жүргені де мәселені шешуде аяққа тұсау болып отырғанын мойындау керек. Енді осы атаулардың қайсысына тоқталған жөн дегенге келсек, қай ұсыныстың да ең алдымен тарихи ғылыми негізі болуы тиістігі ақиқат.

Егер зер салып қарасак, әлгі аталған атаулардың ішінде Қимақ атауынан басқа ұсыныстардың бәрі тарихи негізсіз, қалаға тікелей қатыссыз, жанама қисындар екендігі назар аудартады. Қимақ ұсынысы тарихи ғылыми негіздеген мақалам сонау 1998 жылы 23 қыркүйекте «Егемен Қазақстан» газетіне жарияланған-ды. Содан бері осы ұсыныстың тарихи ғылыми негізін жоққа шығарған бірде-бір пікір кездескен емес. Қайта оны құптаған пікірлер «Егемен Қазақстан», «Ана тілі», «Заң газеті», «Қазақ елі», «Қазақстанская правда», «Караван», «Сарыарқа самалы» газеттеріне басылды. Сондай қолдау пікір айтушылардың бірі – Павлодар мемлекеттік университетінің профессоры, ғылым докторы, филолог Қ. Мәшһүр-Жүсіп.

Облыс әкіміне осы мәселе бойынша 2004 жылғы 26 шілдеде жазған хатым көп ұзамай 12 тамызда облыстық ономастика комиссиясында талқыланды. Комиссия мүшелері Баянтау, Кереку, Қимақ, т.б. ұсыныстарды саралай келе, «Қимақ» атауына

бірауыздан тоқталып отыр деп хабарлады Павлодар облыстық «Сарыарқа самалы» газеті «Қаланың атын өзгертетін уақыт жетті» деген тақырыппен комиссияның осы отырысынан берген есеп мақаласында. Одан кейін елімізде ономастикалық өзгерістер жасауға өкімет тарапынан тоқтам салынды, сөйтіп мәселе ауық-ауық баспасөзде көтерілгеннен әріге барған емес.

Біраз адам құлақ үйренген «Кереку» атауын қолдауға бейім. Ол үшін тіпті «кереку» сөзінің түбірі «кереге», көне түрік жазбаларында «үй, мекен» мағынасын береді деген уәж айтады. Сөз мағынасы солай болғанымен, оның нақты қала атауына қандай қатысы бар. «Кереку» Коряков атауының қазақ тілінің ыңғайына қарай бейімделіп кеткен түрі екендігі (жазушы Қ. Исабаев) талай айтылып жүр емес пе. Тіпті баяғыда осы жерде «кереку» деген көне халық өмір сүріпті, қазір олар тундраны жайлайды екен деген де қисын айтылды (жазушы А. Жақсыбаев). Осының бәрі құлақ үйреніп қалған «Кереку» атауын қалай да негіздеу үшін ойлап табылған жасанды уәж сияқты көрінбей ме, ағайын? Оның үстіне Керекуді «кукареку» деп келемеждейтіндер де бар. Үқсастығына қарап басқа да сөздерді осылай атау ретінде ұсына беруге болар.

1987 жылы шыққан «Қазақ ССР. Қысқаша энциклопедия» 2-томның Павлодар қаласы туралы мәліметін қарасақ, «Павлодар, Кереку – қала (1861 жылдан), облыс орталығы (1938 жылдан). Қазақстанның солтүстік шығысында. Ертіс өзенінің оң жағын ала орналасқан. Іргесі 1720 жылы Коряковский қамалы деген атпен қаланды. 1838 – 1861 жылдар арасында Коряков станицасы атанды» дегеннен басқа мардымды тарихи дерек таппаймыз. Тәуелсіздік жылдарында шыққан энциклопедияларда да осы мәлімет.

Коряков станицасы Романовтар әулетінің Ресей империясы патшасының тағына отырғанына 250 жыл толуы қарсаңында II Александр патшаның қазақ даласына қыдырып қайтқан немере інісі ұлы князь Павел Николаевич Романовтың құрметіне 1861 жылы Павлодар (Павел сыйы) қаласы атанғаны тарихтан мәлім. Бұл оқиғаны жазушы Зейтін Ақышев 1978 жылы шыққан «Жаяу Мұса» романының «Құрғақ қасық» деген тарауында көркем баяндап берген. Бұрынғы Қызылжар да осы сапарда патша әулетінің құрметіне Петропавл (Петр-Павел) атанып кете барды.

Петропавлдың Қызылжар екені даусыз, оны кеңес заманының алғашқы жылдарында жергілікті қазақ өкіметі осылай өзгерткен, өкінішке қарай, отаршыл саясатты жалғастырған кеңестік Мәскеу бекітпей тастаған.

Ал Павлодардың бұрынғы аты Коряковтың қазақшаланған Керекуден басқа атауы бар ма? Бар. Оны өз халқымыздың төл тарихынан табамыз. Осы ретте Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың зиялы қауымы алдында сөйлеген сөзінде айтқан мына бір ойлары жолбасшы бола алады. Президент былай деген еді: «Қазақстан жеріндегі ежелгі мемлекеттер, олардың болашақ қазақ ұлтымен сабақтастығы деген мәселелер әлі терең зерттелмей келеді. Сақтардың, Ғұндардың, Үйсіндердің, Қаңлылардың мемлекеттері, Батыс Түрік, Түргеш, Қарлұқ, Қимақ, Оғыз қағанаттары, Дешті Қыпшақ, Алтын Орда, Жошы ұлысы, Қазақ хандығы... Осылардың әрқайсысына арнаулы монографиялар жазылса да артығы жоқ... Мұны айтып отырғаным – қазақ даласының, Қазақстан жерінің көне тарихын саудаға салып, біз осы өлкенің ең байырғы тұрғындары екенімізге күмән келтіргісі келетіндер табылады. Қазақстан тарихшылары, археологтары біздің аумақтық тұғыр-тиянақтарымызды нақты дәлелдермен, қолмен қойғандай етіп бере алатынына ешқандай күмән жоқ. Жаңағы мен атап өткен ежелгі мемлекеттердің барлығы да бүгінгі Қазақ елінің бастауы, түпқазығы. Біз солардың заңды мұрагеріміз. Қазақ даласында қазақтан өзге халық ту тігіп, орда құрған емес.

Енді тарихқа жүгінейік. 1980 жылы шыққан «Қазақ ССР тарихының» 1-томында «Қимақтар мен қыпшақтар» және «Қарлұқтардың, оғыздардың, қимақтардың шаруашылығы» деген бөлімдер бар. Ондағы мәліметтер 2010 жылғы «Қазақстан тарихының» 1-томында, кеңес заманында да, тәуелсіздік алғалы да шыққан барлық

энциклопедияда қайталанатын, ғаламторда біраз дерек жинақталған. Соның бәрінің негізі көзі – академик тарихшы Б. Көмековтің біз әңгімелеп отырған кітабы. Осы «Қазақ ССР тарихының» 1-томындағы «VI – VIII ғасырлардағы түрік тайпаларының Қазақстан мен Орта Азия аумағына орналасуы (жазба деректемелер бойынша)» деген картаға, «VIII – X ғасырларда түрік тайпаларының Қазақстан мен Орта Азия аумағына орналасуы (жазба деректемелер бойынша)» деген картаға және «Әл-Идриси қолжазбасындағы дүние жүзі картасының фрагменті (түпнұсқа араб тілінде, дүниенің төрт бағытына керісінше бағдарланған)» деген картаға немесе 1975 жылы шыққан «Қазақ совет энциклопедиясының» 6-томындағы «Әл-Идриси картасындағы қимақ елі», «Қимақ мемлекеті (9 – 11 ғ.)» деген картаға және «Қазақстанның ежелгі қалалары» деген картаға зер салайықшы. Көне қалаларды көрсеткен бұл карта 1984 жылы шыққан «Қазақ ССР. Қысқаша энциклопедияның» 1-томында да бар. Осы карталардағы қимақ астанасы Қимақия (Имақия) қаласының орналасқан жеріне назар аударайық. Бұл карталарды бүгінгі Қазақстанның кез келген картасымен салыстырып қарасақ, Қимақияның тұрған орны Павлодар қаласының орналасқан жерімен дәп түсетіні анық көрініп тұр. Зерттеуші ғалым Б. Көмеков сауда жолы қазіргі Астана арқылы Павлодарға – қимақтар қаканы отырған орда Қимақияға баратынын көрсетіп берді. Ал бұл біз заңды мұрагеріміз деп Елбасы айтып отырған қимақтар, яғни қазақтар қаласы ғой.

Қазақ жері Ресей құрамына кірген соң орыс бекіністерінің талайы осындай бұрынғы жұрттың орнына салынған мысалдар жеткілікті. Соның бірі – Алматы. Ежелгі қоныс Алматының орнына орыстар Верный деген бекініс тұрғызып, қала тарихын содан бастап келді емес пе. Оған өзінің ежелгі атауы Алматы 1921 жылы қайтарылды, бірақ 1993 жылға дейін қазақша-орысша Алматы, Алма-Ата болып қосар аталып жүрді.

Қимақияның да жайы осындай деп пайымдай аламыз. 1720 жылдан бастап түз кенішінде бой көтерген елді мекен сол маңдағы ескі жұрт-қыстау, обалардың бағзы атауы ескерілмей, кенді игеруді қолға алған орыс көпесі Коряковтың тегімен аталып жүре берді. Бара-бара қазақтар оны Кереку деп өз тіліне салды. Одан Павлодар (Павел сыйы) атанды. Ал келімсектер патша заманында да, кенес заманында да осылай түяк тіреген өңірлерге, бұрын мұнда ешкім тұрмағандай, өз есімдерін, атауларын таңған жерлер, мекендер қазақ даласында әлі күнге тұнып тұр.

Қимақия – Қимақ елі деген мағынаны береді, түп негізі халықтың атынан шыққандықтан Павлодар қаласын Қимақ қаласы деп өзгерту орынды көрінеді. Басқа атау емес, нақ Қимақ атауының қайтарылуы тиістігіне тағы бір үмізіміз – Қимақпен заманы бір Тараз қаласының да атауы әр кезеңде талай өзгеріске түсіп, тәуелсіздік алғаннан кейін ғана қайтадан қайтарылды, Тараз атанды. Демек, Тараз сияқты орта ғасыр жөдігері Қимақтың да өз атауын қайта алуы тарихи әділдік болады. Бұл әлемдік дамуда 3 мың жылдық тарихы бар Дала өркениетінің ескерткіштерін қалпына келтіруге тиіс бүгінгі ұрпақ – біздің парызымыз да. Академик Б. Көмековтің қимақтар мемлекеті туралы зерттеу еңбегі бүгінгі күні де тарихи әділеттілік үшін, халықтың рухани қажеттілігі үшін қызмет ете алады дейтініміз осы.

Осы ретте Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың зиялы қауым алдында айтқан мына бір пікірін тағы да уәжге тартайық. «Ономастикалық саясатты босаңсытуға болмайды. Жалтақтай беретін ештеңе жоқ... Отаршы заманды еске салып, халықтың намысына тиетін атауларды да, тілдің өзіндік заңдылығын, табиғи үндестігін бұзып тұратын атауларды да ауыстырмаса болмайды». Ашық айту, анық нұсқау деген осы емес пе!

Сондықтан Павлодар қалалық, облыстық ономастикалық комиссиялары, облыс пен қала әкімдері және мәслихаттары отаршылдық таңбасындай Павлодар қаласы атауын Қимақ немесе Қимақкент, облыс атауын Ертіс деп қайта атау туралы шешім қабылдаса, тарихи әділеттік үстемдік алып, байырғы төл атау оралар еді. Иә, жалтақтай беретін ештеңе жоқ. Жер тарихы – ел тарихы, халық қойған жер атауы – сол жер тарихының жөн сілтер темірқазығы.

ГАЛИЕВ А.А.
профессор факультета Востоковедения
КазУМОиМЯ им. Абылайхана, д.и.н.

**НОВАЯ КНИГА ПО ИСТОРИИ
СРЕДНЕВЕКОВОГО КАЗАХСТАНА**

(Рецензия на монографию: Ускенбай К. З. Восточный Дашт-и Кыпчак в XIII – начале XV века. Проблемы этнополитической истории Улуса Джучи)

Древняя и средневековая история таит в себе много не просто загадок и тайн, но и противоречий, что нередко дает простор буйной фантазии и «сенсационным открытиям» дилетантов. Интересно отметить, что особенной любовью таких фолкисториков является период правления Чингиз-хана и его потомков. На этой nive снискали «славу» такие классики жанра как академик Фоменко со товарищи, утверждающие, что не было никакого Чингиз-хана, не было Батгяи и Орды, а была некая Русь-Орда. В условиях Казахстана этот период получил также не менее интересное развитие, выразившееся в емкой формуле «Чингиз-хан был казахом». Продукция, вышедшая из-под пера подобных любителей истории, наводнила рынок и овладела умами людей. Причин такой популярности немало, но в данном случае надо выделить три. Первая – не каждый профессиональный историк возьмется за эту, условно говоря, золотоордынскую проблему, так как это требует многолетнего кропотливого, тяжелого, и, как правило, неблагодарного труда. Вторая причина, кроется в том, что (и это надо признать), фолкисторики, пишут легко, доходчиво и увлекательно, что несомненно привлекает неподготовленного, но жаждущего знаний и сенсаций читателя. И третья причина – эта продукция выходит гигантскими тиражами, выдерживая множество изданий. Конечно же, литература подобного рода наносит вред, не только искажая историческое самосознание людей, но и нередко создавая конфликтогенную ситуацию. Что могут противопоставить своим оппонентам профессиональные историки, число которых не просто мало, но и еще катастрофически уменьшается? Единственным адекватным ответом может служить написанная доступным языком, основанная на источниках и хорошо аргументированная книга. К числу, таких работ, к сожалению, вышедшая небольшим тиражом, относится монография известного казахстанского медиевиста Каната Ускенбая «Восточный Дашт-и Кыпчак в XIII – начале XV века. Проблемы этнополитической истории Улуса Джучи» [1]. Книга написана в классическом, академическом стиле, но как отмечалось выше, читается легко, и в этом нет никакого противоречия. На мой взгляд, это является свидетельством отличного знания предмета исследования. Ученый, много работавший с материалом, пропускает его через себя, сживается с ним, что и находит отражение в тексте. Можно утверждать, что автору близка мысль, недавно высказанная академиком РАН В. Тишковым о том, что у гуманитария текст не исчерпывается одним только выводом, что интересно само изложение хода событий. Это высказывание полностью относится и к данной книге, она интересна своим изложением политической истории региона – Восточного Дашт-и Кыпчака, поскольку как такового общего вывода книга не дает и дать не может по определению. Хронологически, автор рассматривает отрезок времени от начала вхождения значительной территории в состав Монгольской империи и до образования улуса Абул-Хаир-хана.

Для казахстанского читателя книга приобретает особое значение в плане прояснения вопроса о генеалогии казахских ханов. Вопрос этот имеет не просто познавательное значение. Проблема казахской государственности, ее преемственности, институтов власти, приобретает и важнейшее политическое значение особенно в свете попыток некоторых одиозных деятелей отрицать наличие государственности у нашего народа в прошлом и на основании этого делающих совершенно неприемлемые выводы.

Следует отметить, что в освещении политических событий того времени происходит определенная корректировка, что является закономерным процессом в любой отрасли знаний и автор, знакомит читателя с наиболее важными открытиями в этой сфере. Так, он говорит, что негативная оценка деятельности главы найманов Кучлука произошла в результате мощной пропагандистской кампании, проведенной против него объединенными усилиями монгольских и мусульманских историков XIII века (с. 38).

В части некоторых достижений, на мой взгляд, можно отметить уточнение нерешенных вопросов начальной истории Улуса Джучи и истории Ак-Орды. Но если говорить более предметно, о новизне работы, то к ней, на мой взгляд относятся следующие положения:

1. Рассмотрена история пребывания Джучи, сына Чингиз-хана на территории Казахстана и время основания его улуса на территории Казахстана (улус ему выделили раньше, но он первоначально был восточнее, за пределами Казахстана) определено 1221 г. (с. 58–61). В монографии изучена этимология его имени (с. 61–65), выяснены обстоятельства и год смерти (с. 65–68). Автор на основании ряда аргументов приходит к выводу, что Джучи «перенец Чингиз-хана умер своей смертью».

2. Рассмотрена история переселения новых тюрко-монгольских племен на территорию Казахстана из монгольских степей, говорится о роли улусной системы. Например, высказана мысль, что многочисленные племена на территории империи, вследствие улусной системы оказались разверстаны по новым туменам, тысячам и сотням, которые получили этническое наименование своего предводителя. К. Ускенбаев критикует мнение В.П. Костюкова о не преобладании кыпчаков в Улусе Джучи (с. 68–80). Автор делает попытку сопоставления литературных персонажей Лубсан Данзана с историческими личностями XIII века.

3. Еще одна проблема, нашедшая объяснение в данной книге, это употребление терминов Ак-Орда и Кок-Орда, улусных единиц, существовавших в составе Джучидского государства. Проблема заключается в их локализации. На первый взгляд, никаких сложностей эта локализация не должна вызывать, – достаточно применить в этой ситуации данные о цветообозначении сторон света у кочевников, в частности у хунну и тюрков, известные с глубокой древности и на основании семантико-семиотического анализа определить, что Ак-Орда располагалась на западе, а Кок-Орда, соответственно на востоке [2]. К сожалению, данное решение не находило подтверждения в имеющемся материале, более того, оно ему противоречило. Решение вопроса усложнялось тем, что, русские летописи знали Кок-Орду и Золотую Орду, не знали Орды Белой. Возникает закономерный вопрос: сколько было Орд – две или три. Вероятно, что здесь можно было бы применить уже не семантико-семиотические методы, а к примеру, методы структурализма. Уже классик этого метода Клод Леви-Строс, в своей знаменитой «Структурной антропологии» задался вопросом о соотношении дуальности и триальности. В свое время, наш казахстанский ученый Ю.А. Зуев обращал мое внимание на решение проблемы триальности, при помощи леммы Хокарта.

Естественно, что К. Ускенбай также обратился к этой проблеме. Эта старая дискуссия об Ак-Орде и Кок-Орде была впервые рассмотрена им целю с учетом всех источников и историографии. Впервые привлечены новые переводы с персидского сведений часто критикуемого «Анонима Искандара», а также сделан подробный анализ этого исторического сочинения и значение его сведений. В книге критикуется мнение о этимологии цветообозначений в связи с географическим размещением восток-запад. Свои выводы автор делает опираясь на подробно изученные им сведения русских летописей (с.81-113).

4. Главы с 4 по 7 посвящены политической истории Ак-Орды. Здесь можно отметить попытку автора реконструировать цельную историю этого государства на территории средневекового Казахстана.

5. Говоря о частностях, отметим, что автору интересны попытки определить настоящее имя старшего Джучида, часто именуемого Орду-Ичен и т.п. Как оказалось, его настоящее имя Орда, а титул эджен был посмертным, как и титул сайн у Бату (с.120-124).

6. К. Ускенбаем выделено правление Кончи=Коници как начало независимого государства, а не части Золотой Орды. Рассмотрена его внешняя политика (с. 128-134).

7. Новым в книге по содержанию является и 5 гл. «Темный век» Ордаидов (потомков Орды. Автор, насколько мне известно, впервые ввел этот термин, впоследствии его стали употреблять и другие авторы, как Ордуиды).

8. В монографии аргументировано мнение о правлении Танибека, сына Узбека в Сыгнаке (с. 1515-156).

9. Заметное место в монографии отведено истории правления Урус-хана, самого видного правителя Ак-Орды. Рассмотрены его происхождение, годы правления, обстоятельства и время смерти, а также внутренняя и внешняя политика, войны против Золотой Орды и амира Тимура. Отдельно изучена антропонирика и политическое наследие этого правителя, общего предка казахских ханов.

Последняя глава посвящена противоречивым событиям конца XIV – первой трети XV веков.

Книга содержит предисловие редактора и автора, заключение, список источников и литературы. Подробно в I главе освещена история изучения вопроса, показаны итоги, достижения и недостатки прежней историографии.

Несмотря на очевидные достижения в освещении проблемы, в книге имеются и недочеты. К их числу относятся опечатки, ошибки. К примеру, на стр. 56 параллельно употребляются термины «монголовед» и «монголист». Представляется, что терминология должна быть унифицированной.

Еще одно замечание, которое, как надеемся, будет учтено в будущих изданиях, это необходимость в подобного рода исследованиях карт, таблиц и схем. Читателю хотелось бы увидеть генеалогическую таблицу правящих в рассматриваемый период ханов. Не рассмотрены вопросы внутренней жизни, устройства, этнический состав. Надеемся, что автор учтет и это пожелание.

Читая любую научную работу, коллеги вольно или невольно коррелируют ее со своими выводами. В данном случае, хочется отметить, что в ходе работы над своей докторской диссертацией, я убедился в правоте конструктивистов, отрицающих процесс этногенеза как таковой. На сложение этнических групп действуют этнополитические, точнее политические процессы, которые в конечном итоге приводят к этническим изменениям. Подтверждение этому я еще раз нашел и в данной монографии. В заключение отметим, что следуя лучшим образцам жанра, автор излагает различные точки зрения, тщательно разбирает их слабые и сильные, аргументированные стороны и на основании скрупулезного историографического анализа и своего прочтения источника предлагает свою точку зрения. Конечно, в ряде случаев, его видение достаточно аргументированно и убедительно, в некоторых моментах требуются более веские доводы, но и в этом случае, читателю дается пища для размышлений, а значит и для будущих исследований.

1. Ускенбай К.З. Восточный Дашт-и Кыпчак в XIII – начале XV века. Проблемы этнополитической истории Улуса Джучи. – Казань: Изд-во «Фэн» АН РТ, 2013. – 288 с.

2. Еще одна попытка решить проблему семиотически, принадлежит О. Прицаку, который исходил из другого бинарного принципа «высокий статус/менее престижный статус». Он обратил внимание на непостоянный характер терминологии, отражавшей реальные политические процессы, в соответствии, с чем цветовая символика в обозначении орд менялась вслед за изменением статуса их предводителей.

**МЕРЕЙТОЙ
ЮБИЛЕЙ
ANNIVERSARY**

ӘБЖАНОВ. Х.М.

Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының директоры,
т.ғ.д., профессор, ҚР ҰҒА корреспондент мүшесі

ТАРИХИ ТҮЛҒАЛАР ӨМІРІН ЗЕРДЕЛЕГЕН ҒАЛЫМ

Белгілі ғалым, ҚР Білім беру ісінің Құрметті қызметкері, Халықаралық ақпараттандыру академиясының академигі профессор Рашит Саттарұлы Каренов 70 жасқа толып отыр.

Профессор Р.С. Кареновтың бұрыннан мерзімдік баспасөздегі мақалаларымен, оқу залдарындағы еңбектерімен, кітап дүкені сөрелеріндегі зерттеулерімен таныса келе аңғарғанымыз, ол кісінің зор интеллектуалдық ойдың иесі, нағыз еңбектің адамы екендігінде. Осыған қоса айтарымыз, бұл адам әдеттегі таптаурын жолмен түп-түзу келе жатқан көптің бірі емес. Ол көптен оқшаулау, өз беті өзінде, тек өз соқпағымен ғана жүретін, мінезі біртоға, батыл, ішкі принципі мықты, мығым кісі сияқтылығында. Мерзімдік баспасөз құралдарында талассыз, бұрқырап жарияланып жататын сан алуан тақырыптардағы зерттеулерінен байқағанымыз: Рашит Саттарұлының қол қусырып отыратын кезі тым сирек екендігі, әрқашан еңбекқор ғалымды еңбек, еңбек, тек қана еңбек, іс-әрекет, қимыл-қарекет үстінде көретіндігімізде.

Осыдан шыға отырып, белгілі ғалымның көп қырлы қасиетіне қысқаша барлау жасауға талпындық:

1. Байдалы би Бекшеұлын көп зерттеп, оның тарихи тұлғасын биіктете түскен қаламгер.

Қазақ елінің азаматтық тарихы мен ауызша және жазбаша әдебиетінде елеулі орын алатын ірі тұлғалардың бірі – Байдалы би Бекшеұлы (1727-1822). Ол – қазақ халқының көрнекті қоғам қайраткерлерінің бірі, білікті би, ойшыл ақын, атакты шешен, кезінде Абылай ханның тікелей ақылшысы болған адам. Хан қасындағы сегіз бидің ең беделді бас биі болған, небір шиеленіскен ел дауы, жер дауы – Байдалы алдынынан шешім тауып отырған.

Р.С. Каренов Байдалы бидің өмірдеректері мен өлең-жырларын, биліктері мен шешендіктерін ел аузынан, мұрағат көздерінен іздеп табуға, зерттеуге өмірінің он жылдан астамын жұмсаған. Нәтижесінде 2002 жылы бабамыздың 275 жылдығында «Әрі көсем, әрі шешен Байдалы би» (Қарағанды, 2002, 104 бет) деген жинағын жарыққа шығарды. Тарихи деректер негізінде жасалған мұндай еңбек қазақ қауымдастығында өзіндік орны бар саяси-әлеуметтік тұлға – билер мен шешендердің атқаратын рөлімен танысуға мүмкіндік береді. Олардың бүгінгі ұрпақ өтеміне де жарайтын ұлағатты сөздерінің қадір-қасиетін саралауға жол ашады.

Байдалы Бекшеұлы сияқты билер мен шешендер ата-бабаларымыз негізін қалаған далалық демократияның көрнекті өкілі болды. Патша үкіметінің қатігез отаршылдық саясаты мен коммунистердің аяусыз қыспағы да олардың отаншылдық идеяларын, әділетті, теңдікті аңсаған армандарын түншықтыра алмады.

Рекең Байдалы биді саналы, озық ойлы, халқының қамын жеген ұлы қайраткер ретінде көрсете білген.

2. Тарихи тұлғалар туралы көп қалам тербеген жазушы.

Р.С. Кареновтың 2002 жылы жарық көрген «Қазақтың үш ұлы көсемі» атты зерттеуі (Қарағанды, 2002, 251 бет) өте қызғылықты. Автордың бұл ғылыми

зерттеу еңбегінде тәуелсіз хандық туын тік ұстаған, өз заманының дана мемлекет қайраткері, сұңғыла дипломаты Абылай ханның бейнесі жан-жақты көрініс тапқан. Осыған қоса елім деп еңіреген, халқым деп қайысқан Кенесары ханның әлі де кеңейтіп көрсетілмеген саясатшылдығына, дипломатиялық өнеріне, қолбасшылық қасиетіне ерекше көңіл бөлінген. Сонымен қатар алаш көсемі Әлихан Бөкейханның өмірі мен қызметі көрсетілген. Оның алғашқы қазақ автономиясының тұңғыш та жалғыз басшысы болғаны, сол лауазымымен тарихта қалғаны баяндалған.

Ия, біздің тарихымыз бәрімізге керемет қымбат. Қайғы-қасіреті мол, бірақ тәуелсіздігімізді аялап, қорғау үшін, сақтау үшін білуге қажет тарих.

3. Ел арасында аттары әлі кең тарай қоймаған, бірақ еліне ерен еңбек сіңірген тұлғаларды зерттеп, біраз еңбек жазған ғалым.

Олардың ішінде 1837-1847 жылдардағы ұлт-азаттық көтерілістің алдыңғы шебінде айқасып, арбаласқан жаудан айбынын асырған Сарыарқа жерінің дара перзенті, хан Кененің сенімді серігі болған Мәнжі батыр Күржікейұлы (1815-1911) ерекше орын алады. Р.С. Каренов үлкен шығармашылық ізденіспен еңбек етіп, 2005 жылы Мәнжі батыр болмысын айшықтайтын «Азаттық қаһарманы Мәнжі батыр» (Қарағанды, 2005, 189 бет) деген таңдамалы туындысын жарыққа шығарды. Автордың бұл еңбегінен біз Мәнжі Күржікейұлын тек батырлық бейнесінде қалдырмай, оның өз дәуіріндегі әлеуметтік ахуалды қалыптастыруға бағытталған көсемдік келбетін де танығандай боламыз. Ғалым Мәнжі батырдың тұлғасын толық, жан-жақты ашуға тырысқан.

4. Шежіре жанашыры.

Шежіре – ата-баба тегін тектеп, ең бастысы қаны бір, ұраны ортақ Алаш үрім-бұтағының атамекенінде өсіп-өнуі, туған халқы үшін атқарған әлеуметтік кемел істерінің қоғамдық бел-белесін тануымыздың алтын арқауы. Ұрпақтар сабақтастығындағы елдік қасиеттердегі үзілмес желінің жауһар тіні.

Сондықтан да қапияда тарихынан айырылып қалған халық шежіресіне мұқият болуға тырысқан. Тілі жаңа шыққан балаға жеті атасын жаттатқан...

Бұл күнде шежіре кітап дегеніңіз Еуропаның мәдениетті елдерінің бәрінде дерлік бар. Ендеше, біз кімнен кембіз? Қазақ халқы өзі жаралған атам заманнан бері батырға да, биге де, ақынға да, абызға да, сал мен серігі де, шешенге де, көсемге де жарлы болмаған ел. Демек, біздің де Әлем жұртына ұсынар ата-тек тарихымыз бар!

Осыны ескере отырып профессор Р.С. Каренов 2000 жылдан бастап көпшілікке таныс «Қаракелер (Шежіре)» (Қарағанды, 2000, 324 бет), «Тұғыры биік тұлғалар» (Алматы, 2003, 420 бет), «Жеті атасын білген ер...» (Қарағанды, 2008, 794 бет) атты еңбектерін басып шығарды. Кеңестік кезеңде мұндай тақырыптар жабулы күйінде қалғанынан болар, жұртшылық зерттеушінің туындыларын үлкен қызығушылықпен қабылдады. Сондықтан да оның атына жұртшылық тарапынан ризашылық сезімін білдірген хаттар легі толассыз келіп жатты.

Зерделі ғалымның 2014 жылы жарық көреген «Үш жүздің шежіресі немесе Арғын-Алтай тайпасының Қареке-Мұрат рулары: Энциклопедиялық анықтамалық» атты екі томдық кітабынан да біз танымсыз ізденісті, өзекті мәселені арқау еткен тың дүниелерді аңғарамыз. Р. С. Кареновтың ел тізгінін ұстаған азаматтарға мәселе етіп көтерген хаттар жолдап, қажетті дүниелердің елеусіз қалмауына үлкен мән бере қарағанынан қолға алған ісін соңына дейін жеткізіп, нәтиже шығарғанша тыным таппайтынын байқаймыз. Бір айта кетерлігі, қалам иесінің жазғандары халық ауыз әдебиетінен, әртүрлі мұрағат деректерінен, көне рухани мұралардан бастау алады.

Жасыратыны жоқ, бүгінгі жаңа ұрпақ өздерінің ата-бабаларының кім болғанын, қандай ерліктер жасағанын, не болмаса қандай саф алтындай өнер тудырғанын көп біле бермейді. Бұл бір жағы олар туралы құнды деректердің уақытында шықпай, қолдарына тимей, тасада қалып қойғандығынан болар. Рекең өз кітаптарында осы олқылықтың орнын толтыру мақсатын көздеп, халықтық маңызы бар іске батыл

кірісе білген қайраткер азамат. Оның жазған еңбектерінен қазіргі жастар өз ата-бабаларының арғы-бергі тарихын молынан білуге мүмкіндік алып отыр.

Р. Кареновты білетіндер, қаламгерлік еңбек жолына сүйсіне қарайтындар «Рыкең – тұнып тұрған шежіре ғой» деп тамсанады. Осылай деп әділ бағасын береді.

5. Тарих сахнасына Алашорда үкіметін алып келген ұлт-азаттық қозғалысы қайраткерлерінің өмір жолын, олардың артында қалдырған шығармашылық мұрасын зерттеуге өз үлесін қосқан отаншыл азамат.

Профессор Р.С. Каренов, кезінде Кеңес үкіметі мен коммунистік партия аттарын атауға тиым салып, кітаптарын өртеп жіберген Ә. Бөкейханов, А. Байтұрсынов, М. Дулатов, М. Шоқай, Х. Досмұхамедов, М. Тынышбаев, Т. Шонанов, т.б. есімдерін және олардың еңбектерін Қазақ халқымен қайта қауыштыруға біраз еңбек сіңірді.

2014 жылы ғалымның «Алаш қозғалысы мен Алашорда үкіметінің жиырма көшбасшысы» атты монографиясы (Қарағанды, 2014, 334 бет) жарық көрді. Бұл басылым заманында ен далада еркін өсіп, жүген-құрық тимеген көшпелілердің екі ғасырға жуық отаршылдықтың қиямет-қайым қамытын еріксіз мойынға іліп, арыны басылған шақта рухын қайта қайрап, еңсесін тіктеп, дербес өз алдына «Алашорда» автономиясын құруға қатысқан жиырма Алаш көсем мен көшбасшыларына арналған. Монографияда ұлы тұлғалардың өмірлерін тереңірек зерттеп, қыр-сырын толық меңгеріп, саяси-рухани, тарихи орнын жан-жақты, түгел тани отырып, олардың ел-жұртына сіңірген еңбектері мен тағдыры қарастырылған. Өйткені бүгінгі таңда жер басып, тірі жүрген қазақ ұлты Алаш арыстарына мәңгі қарыздар.

Осы еңбектің қорытындысында (326-бетте) көрсетілгендей, автордың көп жылғы ғылыми ізденістерінің нәтижесінде туындаған ой – алашордашылықтар ұлтжандылық танытып, ұлт мүддесін қорғады; олар қазақ елінің болашақ тағдыры жолында аянбай күресті. Алаштың арыстары бостандық жолында күреске шығып «ұлтшыл», «халық жауы» атанды. XX ғасыр басында саяси күрес сахнасына Ресейдің аса үлкен ғылыми, саяси орталықтарында білім алған, сол кезеңдегі Еуропадағы саяси күрестің беталыс, бағдарларынан әбден хабардар, экономика, медицина, құқық тарихы мен теориясын терең меңгерген қазақ зиялыларының озық ойлы тобы шықты. Олар қазақ елінің Еуропа мемлекеттерімен салыстырғанда экономикалық, саяси, әлеуметтік, мәдени тұрғысынан өте артта қалғандығы Ресей патша үкіметінің отарлық саясатының әсерінен екенін толық түсінді. Сондықтан, қазақ халқын өзге дамыған мемлекеттердің саяси-қоғамдық, әлеуметтік-экономикалық дамуына ықылас қоя отырып, қазақ халқын осындай деңгейге жеткізу үшін саяси-күрес аренасына шықты.

Ғалымның пайымдауынша, Алаш жетекшілері көрсетіп кеткен бағыт-бағдар қазір еліміз егемендік алып, тәуелсіз мемлекет болған кезде де өз маңызын жоймай, қазақ қоғамын осы заманғы әлемдік өркениетпен ұштастыруға жол сілтеп отыр.

Бұған қоса 2010 жылы Р. Каренов Алаш қайраткері Имам Әлімбековтың 125 жылдығына орай «Алаш азаттығының ақиығы Имам Әлімбеков» атты кітабын (Астана, 2010, 134 бет) басып шығарды. Бұл туындыда өткен ғасырдың 20-30-жыл-дарында қазақ халқының басына апат бұлты үйірілгенде, ұлттық мүддені қорғауға ұмтылған И. Әлімбековтың уәжі мен тұжырымдары қалай аяқасты етіліп тапталғаны, қорланғаны және коммунистік қызыл даурықпа сөзбен күйеленгені мол мұрағат деректер негізінде қозғалған. Зерттеуден оқырман қауым И. Әлімбеков, Ә. Бөкейханов, А. Байтұрсынов, М. Дулатов, Ә. Ермеков, Ж. Аймауытов, Ж. Ақбаев, М. Жұмабаев, Х. Ғаббасов, Р. Мәрсеков сынды тұлғалардың ұлт мүддесі үшін тоталитаризмге қасқая қарсы тұрғанын дәлелдейтін құжаттармен және ой-түйіндермен таныса алады.

Р. Каренов жоғарыда айтылған тарихи тұлғалар (Алаш арыстары) еңбектерінің деректанымдық сипаты мен тарихи құндылықтарын насихаттайтын бірнеше

ғылыми мақалалар да жариялады. Ол туралы ғалым аталған монографияның 122-123-беттерінде былай деп жазады: «Біз... Имам Әлімбековтың және басқа да Алаш қайраткерлерінің биік білім-парасаттарын, өмірлері мен шығармашылықтарының трагедиясын, қиындығын, бүгінге дейін халқымен бірге соғып тұрған ұлы жүректерін бейнелейтін бірнеше әдеби және ғылыми мақалалар жарияладық. Осы еңбектердің тізімі мынандай:

– Каренов Р.С. Алаштың бас көсемі // Азия-Транзит. – 2000. – №1. – 5-13-беттер

– Каренов Р. Алаштың аты айтылмай жүрген қайраткері // «Орталық Қазақстан», 31 қаңтар 2004 жыл, 5-бет.

– Каренов Р. Алаштың аяулы азаматы // Азия-Транзит. – 2004. – №3 (48). – 10-15-беттер.

– Каренов Р.С. Алаштың жазықсыз жазаланған асыл азаматы (Имам Әлімбековтың туғанына 120 жыл) // Азия-Транзит. – 2006. – №1-2 (70-71). – 14-15-беттер.

– Каренов Р.С. Жарқырап аққан жұлдыздай // Жұлдыз. – 2006. – №5. – 169-181-беттер.

– Каренов Р.С. «Талассыз жеке-дара түр ғой өзі...» (Әлихан Бөкейханның туғанына 140 жыл толуына орай) // Азия-Транзит. – 2006. – №7-8 (76-77). – 4-12-беттер.

– Каренов Р.С. Мойын руы Саңай бұтағының шежіресі // Азия-Транзит. – 2007. – №7-8 (88-89). – 56-64 -беттер.

– Каренов Р.С. Алты Алаштың алып азаматы // Жұлдыз. – 2007. – №9. – 115-140-беттер.

– Каренов Р.С. Ұрпағы ұлықтаған Мойын баба туралы тарихи толғам // Азия-Транзит. – 2007. – №11-12 (92-93). – 41-48-беттер.

– Каренов Р.С. Қазақтың үш ұлы көсемі. – Қарағанды: ҚарМУ баспасы, 2002. – 251-бет.

– Қорыта айтқанда, Алаш қайраткерлеріне арналған бұл еңбектерімізде біз күрделі мәселелерге ерекше көңіл бөлдік:

– Жер – құпиялардың сақтаушысы. Бұл құпияларды ашу әркімге бұйырмаған. Жер әркімге сене бермейді. Тек өз өмірін халқына қызмет етуге арнаған, өз әкесінің ғана емес, халықтың ұлы дәрежесіне жеткен адам ғана осы құпияны ашады.

– Ұлт тарихын ұлы тұлғаларсыз, ойшылдарсыз көзге елестету мүмкін емес. Себебі ықылым заманнан бері ықпалына ерген халқын өрге сүйреп, өркениет жолымен алға бастаған да, сенімді ақтамай орға жығып, азап пен қайғыға душар еткен де жеке тұлғалар болған. Бүгін біз олардың бірінің іс-әрекетін құрметпен еске алсақ, екіншісіне өкінішпен бас шайқаймыз. Ал, әңгіме саясат, философия, мәдениет, ғылым мен өнер жайына ауысқанда жеке адамдарды, тұлғаларды ауызға алмау мүлде мүмкін емес. Кез келген философиялық және ғылыми еңбек, мәдениет пен өнер-білім туындысы жеке адамның ғана көкірегінен қайнап шығып пайда болады. Соның кепілі Имам Әлімбеков қалдырған бай рухани мұра.

– Ұлыларды, тұлғаларды және олардың игілікті істерін еске алу, білу, насихаттау, басқаларға жеткізу керек. Әсіресе, ұрпақтарына. Осылайша әрбір азамат өзінің және халқының ілгері дамуына ықпал етеді».

Сонымен Рашит Саттарұлы ХХ ғасырдың 1920-1930-жылдардағы Алаш қайраткерлерінің рухы биік мұрасын қастерлеп, ғылыми айналымға тартып, халыққа танытып, адамдық-азаматтық борышын зор абыроймен орындап келеді. Оның іргелі зерттеулері бүгінде ғылым, білім, мәдениет саласында түпкілікті орнығып, халық игілігіне қызмет етуде.

6. Алаш арыстары – Әлихан, Ахмет, Әлімхандардан... қалған ұлағат жолын ұстаған тұлға Жұмабек Төшеневтің аруағын тірілтіп, оның өмірін повесінің арқауы етіп алған зерттеуші.

Р.С. Каренов, кезінде Кремльге барып, Н.С. Хрущевпен тәжікелесіп, Қазақстанның бірдей бес облысын Ресей иелігінен алып қалған «Кісендеулі жолбарыстың» (Ж.А. Тәшеневтің лақап аты) қиын да қызық тағдырына көлемді повесть арнап (Жұмабек Тәшенов – Алаштың жүз жылда біртуар алып тұлғасы. – Қарағанды, 2014, 222 бет), оны Ж.А. Тәшеневтің 100 жылдығына орай жарыққа шығарған.

Өте құнды шыққан бұл танымдық толғауда мемлекетшілдік пен патриоттылықтың асқан үлгісін қылышынан қан тамған Кеңес үкіметі кезінде көрсете білген Жұмабек Ахметұлының қайсарлығы мен батылдығына тиісті баға берілген. Монографияда от ауызды, орақ тілді, екпінді-серпінді Ж. Тәшеневтің елшілдік, мемлекетшілдік істерінде қазақ жерінің жер асты қазынасын, теңіздей толқыған егінін, қазақ халқының ересен еңбегін, шығармашылық қабілет-қарымын, билік тұтқасын ұстауға төселген майталман мамандар барлығын, орыс халқына пейіл-мейірімі өзгеше екенін айрықша атап, көрсетіп отырғандығы баяндалған. Қаншама ғасырдан бері бабамыз ерлікпен қорғап қалған ұлан-байтақ жерімізді Н.С. Хрущев бөліп, жырмалап, біраз бөлігін Ресейге, енді біразын Өзбекстанға қоспақ болғанда, осыған ашық түрде қарсылық танытқан Жұмабек Тәшеневтің аруағына барлық қазақ бас июі керек екендігі дәлелденген.

Рашит Саттарұлының шығармаларының тартымды, көркем, қызықты болып келетін сыры оның қайраткерлік қасиетінде жатқан сияқты. Ол қоғамдық құбылыстарға терең түсінікпен, кейіпкерлеріне үлкен махаббатпен қарайтын автор. Өйткені, өзі де осы қоғамның белсенді азаматы, белді қайраткері.

Гректің ойшылы Демокриттің: «Әрбір адам – өзінше құбылыс. Еш уақытта толық зерттеліп бітпейтін тақырып» деуі өмір заңдылығы. Шынында да профессор Р.С. Кареновтың өнегелі тағылымын, еңбек жолын, тарихи зерттеулерін бір мақала аясына сыйдыру мүмкін емес.

Сөз соңында ғылым мен білім жолында әділдік пен адалдықты қатар ұстаған ардақты Рашит Саттарұлын 70 жылдық мерейтойымен құттықтай отырып, көрнекті ғалымға мықты денсаулық, ұзақ өмір, жаңа шығармашылық табыстар және отбасы амандығы мен бақытын тілейміз.

**ФАЛЫМДЫ ЕСКЕ АЛУ
ПАМЯТИ УЧЕНОГО
THE MEMORY OF THE SCIENTIST**

Памяти С.Г. Кляшторного

Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова Министерства образования и науки Республики Казахстан выражает глубокое соболезнование родным, близким и коллегам по поводу кончины Сергея Григорьевича Кляшторного.

Сергей Григорьевич родился 4 февраля 1928 г. в г. Гомеле Белорусской ССР. Сразу же после Великой Отечественной войны поступил на Восточный факультет Ленинградского государственного университета, и здесь сразу по двум кафедрам тюркской филологии и истории Ближнего и Среднего Востока получил свое главное профессиональное образование.

С.Г. Кляшторный был известен как крупный ученый-историк, тюрколог, внесший огромный вклад в изучение истории и культуры тюркских народов Евразии, в том числе исторического прошлого казахского народа. С его именем связана целая эпоха советской тюркологии. Он создал взгляд на развитие тюркской истории и культуры в средневековье.

Большой вклад ученого в изучение памятников тюркского рунического письма. Такие знаменитые тюркские надписи, как Терхинская надпись, Чойренская надпись, Сэврский памятник, Суджинская надпись и другие рунические тексты тюрков в России, Монголии, Кыргызии, Казахстане были исследованы ученым. Для востоковедного образования очень важно знание письменного языка. С.Г. Кляшторный считал себя знатоком тюркского рунического письма, делал их дешифровку и переводы. Чтение и переводы тюркских рунических памятников сформировали не только тюркскую филологию, но и историческую тюркологию, основанную на письменной культуре тюрков. И вклад исследователя в этот процесс заключался в признании древнетюркских рунических памятников как источника по истории Средней Азии. Именно под таким названием в 1964 г. вышел его труд на долгие годы ставший образцом знаний мировой тюркологии для советских исследователей.

С.Г. Кляшторный постоянно находился в поисках новых памятников, поэтому его творческая работа питала вдохновение в полевых исследованиях археологических и эпиграфических экспедициях в Тыву, Хакасию, Монголию, Кыргызстан, Казахстан в разные годы его жизни. Он находился в сотрудничестве с отечественными учеными и исследователями, получая сведения о культуре, языке, истории тюркоязычных народов Центральной Азии. Именно благодаря активной научной работе С.Г. Кляшторный оставил огромное количество отдельных публикаций, монографий, был редактором многочисленных сборников научных статей и периодических изданий, писал историю тюрков на страницах учебных изданий.

В Казахстане его учениками и последователями являются такие известные ученые как Б.Е. Кумеков, М.Х. Абусейтова, А.К. Камалов и другие.

Научные исследования С.Г. Кляшторного хорошо известны зарубежным ученым, которые воспринимали его чуть не единственным советским тюркологом. В последние годы он стал писать статьи по вопросам манихейских влияний в тюркских рунических текстах из Дуньхуана и Тывы.

Всю свою жизнь Сергей Григорьевич Кляшторный проработал на одном месте в должности заведующего Сектором тюркологии и монголистики ЛО ИВАН СССР (1963 – 2013 гг.).

Глубоко скорбим и вместе с Вами разделяем горечь этой большой утраты. Яркий образ авторитетного ученого Сергея Григорьевича Кляшторного навсегда будет храниться в нашей памяти.

ИНСТИТУТ ҒАЛЫМДАРЫНЫҢ ЕҢБЕКТЕРІ
ТРУДЫ УЧЕНЫХ ИНСТИТУТА
WORKS OF THE INSTITUTE'S SCHOLARS

УДК 94 (574)
ББК 63.3 (5 Каз)
Ә17

Баспаға Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының Ғылыми кеңесінде ұсынылған

Редакция алқасы:

Х.М. Әбжанов, С.О. Смағұлова (жауапты редактор),
Н.Ә. Атығаев, Д.А. Рахымқұлов

Әбжанов Х.

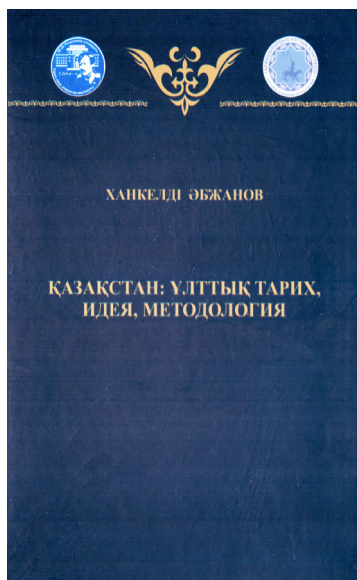
Ә17 Қазақстан: ұлттық тарих, идея, методология. – Алматы: «Елтаным баспасы», 2014. – 328 бет.

ISBN 978-601-7348-47-2

Кітапта Қазақстан тарихын заманауи ақыл-ой биігінен зерделеуге ұмтылыс аясында орныққан жаңа көзқарас пен ұстанымдар дәйектелген. Оның әлемдік тарихи кеңістіктегі орны, ерекшеліктері, болжамды келешегі зерделенеді. Ұлттық тарихымыздың мазмұнын анықтаған факторлар жүйесіндегі табиғаттың, адамдар әрекетінің, тұлғалар рөлінің, мәдени үдерістердің, геосаяси өктемдік пен ықпалдастықтың бәсі мен бағамын жаңашыл идеямен, методологиямен тиянақтауға зор мән беріледі. Өткеннің тәжірибесіне, тәлім-тағылымына сүйенумен «Қазақстан-2050» Стратегиясын, «Мәңгілік Ел» идеясын жүзеге асыру жолдары қарастырылған.

Кітап тарихшыларға, студенттер мен жас ғалымдарға, сондай-ақ ел тарихына бейжай қарамайтын оқырман қауымға арналады.

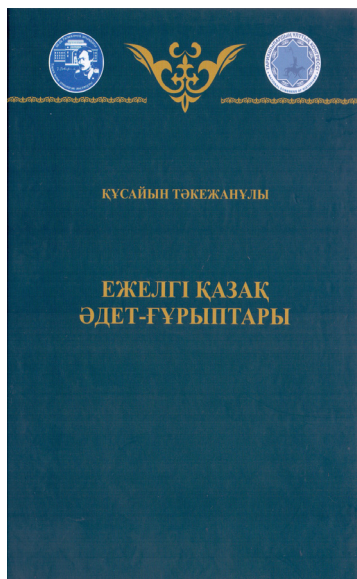
УДК 94 (574)
ББК63.3(5Каз)

Сатылым бағасы – 1350 теңге

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы
Тарих және этнология институты, 2014
© Әбжанов Х., 2014

ISBN 978-601-7348-47-2

Сатылым бағасы – 560тенге

УДК 391/395
ББК 63.5
Т 28

Баспаға Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының Ғылыми кеңесінде ұсынылған

Редакция алқасы:

Х.М. Әбжанов (жауапты редактор), С.О. Смағұлова,
Н.Ә. Атығаев, Д.А. Рахымқұлов

Пікір жазған:

Т.Жұртбай, филология ғылымдарының докторы, профессор
Қолжазбаны тауып, қолжазба авторының өмірбаянын жазған
тарих ғылымдарының докторы *Ахмет Тоқтабай*

Төкежанұлы Қ.

Т 28 Ежелгі қазақ әдет-ғұрыптары. – Алматы: «Елтаным баспасы», 2014. – 72 бет.

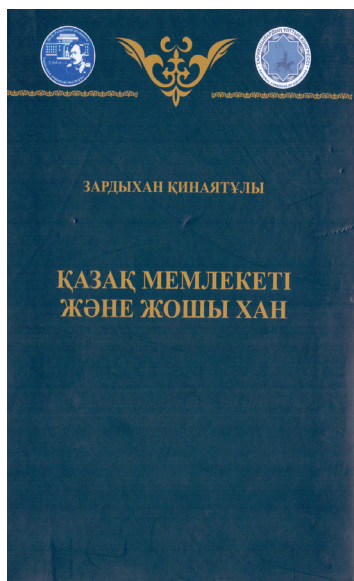
ISBN 978-601-7348-43-4

1905 жылы жазылған бұл еңбекте халқымыздың құда түсу, қалың мал, қыз ұзату, келін түсіру, өлікті азалау, жаназаға шақыру, марқұмның үшін, жетісін, қыркын жөнелту, ас беру, т.б. жосын-жоралары сөз болады. Қоштасу, сынсу, жар-жар, жоқтау, көңіл айту сияқты, ауыз әдебиетінің сирек кездесетін үлгілері бар. Кітап тек мәдени-тарихи мұра ғана емес, сонымен қатар ұмытылып бара жатқан салт-дәстүрлерімізді қайта жаңғыртуға көмектесетін таза практикалық маңызы бар жәдігер.

УДК 391/395
ББК 63.5

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы
Тарих және этнология институты, 2014
© Құраст.:Тоқтабай А., 2014

ISBN 978-601-7348-43-4

Сатылым бағасы – 1200 теңге

УДК 94 (574)
ББК 63.3 (5 Каз)
Қ 53

Баспаға Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының Ғылыми кеңесінде ұсынылған

Редакция алқасы:

Х.М. Әбжанов (жауапты редактор), С.О. Смағұлова,
Н.А. Атығаев, Д.А. Рахымқұлов

Пікір жазғандар:

Н. Мұхаметханұлы, тарих ғылымдарының докторы,
профессор; Қ. Өскенбай, тарих ғылымдарының кандидаты

Қинаятұлы З.

Қ 53 Қазақ мемлекеті және Жошы хан (екінші басылым). – Алматы: «Елтаным баспасы», 2014. — 360 бет.

ISBN 978-601-7348-45-8

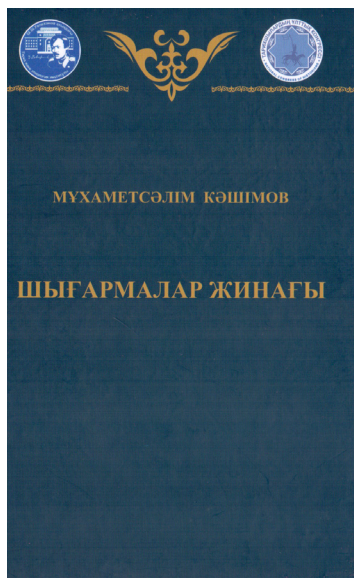
Оқушы қауымның сұранысы бойынша тарих ғылымдарының докторы Зардыхан Қинаятұлының «Қазақ мемлекеті және Жошы хан» атты монографиялық туындысының екінші басылымын назарларыңызға ұсынып отырмыз. Монографиялық еңбектің алғашқы бөлімдері Жошы ханның өмірбаянына, екінші жартысы Қазақ мемлекеттілігінің үлгі, бастауы. – Ақ Орда мемлекеті тарихына арналған. Еңбектің деректемелік негізі бай, тілі жатық, ойы орамды болғандықтан оқушы қауымды бейжай қалдырмас деп сенеміз.

УДК 94 (574)
ББК63.3(5Каз)

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы
Тарих және этнология институты, 2014

ISBN 978-601-7348-45-8

© Қинаятұлы З., 2014

Сатылым бағасы – 900 теңге

УДК 070
ББК 76.01
К 26

Баспаға Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының Ғылыми кеңесінде ұсынылған

Редакция алқасы:

Х.М. Әбжанов (жауапты редактор), С.О. Смағұлова,
Н.А. Атығаев, Д.А. Рахымқұлов

Күрастырып, алғы сөзі мен түсініктерін жазған және
еңбектерін қазіргі әріпке аударған тарих ғылымдарының
докторы С. О. Смағұлова

Кәшімов М.

К 26 Шығармалар жинағы / М. Кәшімов. – Алматы: «Елтаным баспасы», 2014. – 216 бет.

ISBN 978-601-7348-46-5

Кітапқа ХІХ ғ. соңы мен ХХ ғ. 30-жылдары өмір сүрген ақын, журналист Мұхаметсәлім Кәшімовтың кітаптары мен «Айқап» журналына жарияланған мақалалары, очерктері топтастырылып отыр. Автордың еңбектерінде бала тәрбиесі, жер дауы, жесір дауы, әменгерлік, барымта мәселелері, дін-шариғат қағидалары, тазалық, қазақтардың тұрмыс халі, мәдениеті, ағарту ісі, музыка мәселелері көтерілген.

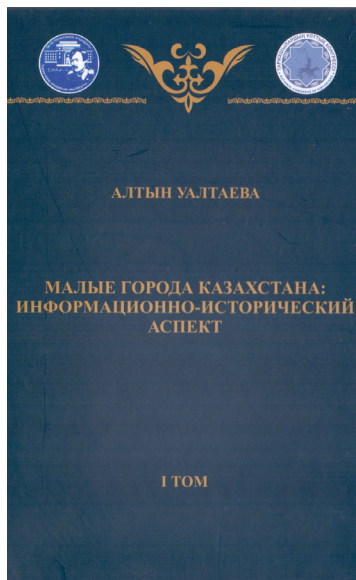
Бұл еңбек гуманитарлық ғылымдар саласы мамандарына, жоғары оқу орындарының студенттері, магистранттары мен оқытушыларына, сондай-ақ көпшілік оқырман қауымға арналған.

УДК 070
ББК 76.01

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы
Тарих және этнология институты, 2014

ISBN 978-601-7348-46-5

© Құраст.: Смағұлова С., 2014

Сатылым бағасы – 1200 теңге

УДК908
ББК 26.89
У13

Рекомендовано:

Ученым советом Института истории и этнологии
им. Ч.Ч. Валиханова КН МОН РК

Редакционная коллегия:

Х.М. Абжанов (ответственный редактор), С.О. Смагулова,
Н.А. Атыгаев, Д.А. Рахимкулов

Рецензенты:

М.Х. Асылбеков, академик, доктор исторических наук, профессор
А.И. Кудайбергенова, доктор исторических наук

Уалтаева А.

У 13 Малые города Казахстана: информационно-исторический аспект. – Алматы: «Изд-во Елтаным», 2014.

ISBN 978-601-7348-53-3

Т. I. – 2014. – 312 с.

ISBN 978-601-7348-52-6

Книга посвящена социально-экономическому и демографическому развитию малых городов Республики Казахстан, отражает историческую ретроспективу образования, развития этих городских поселений и в период независимости. В I том вошли материалы по малым городам Акмолинской, Костанайской, Павлодарской и Северо-Казахстанской областей по состоянию на 2011-2012 год в информационном формате, остальные городские поселения республики войдут в последующие тома и соответствующие временные периоды.

Содержание основано на обширной источниковой базе. В работе использованы статистические материалы, сборники, материалы отчетных докладов акимов городов за 2012 г., данные переписей населения, периодической печати, интернета. Имеются таблицы и научный аппарат.

Автор выражает благодарность акимам малых городов за сотрудничество и помощь, оказанную в подготовке материалов.

Книга рассчитана на специалистов и широкий круг читателей.

УДК 908
ББК 26.89

© Уалтаева А., 2014

© Институт истории и этнологии
им. Ч.Ч. Валиханова, 2014

ISBN 978-601-7348-53-3
ISBN 978-601-7348-52-6

УДК 004
ББК32.81
А 50

Рекомендовано:

Ученым советом Института истории и этнологии
им. Ч.Ч. Валиханова КН МОН РК

Редакционная коллегия:

Х.М. Абжанов (ответственный редактор), С.О. Смагулова,
Н.А. Атыгаев, Д.А. Рахимкулов

Рецензенты:

Ж.Б. Абылхожин, д.и.н., профессор
Л.И. Бородкин, д.и.н., профессор

Научный редактор:

С.Ф. Мажитов, д.и.н., профессор

Алимгазиев К.

А 50 Современные технотронные источники: информационный анализ исторических гипертекстов. *Монография.* — Алматы: «Изд-во Елтаным», 2014. — 348 с.

ISBN 978-601-4378-42-7

Начало XXI века ознаменовалось бурными процессами информатизации практически всех сфер жизни. Это особенно коснулось сферу политики, экономики, общественных отношений, повседневной жизни. Возникают новые формы общественной коммуникации, новые форматы презентации, переработки и консервации документальных сведений. Традиционные в понимании историка технотронные источники дополняются появлением новых их видов – электронных. При этом изучение современной истории имманентно подводит к пониманию того, что оно будет неполным без использования этого массива информации, который возникает, распространяется, хранится в цифровой среде и не имеет печатного аналога. Работа представляет источниковедческий обзор электронных источников количественными методами. Междисциплинарный синтез предложен как подход при изучении их содержания на примере материалов современной истории Казахстана. Исследование основано на обширном комплексе цифровых форм информации, широком привлечении источников историографического и документального содержания, справочных изданий, периодической печати. Впервые в казахстанской историографии электронные источники вводятся в научный оборот и рассматриваются в качестве объекта научного исследования.

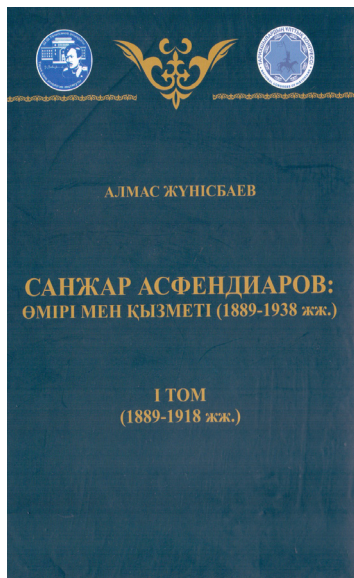
Сатылым бағасы – 1200 теңге

Книга ориентирована для специалистов, исследователей современного периода истории Казахстана, преподавателей и студентов, а также всех, кто интересуется проблемами отечественной истории.

УДК 004
ББК 32.81

© Институт истории и этнологии
им. Ч.Ч. Валиханова, 2014
© Алимгазиев К., 2014

ISBN 978-601-4378-42-7

Сатылым бағасы – 1200 теңге

түрде зерттелініп, сараланды. Кітаптың соңында Санжар Асфендияров пен оның отбасы мүшелерінің өмірі мен қызметіне қатысты тың тарихи құжаттар келтірілген.

Кітап Отан тарихын зерттеуші тарихшы-ғалымдарға, саясаттанушыларға, жоғары оқу орындарының тарих факультеттерінің ұстаздары мен студенттеріне, Санжар Асфендияров пен оның замандастарының өмірі мен қызметін білгісі келетін барша оқырмандарға арналған.

ISBN 978-601-7348-48-9
ISBN 978-601-7348-49-6

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы
Тарих және этнология институты, 2014
© Жүнісбаев А., 2014

Сатылым бағасы – 560 теңге

на преподавателей и студентов гуманитарных факультетов.

ISBN 978-601-7348-38-0

УДК 61 (092)
ББК 63.3-8

Баспаға Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының Ғылыми кеңесінде ұсынылған

Редакция алқасы:

Х.М. Әбжанов (жауапты редактор), С.О. Смағұлова,
Н.Ә. Атығаев, Д.А. Рахымқұлов

Ғылыми редакторы:

О.М. Қоңыратбаев, *тарих ғылымдарының кандидаты, доцент*
Пікір жазғандар:

Т.Ә. Төлебаев, *тарих ғылымдарының докторы, профессор*
С.С. Смағұлова, *тарих ғылымдарының докторы, доцент*

Жүнісбаев А.

Санжар Асфендияров: өмірі мен қызметі (1889-1938 жж.). Т. I: (1889-1918 жж.). – Алматы: «Елтаным баспасы», 2014. – 256 + 12 бет суретті жапсырма.

ISBN 978-601-7348-48-9

ISBN 978-601-7348-49-6

Бұл монографиялық зерттеу еңбегі халқымыздың біртуар азаматы, көрнекті мемлекет және қоғам қайраткері Санжар Асфендияровтың 1889-1918 жылдар аралығындағы өмірі мен қызмет жолына арналған. Санжар Асфендияровтың туған жері мен халқына еңбегі сіңген көрнекті қайраткер болғанымен, оның сан-салалы қызметі мен өмірі осы күнге дейін арнайы зерттеу еңбектің нысанына айнала қоймауы салдарынан көпшілік оқырманға, тарихшыларға, өсіп келе жатқан жас буынға беймәлім.

Кітапта Санжар Асфендияровтың қоғам және мемлекет қайраткері ретінде қалыптасуы, оның отбасы мүшелерінің өмірі мен тағдырлары, училище мен академияда оқыған жылдары, әскери-дәрігерлік қызметі және Түркістан халықтарының азаттығы үшін күресі тың мұрағат құжаттарының негізінде жан-жақты әрі кешенді

УДК 930
ББК63
Н 55

Рекомендовано:

Ученым советом Института истории и этнологии
им. Ч.Ч. Валиханова КН МОН РК

Редакционная коллегия:

Х.М. Абжанов (ответственный редактор), С.О. Смағұлова,
Н.А. Атығаев, Д.А. Рахымқұлов

Рецензенты:

М.Х. Абусеитова, доктор исторических наук
А.Т. Қашпаева, кандидат исторических наук

Несипбаева Ж.

Н 55 Методологические вопросы истории в советской историографии (60-80-е годы XX в.). – Алматы: «Издательство Елтаным», 2014. – 160 с.

ISBN 978-601-7348-38-0

Казахстанская историография методологии истории сравнительно молода. Она начала свои методологические изыскания с момента обретения Республикой Казахстан независимости. Ее интересует накопленный советской историографией опыт изучения методологических основ исторической науки. В этой связи данная книга включает в себя исследования фундаментальных проблем методологии истории таких, как понятие «методология истории», ее содержание и структура, категория «исторический факт». Хотя многие методологические вопросы в советской историографии носили порой дискуссионный характер, а также не было завершено формирование исторического категориально-понятийного аппарата. Однако следует отметить, что советская историография методологии исторической науки имеет значительный научный пласт специальных методологических исследований. В этой связи обращение к основам методологии истории и к наследию советской историографии представляет огромный научный интерес для казахстанских исследователей.

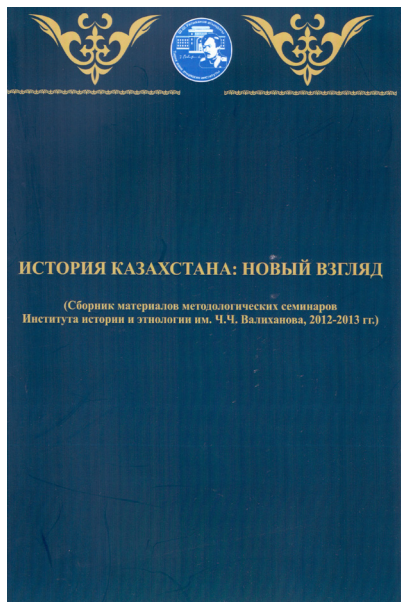
Так же в монографии выделены узловые моменты интерпретации данных понятий.

Работа рассчитана на специалистов историков, философов, а также

УДК 930
ББК 63

© Несипбаева Ж., 2014

© Институт истории и этнологии
им. Ч.Ч. Валиханова, 2014

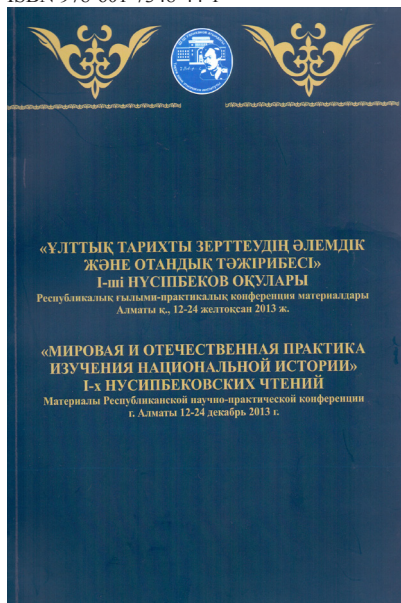

Сатылым бағасы – 340 теңге

историософского знания.

Издание адресовано специалистам, исследователям, преподавателям и студентам, а также всем, кто интересуется проблемами методологии, историографии и источниковедения истории Казахстана.

ISBN 978-601-7348-44-1

Сатылым бағасы – 340 теңге

Басылым Қазақстан тарихын зерттеуші мамандарға, магистранттарға, студенттерге, сонымен қатар ұлт тарихына қызығушылық танытатын көпшілікке арналған.

ISBN 978-601-7348-50-2

УДК С94 (574)
ББК 63.3 (5 Каз)
И 89

Рекомендовано ученым советом Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова КН МОН РК

Редакционная коллегия:

Х.М. Абжанов (председатель), С.О. Смагулова,
Н.А. Атыгаев, Д.А. Рахимкулов

Ответственный редактор

К.Ш. Алимгазинов

Ответственный секретарь методологического семинара

Ж.Ж. Несипбаева

Рецензенты:

Г.С. Жугенбаева, Ж.Б. Кундакбаева

И 89 История Казахстана: новый взгляд: Сборник материалов методологических семинаров Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова, 2012-2013 гг. / отв. ред. К.Ш. Алимгазинов. – Алматы: «Изд-во Елтаным», 2014. – 140 с.

ISBN 978-601-7348-44-1

Сборник содержит тексты выступлений докладчиков на методологических семинарах Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова КН МОН РК. Материалы представлены в хронологической последовательности проведения мероприятий, в период за 2012-2013 гг., освещают итоги проведенной научной работы по выполнению приоритетных программ исследований Института, акцентируют внимание на актуальных проблемах изучения национальной истории, в русле современных парадигм

УДК 94(574)
ББК63.3(5Каз)
У43

Басапа ҚР БҒМ ҒК Ш.Ш. Уәлиханов атындағы
Тарих және этнология институтының

Ғылыми кеңесі ұсынған

Редакциялық алқа:

Х.М. Әбжанов (жауапты редактор), С.О. Смағұлова,
Н.Ә. Атыгаев, Д.А. Рақымқұлов

Құрастырушылар:

А.Т. Саурықова, Г.Ж. Өскенбаева, С.Ә. Асанова

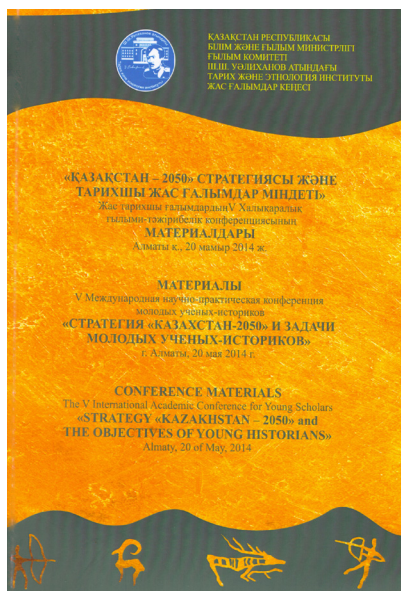
У 43 «ҰЛТТЫҚ ТАРИХТЫ ЗЕРТТЕУДІҢ ӘЛЕМДІК ЖӘНЕ ОТАНДЫҚ ТӘЖІРИБЕСІ. I НУСИПБЕКОВ ОҚУЛАРЫ. Республикалық ғылыми-практикалық конференция материалдары. Алматы қ., 12-24 желтоқсан 2013 ж. – Алматы: «Елтаным баспасы», 2014. – 76 б.

«МИРОВАЯ И ОТЕЧЕСТВЕННАЯ ПРАКТИКА ИЗУЧЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИСТОРИИ» I-х НУСИПБЕКОВСКИХ ЧТЕНИЙ. Материалы Республиканской научно-практической конференции. г. Алматы 12-24 декабрь 2014 г. – Алматы: «Изд-во Елтаным», 2014. – 76 с.

ISBN 978-601-7348-50-2

Жинаққа Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтында «А.Н. Нүсіпбеков оқулары» бағдарламасы бойынша өткен «Академик А.Н. Нүсіпбеков және ұлттық тарихты зерттеу» конференциясы мен «Халық тарих толқынында» аясында «Тәуелсіз Қазақстан: мәселелері мен келешегі», «Тарих ғылымының әдісі және әдістемесі», «Қазақстанның этникалық тарихын және мемлекеттілігін зерттеу мәселелері: жана көзқарастар — тың материалдар», «Жүз қария, жүз ауыл», «Оно-өрнек күпиясы», «Шежіре» атты дөңгелек үстел және 2013-2014 ж. жүргізілген экспедиция барысында жинақталған материалдар ұсынылып отыр.

УДК 94 (574)
ББК63.3(5Каз)
© ИИЭ им. Ч.Ч. Валиханова, 2014

Сатылым бағасы – 1350 теңге

ISBN 978-601-7348-57-1

УДК 93/94 (063)

ББК 633

Қ 18

Баспаға ҚР БҒМ ҒК Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының Ғылыми кеңесі (29 сәуір, 2014 ж. №4 хаттама) ұсынған

Редакциялық алқа:

Х.М. Әбжанов — тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА корреспондент мүшесі

Д.А. Рахымқұлов — тарих ғылымдарының кандидаты

Р.Ж. Көбеев — ғылыми қызметкер

А.Ә. Жүнісбаев — ғылыми қызметкер

Жауапты редакторы

А.Ә. Жүнісбаев

Құрастырушы:

А.А. Оралова

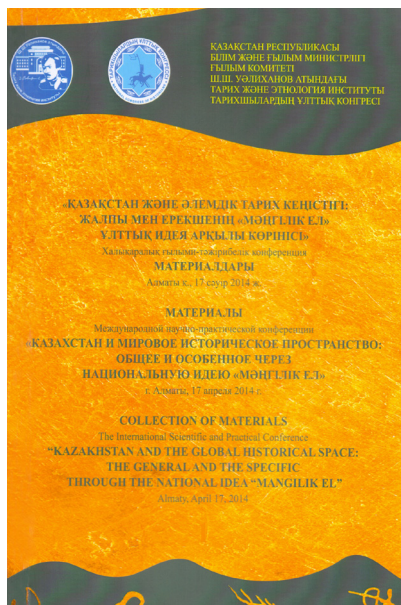
Қ 18 «Қазақстан-2050» Стратегиясы және тарихшы жас ғалымдар міндеті» атты жас тарихшы ғалымдардың V Халықар. ғыл.-тәж. конф. материалдары. 20 мамыр 2014 ж. / ред. Х.М. Әбжанов, Д.А. Рахымқұлов. — Алматы: Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының редакциясы, 2014. – 368 б. ISBN 978-601-7348-57-1

Бұл жинақта аталмыш ғылыми конференцияға қатысушылардың Отан тарихы, әлем тарихы, деректану және тарихнама, археология және этнология, «Қазақстан-2050» стратегиясы: ғылым және жастар мәселелеріне қатысты жасаған баяндамалары мен тарих ғылымының әртүрлі аспектілеріне арналған зерттеулері топтастырылған.

УДК 93/94 (063)

ББК63.3

© ҚР БҒМ ҒК Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, 2014

Сатылым бағасы – 1200 теңге

ISBN 978-601-7348-56-4

УДК 93/94(063)

ББК 63.3

Қ 18

Баспаға ҚР БҒМ ҒК Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының Ғылыми кеңесі (3 маусым, 2014 ж. №5 хаттама) ұсынған

Редакция алқасы:

Х.М. Әбжанов (жауапты редактор), С.О. Смағұлова,

Н.Ә. Атығасев, Қ.С. Алдажұманов

Құрастырушылар: Т.ғ.к., доцент З.М. Төленова;

Т.ғ.к. К.Қ. Нұрымбетова

Қ18 «Қазақстан және әлемдік тарих кеңістігі: жалпы мен ерекшелігі «Мәңгілік ел» ұлттық идея арқылы көрінісі» атты халықар. ғыл.-тәж. конф. материалдары. 17 сәуір, 2014 ж. / ред. Х.М. Әбжанов. — Алматы: «Елтаным» баспасы, 2014. — 344 бет.

ISBN 978-601-7348-56-4

Бұл жинақта аталмыш халықаралық конференция жұмысына қатысқан отандық және шетелдік тарихшы, әдебиетшілер мен философтардың және экономист ғалымдардың Елбасы Н.Ә. Назарбаев көтеріп отырған «Мәңгілік Ел» ұлттық идеясын зерттеу, насихаттау, оқу үдерісіне енгізу мәселелері мен көптомдық «Отан тарихын» жазу барысындағы идеялар мен іркілістерді, әлемдік тарихи кеңістіктегі Қазақстан және Отан тарихын дәуірлеу, қазақ мемлекеттілігінің пайда болуы, өрлеуі мен өркендеуі, ұлт тарихының әлемдік тарихи үдерістермен ықпалдасуы, тарихтағы тұлғалардың рөлі, тәуелсіздіктің бастау-бұлақтары мен жемістерін ғылыми ойдың соңғы жетістіктеріне сүйеніп, жаңа методологиялық ұстаныммен және «Халық тарих

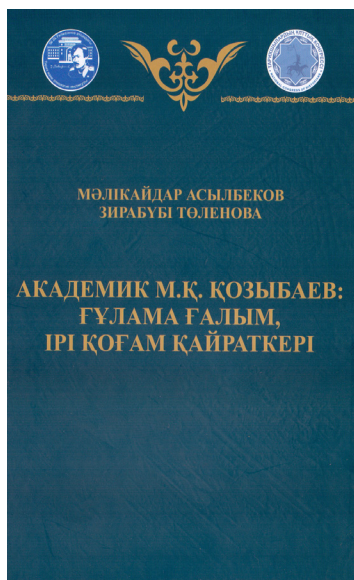
толқынында» бағдарламасы аясында отандық, шетелдік мұрағаттардан жинақталған тың деректер негізінде қозғаған ойлары мен ұсыныстары топтастырылған.

Жинақ материалдары тарихшыларға, археологтарға, этнологтарға, демографтарға және көпшілік оқырман қауымға арналған.

УДК 93/94 (063)

ББК63.3

© ҚР БҒМ ҒК Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, 2014

Сатылым бағасы - 1350 теңге

көшбасшы болғаны көрсетілген. Әсіресе, 1916 жылғы ұлт-азаттық қозғалысқа, Қазақстанда Кеңес өкіметінің орнауна және азамат соғысы 1920-1930-жылдардың күрделі, қайшылыққа толы мәселелеріне, оның ішінде ашаршылық, зұлмат, қуғын-сүргінге, 1941-1945 ж. Кеңес Одағының фашистік Германияға қарсы Ұлы Отан соғысындағы жеңісіне Қазақстанның қосқан үлесіне арналған іргелі еңбектерінің Отан тарихын дамытудағы орны мен рөлі баяндалған.

Кітап тарихшы ғалымдарға, ғалым өмірін танып білсем деген оқырман қауымға арналған.

УДК 94(574)(092)
ББК 63.3-8
А89

Баспаға Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының Ғылыми кеңесінде ұсынылған.

Редакция алқасы:

Х.М. Әбжанов (жауапты редактор), С.О. Смағұлова,
Н.Ә. Атығаев, Д.А. Рахымқұлов

Пікір жазғандар:

Құдайбергенов Ә.Н., *тарих ғылымдарының докторы, профессор;*
Алдажұманов Қ.С., *тарих ғылымдарының кандидаты*

Асылбеков М., Төлөнова З.

А 89 Академик М.Қ. Қозыбаев: ғұлама ғалым, ірі қоғам қайраткері / М. Асылбеков, З. Төлөнова. – Алматы: «Елтаным баспасы», 2014. – 280 бет +16 бет суретті жапсырма.

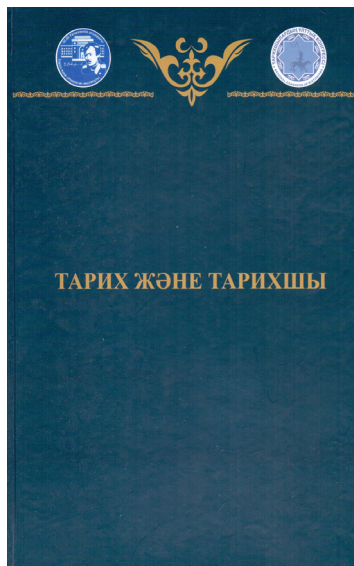
ISBN 978-601-7348-55-7

Кітапта Қазақстандағы тарих саласының дамуына өзіндік үлес қосқан ірі ғалымдардың бірі – академик М.Қ. Қозыбаевтың өмірі, шығармашылық мұрасы, ғылыми-ұйымдастырушылық және қоғамдық қызметіне талдау жасалып, баға берілген. Ғалымның XX ғасыр басындағы Қазақстан тарихына ерекше көңіл бөліп, әлі нақтылана зерттеліп, өзіндік бағасын алмаған, кеңестік идеологияның шырмауында болып келген мәселелерді көтеріп, әділ бағалануына

УДК 94 (574) (092)
ББК63.3-8

ISBN 978-601-7348-55-7

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы
Тарих және этнология институты, 2014
© Асылбеков М., Төлөнова З., 2014

Сатылым бағасы - 1350 теңге ISBN 978-601-7348-54-0

УДК 94 (574)
ББК 63.3 (5 Қаз)
Т21

Баспаға Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының Ғылыми кеңесінде ұсынылған.

Редакция алқасы:

Х.М. Әбжанов, С.О. Смағұлова (жауапты редактор),
Н.Ә. Атығаев, Д.А. Рахымқұлов

Т 21 Тарих және тарихшы / Құраст.: З.М. Төлөнова, А.А. Оралова.
— Алматы: «Елтаным баспасы», 2014. — 200 бет.

ISBN 978-601-7348-54-0

Бұл кітапта Қазақстандағы тарих ғылымының дамуында өзіндік орны бар белгілі ғалым, тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА корреспондент-мүшесі Ханкелді Махмұтұлы Әбжановтың өмірі, зерттеулері, ғылыми-ұйымдастырушылық және қоғамдық қызметі хронологиялық тәртіппен берілген. Сондай-ақ республикалық баспасөз беттерінде жарияланған әріптестерінің ой-толғамдары мен мақалалары енгізілді.

УДК 94 (574)
ББК63.3 (5Қаз)

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы
Тарих және этнология институты, 2014
Құраст.: Төлөнова З.М., Оралова А.А., 2014

Басуға 22. 09. 2014 қол қойылды
Шартты баспа табағы –12,5
Офсеттік басылым
Таралымы 500 дана.

Ш.Ш. Уәлиханов атындағы
Тарих және этнология институты, «Отан тарихы»
журналының редакциясында басылды

Редакцияның мекен-жайы:
050100, Қазақстан Республикасы,
Алматы қ., Шевченко көшесі, 28